

શ્રી એમ. ડી. એમ. ટ્રસ્ટ અજ્ઞાતા - ૫૨

‘પુસ્તકો-જે મને ગમ્યાં છે’

['BOOKS I HAVE LOVED']

બોમ્બે રજનીકાંત

સંપાદક

બોમ્બેના હવાભાઈ ગદેકર

પ્રકાશક

આચાર્યશ્રી જે. બી. દુપહાની અને મયનભાઈ દેસાઈ

ત્રિભાવિચક ટ્રસ્ટ

ત્રિભાવનગર રોડ, સેટેલાઈટ

સત્યાગ્રહ કાવળી, અમદાવાદ-૧૪

શ્રી એમ. કે. એમ. ટ્રસ્ટ ગ્રંથમાળા - ૫૧

‘પુસ્તકો-જે મને ગમ્યાં છે’

[‘BOOKS I HAVE LOVED’]

ઓશો રજનીશંકર

સંપાદક

ગોપાલદાસ જીવાભાઈ પટેલ

“ઓશો રજનીશંકરને ગમતાં પુસ્તકોની આ જપમાળા આપણા અંતરને નવો જ રસભીષ અપે છે.”

- પુ. જી. પટેલ

પ્રકાશક

આચાર્યશ્રી જે. બી. કૃપલાની અને મગનભાઈ દેસાઈ

મેમોરિયલ ટ્રસ્ટ

પ્રેમચંદનગર રોડ, સેટેલાઈટ

સત્યાગ્રહ છાવણી, અમદાવાદ-૧૫

મહાશય
૫૦ ઇઓ પટેલ
મંત્રી
આચાર્યશ્રી જી. બી કૃપલાની અને મયનભાઈ દેસાઈ
મેમેરિયલ ટ્રસ્ટ
મયનલાડી, ગેટ-વે ઓફ સત્યાગ્રહ [ઈસ્ટ]
પ્રેમચંદનગર રોડ, સેટેલાઈટ,
સત્યાગ્રહ છાવણી, અમદાવાદ-૧૫

મુદ્રક
ધુરંધર
ઓસો આત્મ-દર્શન, જ્ઞાનમુદ્રા
સત્યાગ્રહ છાવણી, અમદાવાદ-૧૫

પહેલી આવૃત્તિ : પ્રત ૧૦૦૦

મુખ્ય વિદેતા
વિશ્વ-સાહિત્ય કિતાબ ઘર, સરદાર-બ્રિગેડ હોલ,
૧૭૦, સત્યાગ્રહ છાવણી, સેટેલાઈટ, અમદાવાદ-૧૫
અને

નવજીવન ટ્રસ્ટ, અમદાવાદ-૧૪

કિ. ૧૦ રૂપિયા

એપ્રિલ, ૨૦૦૨

ઓશોની જપમાળા

ઓશો રજનીશજીને યમતાં પુસ્તકોની આ ‘જપમાળા’ની મહેક જ એવી જાણી છે કે, તેને કોઈ પ્રસ્તાવનાની જરૂર ખરી?

બીજા સિદ્ધાંતો કે વિચારસરણીઓ તો અમુક એક સમયને જ લાગુ પડતાં હોય છે, હરકોઈ સમયને નહિ પરંતુ જગતના મહાન સાહિત્ય સમ્રાટોનાં પુસ્તકો તો આપણો અમર વારસો છે.

આપણે સૌ ઓશો રજનીશજીના જીવનકાળ દરમિયાન ભલે તેમને લાચક ન નીવડયા; પણ તેમના જ્ઞાસતકાળ માટેના ઉપદેશોને અનુસરીને તેમના મૃત્યુ બાદ તો તેમને લાચક બનીએ! તેમની આ ‘જપમાળા’નો ભરપટ્ટો ઉપયોગ કરીને કૃતકૃત્ય થઈએ.

‘ટંકારવ’માં હપ્તાવાર છપાયેલી આ લેખમાળા છાપવાની તેના વિદ્વાન તંત્રીશ્રીએ પરવાનગી આપી તે માટે તેમના તથા સંપાદક શ્રી. ગોપાલદાસ પટેલના ખાસ ઋણી છીએ. તથા પૂના રજનીશ આશ્રમના સંચાલકોએ પ્રેમપૂર્વક જે સહકાર અને ઉત્સાહ આપ્યો છે, તે માટે તેમના ખાસ આભારી છીએ.

આ પુસ્તક ગુજરાતી વાચક સમજ રજૂ કરતાં આનંદ અને યોરવ અનુભવીએ છીએ, મન કૂદકો મારીને ઝડપી લે એવી ઓશોની આ કીમતી ભેટ છે. તે માટે તેમને લાજો પ્રણામ.

તા. ૧-૪-૨૦૦૨

- પુ. છો. પટેલ

મંત્રી

શાળા-ફોલોજ અને પુસ્તકાલયોમાં વસાવવા લાયક પુસ્તકો

‘શ્રી મસ્કેટિયસ’ - ૧ થી ૫	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૧૫૧.૦૦
હૃદયપલટો	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૨૫.૦૦
[ટોલ્સ્ટોય કૃત નવલકથા ‘રિઝરેક્શન’નો વિસ્તૃત સંક્ષેપ.]		
ગુનો અને સજા		૧૨.૦૦
[ડરેટચેસ્કી કૃત નવલકથા ‘કાર્થમ એન્ડ પનિશમેન્ટ’]		
જપથ	મગનભાઈ દેસાઈ	૫.૦૦
સુખમની	”	૫.૦૦
હિંમતે મહાં	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૧૦૦.૦૦
[સર વોલ્ટર સ્કોટ કૃત ‘કવેન્ટન ડરવાડ’]		
આત્મ-બલિદાન	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૧૦૦.૦૦
[હોલ કેઈન કૃત ‘મ બોન્ડમેન’]		
જુગારીની દુહિતર	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૧૦૦.૦૦
[ચાલ્સ’ ડિકન્સ કૃત ‘ધી ઓલ્ડ ક્યુરીયોસીટી શોપ’]		
એક ગધેડાની આત્મકથા	સંપાં પુ. છાં પટેલ	૬.૦૦
[કૃત ચન્દર કૃત હિંદી વ્યંગકથાનો સચિત્ર અનુવાદ; ન્યાયભૂત શ્રી. એમ. પી. ઠક્કરની પ્રસ્તાવના સહિત.]		
સરસ્વતીચંદ્રનો ગૃહત્યાગ	સંપાં કમુબહેન પુ. છાં પટેલ	૧૦૦.૦૦
ધન અને ધરતી	અનુ. કમુબહેન પુ. છાં પટેલ	૮૦.૦૦
મહાત્મા ગાંધી	ડો. પ્રફુલ્લચંદ્ર ઘોષ	૫૦.૦૦
લે મિઝેરાબલ યાને પતિતપાવન	સંપાં ગોપાળદાસ પટેલ	૧૦૦.૦૦
[વિક્ટર હૂગો કૃત વિખ્યાત નવલકથાનો વિક્રમ સંક્ષેપ.]		

નારદ : ‘ભક્તિસૂત્ર’

૧. નારદ તો બાદરાયણથી^૧ તદ્દન ઊલટી પ્રકૃતિની વ્યક્તિ છે. મને બે વિરોધી સામસામે મૂકવાનું ગમે છે; એટલે નારદ અને બાદરાયણને એક જ ઓરડીમાં સાથે બેસાડયા હોય, તો તે બેની વચ્ચે શું જમે તે જોવાનું જરૂર મન થાય. નારદ હંમેશાં પોતાનો એકતારો સાથે જ રાખે, તથા તેને વગાડતાં વગાડતાં ગાયા તથા નાચ્યા કરે. બાદરાયણ એ વસ્તુ જરા પણ સહન ન કરી શકે. બાદરાયણ તો નારદ સામે બૂમો અને ચીસો જ પાડી ઊઠે. નારદ બાદરાયણની ચીસો અને બૂમો ઉપર લક્ષ જ ન આપે; તે તો ઊલટું બાદરાયણને ચીડવવા માટે જ જણે વધુ જોરથી એકતારો વગાડવાનું તથા ગાવાનું ચાલુ રાખે!

૨. નારદનાં ‘ભક્તિસૂત્ર’ ‘અથાતો મક્તિ-જિજ્ઞાસા’ એ સૂત્રથી શરૂ થાય છે. એ સૂત્રનો અર્થ થાય — “હવે ભાવ-પ્રેમ^૨ એટલે શું તેનું વિવરણ (આરંભીએ).” (‘ભક્તિ’ એટલે લવલીનતા — એકરૂપ થઈ જવા જેવો ભાવ-પ્રેમ.) આ ‘પ્રેમ’નું વિવરણ એ જ ખરું વિવરણ — ખરું વિવેચન — ખરી તપાસ — ખરી શોધ^૩ છે. બીજું બધું તેનાથી હેઠ છે. વળી ખરી તપાસ કે જિજ્ઞાસા તમારી તપાસના

૧. તેમના ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ ઉપરનું રજનીરાજનું વિવેચન કૈષ્કું ‘દર અંકની પૂર્તિમાં ઉતાર્યું’ છે.

૨. મૂળમાં રજનીરાજએ ‘ભક્તિ’ શબ્દ માટે અંગ્રેજી ‘love’ શબ્દ વાપર્યો છે — ‘now the enquiry into love.’ નારદજીએ પોતે જ પછીથી ‘પ્રેમ’ શબ્દ વાપરીને તેની વ્યાખ્યા આપી છે.

૩. મૂળ ‘exploration.’

વિષય પ્રત્યે પ્રેમ ન હોય ત્યાં સુધી સંભવી શકે જ નહિ. માત્ર પ્રેમ જ નહિ, પણ સાથે ‘જાગૃકતા’ - સતર્કતા^૪ પણ હોવી જોઈએ, તો જ પ્રેમ એટલે શું તેની તપાસ થઈ શકે. કારણ કે, એ તપાસ જ દુનિયામાં અધરામાં અધરી વસ્તુ છે.

ફરીથી હું પુનરુક્તિ કરીને કહું છું કે, એ તપાસ દુનિયામાં અધરામાં અધરી વસ્તુ છે : જાગૃકતા - સતર્કતા સાથેના પ્રેમની ! લોકો પ્રેમમાં ‘પડે’ છે; અર્થાત્ પ્રેમમાં અંધ - બેહોશ બની જાય છે. પણ એમનો પ્રેમ તો સ્થૂલ - શારીરિક વસ્તુ છે. એ ગુરુત્વાકર્ષણ જેવું બળ છે - જે જમીન તરફ નીચે જ ખેંચે છે. પરંતુ નારદજી જે પ્રેમની વાત કરે છે, તે તદ્દન જુદી વસ્તુ છે : ‘તેમને મન પ્રેમ એટલે ધ્યાન - ચિન્મયતા^૫ છે. ગુરુત્વાકર્ષણ તો નીચે જમીન તરફ - કબર તરફ - ખેંચે છે; પરંતુ પ્રેમ તો ઊંચે લઈ જનાર^૬ - ઊંચે આકાશ તરફ નારક-મંડળ તરફ ઉઠાવનાર શક્તિ છે.

મને નારદના એ પુસ્તક ઉપર અનહદ પ્રેમ છે.^૭ મેં તેના ઉપર અનેક વ્યાખ્યાન આપ્યાં છે. - અંગ્રેજીમાં નહિ, કારણકે અંગ્રેજી એ મારી ભાષા નથી, ઉપરાંત તે ભાષા અતિ વૈજ્ઞાનિક બાબતોને, તથા ગણિત-વિદ્યાની બાબતોને બંધબેસતી થાય તેવી, અતિ આધુનિક છે. મેં નારદ વિષે મારી માતૃભાષા હિંદીમાં ઘણું ઘણું કહ્યું છે; કારણકે, તે ભાષામાં હું વધુ સહેલાઈથી કવન કરી શકું છું - તે મારા (હૃદયના ભાવોને બંધબેસતી ભાષા હોઈ, મારા) અંતરની વધુ નજીકની ભાષા છે.

મારા એક પ્રોફેસર કહેતા કે, “તમે પરદેશી ભાષામાં પ્રેમ ન કરી શકો, તેમ જ અધડો પણ ન કરી શકો.”

જ્યારે અધડો કરવાનો હોય ત્યારે માણસ અંતરથી ઊંચી ઊઠીને ત્રાડ નાખે છે. જ્યારે પ્રેમ કરવાનો હોય છે, ત્યારે પણ તેમજ થાય

૪. મૂળમાં ‘awareness’ સંપદ છે.

૫. ‘love as meditation, as awareness.’

૬. levitation. ૭. loved Narad’s book tremendously.

છે — ઊલટું વધારે તીવ્રતાથી થાય છે. કારણકે તે વધુ ઊંડાણથી થતું હોય છે.

હું જ્યારે અંગ્રેજીમાં જ બોલું ત્યારે અચૂક ખોટી રીતે જ બોલી શકવાનો. કારણકે, તે વખતે બેવડી પ્રક્રિયા થતી હોય છે — હું બોલતો હોઉં છું હિંદીમાં અને તેનું અંગ્રેજીમાં તો ભાષાંતર જ કરતો હોઉં છું. એ કઠિન પ્રક્રિયા છે. પરંતુ ઈશ્વરનો આભાર કે સીધું અંગ્રેજીમાં બોલવાનું હજુ સુધી મારાથી બન્યું જ નથી. હું આશા રાખું છું કે મેં નારદ વિષે જે બધું હિંદીમાં કહ્યું છે, તેનો અંગ્રેજીમાં કોઈ અનુવાદ કરશે.

હિંદીમાં મેં ઘણી ઘણી બાબતો વિષે કહ્યું છે, જેમને વિષે અંગ્રેજીમાં મેં કંઈ કહ્યું નથી. કારણકે તેમ કરવું શક્ય જ નહોતું. તેનાથી ઊલટું અંગ્રેજીમાં મેં ઘણી બાબતો વિષે કહ્યું છે, જે હિંદીમાં કહેવું શક્ય નહોતું. જ્યારે મારાં બધાં હિંદી પુસ્તકોનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થશે, તથા બધાં અંગ્રેજી પુસ્તકોનું હિંદીમાં, ત્યારે તમે ખરેખર મૂંઝાઈ જશો. કારણકે, અંગ્રેજીમાં જુદા જ પરિમાણ (dimension)થી વાત કરી શકાય છે તથા હિંદીમાં પણ જુદા પરિમાણથી.

૨

પતંજલિનાં યોગસૂત્રો

આજના વ્યાખ્યાનમાં ત્રીજું પુસ્તક પતંજલિનું ‘યોગસૂત્ર’ છે. બાદરાયણ બહુ ગંભીર માણસ છે, અને નારદ જરા પણ ગંભીર નહિ. ત્યારે પતંજલિ બરાબર મધ્યમાં છે — ગંભીર પણ નહિ તથા ના-ગંભીર પણ નહિ. જાણે એક વૈજ્ઞાનિકનો જ અવતાર! મેં પતંજલિ વિષે દશ પુસ્તકો ભરીને કહેવાનું કહી દીધું છે; એટલે તેમને વિષે વધુ કહેવાની કંઈ જરૂર નથી માત્ર એક જ વાક્ય ઉમેરું કે, હું એ માણસને ખૂબ ચાહું છું.

૩

કબીરનાં ગીતો

[THE SONGS OF KABIR]

આખી દુનિયામાં એના જેવું બીજું કાંઈ જ અસ્તિત્વમાં નથી. કબીરની વાણી માની ન થકાય તેવી સુંદર છે. છેક જ અભણ માણસ, વણકર તરીકે જન્મેલો પરંતુ કોને પેટે (તેમ જ કોનાથી) તે કોઈ જાણતું નથી..... તેની મા ગંગાનદીને કિનારે તેને પડતો મૂકીને ચાલી ગઈ હતી. તે લગ્નબહારનું—ગેરકાયદે સંતાન હતો. પરંતુ માત્ર કાયદેસરના સંતાન હોવું એ જ પૂરતું નથી. તે અલબત્ત ગેરકાયદે સંતાન હતો, પરંતુ તે પ્રેમનું સંતાન હતો. અને પ્રેમ એ જ ખરેખર સાચો કાયદો છે—love is the real law. મેં કબીર વિષે ઘણું ઘણું કહી દીધેલું છે; એટલે કશું વધુ ઉમેરવાની જરૂર રહેતી નથી. માત્ર ફરી ફરીને મારે એટલું જ કહેવું છે કે, “હે કબીર, કોઈ બીજા માણસને મેં એટલો ચાહ્યો નથી, જેટલો તને ચાહું છું.”

૪

શંકરાચાર્ય

આદિ શંકરાચાર્યના “મજ ગોવિંદમ્ મૂઢમતે” આ સ્તોત્ર વિષે વાત કરવાની હંમેશાં મને ઈચ્છા રહી છે. સવારમાં અંગ્રેજીમાં અપાતા વ્યાખ્યાન માટેની યાદીમાં તેનું નામ મેં ઉમેરી લીધું જ છે. હિંદીમાં તો ક્યારનું મેં તેને વિષે ઘણું કહી દીધું છે.

આ પુસ્તક હજાર વર્ષ જૂનું છે, તથા તે એક નાનું ગીત માત્ર છે. “હે મૂઢ બુદ્ધિવાળા મૂરખ, પરમાત્માનું ગીત ગા!” એમ શંકરાચાર્ય સૌને સંબોધીને હાકલ કરે છે. પરંતુ મૂરખ જે કહેવાય તે

૪

કથું સાંભળે જ શાનો! મૂરખ વળી કોઈનું કહ્યું કથું સાંભળે? તે બહેરો જ હોય છે. અને કદાચ સાંભળે પણ તોય તેને સમજમાં ઊતરવા ન દે. અને કદી સમજમાં ઉતારે તોય તે પ્રમાણે આચરણ ન જ કરે. અને આચરણમાં ન મૂકવું હોય તો સમજમાં ઊતરેલું પણ શા કામનું? તમે કથુંક સમજ્યા ત્યારે જ કહેવાય, જ્યારે તે પ્રમાણે તમે વર્તવા માંડો.

શંકરાચાર્ય^૧ ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે - સ્તોત્રો અને કાવ્યો પણ. પરંતુ “ભજ ગોવિંદમૂ મૂઢમતે” જેવું સુંદર ગીત બીજું કોઈ નથી. એ ત્રણ કે ચાર શબ્દો ઉપર મેં ઘણું વક્તવ્ય કર્યું છે - લખભગ ત્રણસો પાનાં ભરાય તેટલું મને ગીત ગાવાં ખૂબ ગમે છે. મારું ચાહે તો હું નિરંતર ગાયા જ કરું. પરંતુ અહીં તો એ પુસ્તકને માત્ર નામોલ્લેખ કરીને જ પતવું છું.

૫

“વિવેક ચૂડામણિ”

આદિ શંકરાચાર્ય વિષે બોલવાની મને હંમેશાં ઈચ્છા રહ્યા જ કરી છે. તેમના પ્રખ્યાત પુસ્તક “વિવેક ચૂડામણિ” વિષે બોલવાનું તો મેં નક્કી જ કર્યું હતું. પરંતુ છેવટની ઘડીએ તેને વિષે બોલવાનું મેં માંડી વાળ્યું. તેમ કરવાનું કારણ એટલું જ હતું કે, તે પુસ્તકમાં ભાવ-પ્રેમ કરતાં તર્ક-દલીલની વધુ બોલબાલા છે. તે નાનું પુસ્તક

૧. ઓશો રજ નીશજીએ ૧૬ બેઠકોમાં થઈને પોતાને ગમતાં ૧૬૭ પુસ્તકો વિષે રજૂઆત કરી છે. તે પુસ્તકો સુખ્યત્વે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ, તત્ત્વ-સંશોધકો, ભક્તો - સંતો વગેરેને લગતાં છે. માત્ર વિદ્વાનોનાં કે બીજાં ગમે તે વિષયનાં પુસ્તકો વિષે તેમને કંઈ કહેવું નથી. આ લેખમાળામાં શુજરાતી-સાથી પ્રબળ સાંભળવા-ભણવા-વંચવા મળ્યાં હોય કે મળી શકે તેવાં હોય એવાં પુસ્તકો વિષે ઓશો રજનીશજીએ જે કંઈ કહ્યું છે તે પ્રથમ ઉતારવા માંડયું છે. - સં.

નથી - બહુ મોટું પુસ્તક છે; અને તેના ઉપર આઠ મહિના સુધી સતત વ્યાખ્યાન આપવાનું મેં નિર્ધાર્યું હતું. તે પ્રવાસ બહુ લાંબો થાત, અને તે પડતો મૂકવામાં આવ્યો તે બહુ સારું થયું. પરંતુ જે મહાન પુસ્તકોનાં નામ મેં ગણી બતાવવા ધાર્યાં છે, તેમાં તેનું નામ તો હું આપી જ દઉં છું.

૬

“નિર્દેશસૂત્ર”

આ પુસ્તકના કર્તા વિમલકીર્તિ કક્ષા કે કોટી બતાવનાર સંખ્યા કે નંબરથી પર છે. (અર્થાત્ તેમની કોટી કે કક્ષા પહેલો-બીજો-ત્રીજો એવા નંબરથી બતાવી શકાય તેમ નથી.)

વિમલકીર્તિ સૌથી વધુ આશ્ચર્યચકિત કરી મૂકે એવા પુરુષોમાંના એક છે. બુદ્ધ પોતે જ કદાચ તેમની ઈર્ષ્યા - અદેખાઈ કરે! વિમલકીર્તિ બુદ્ધના શિષ્ય હતા; પરંતુ તેમણે વિધિપૂર્વક તેમની પાસે શિષ્ય-દીક્ષા લીધી ન હતી. પરંતુ તે એવા જાજરમાન પુરુષ હતા કે બુદ્ધના બધા શિષ્યો તેમનાથી ડરતા જ રહેતા એટલે સુધી કે વિમલકીર્તિ બુદ્ધના શિષ્ય બને એમ પણ તેઓ ઈચ્છતા ન હતા. તે સામા મજે કે તેમને અભિવાદન કરવા જય તેટલામાં જ તે ચોકાવી મૂકે એવું જ કંઈક બોલી બેસે. સામાને ચોકાવી મૂકવો - એ જ એમની રીત હતી. તે ખરેખરા ભયંકર (terrible) માણસ હતા : કહો કે ખરેખરા ‘પુરુષ’ હતા.

એવું કહેવાય છે કે, એક વખત તે માંદા પડ્યા ત્યારે બુદ્ધે પોતાના મુખ્ય શિષ્ય સારિપુત્તને તેમની પાસે જઈને તેમની તબિયતના સમાચાર જાણી લાવવા કહ્યું.

ત્યારે સારિપુત્તે જવાબમાં કહ્યું કે, ‘ભગવન, મેં કોઈ બાબતમાં કદી તમને ‘ના’ પાડી નથી. પરંતુ વિમલકીર્તિ પાસે જવાનું તમે કહો

છો તેની હું તમને ચોખ્ખી ‘ના’ પાડી દઉં છું. હું નહિ જ જાઉં; તમે બીજા કોઈને મોકલો. એ બહુ ભયંકર માણસ છે. તે મરણ-પથારીએ પડ્યો હોય તોય મને શું કહી કે કરી બેસે તે કહેવાય નહિ.”

બુદ્ધે બીજા શિષ્યોને પણ કહી જ્યે; પરંતુ મંજુશ્રી વિના બીજું કોઈ વિમલકીર્તિ પાસે જવા તૈયાર થયું નહિ. મંજુશ્રી બુદ્ધના બધા શિષ્યોમાંથી જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરનાર પ્રથમ શિષ્ય હતા.

મંજુશ્રી વિમલકીર્તિ પાસે તેમની ખબર કાઢવા ગયા અને ત્યાં તે બે વચ્ચે જે વાતચીત કે બોલાચાલી થઈ તેનું જ આ ‘નિર્દેશસૂત્ર’ પુસ્તક બન્યું છે. ‘નિર્દેશ’ એટલે સૂચન અથવા માર્ગદર્શન.

વિમલકીર્તિ છેલ્લા ત્રાસ જ લઈ રહ્યા હતા; અને મંજુશ્રી તેમને પ્રશ્ન પૂછતા હતા અથવા તેમણે પૂછેલા પ્રશ્નનો જવાબ આપતા હતા. એ રીતે — એમાંથી — આ પુસ્તકનો જન્મ થયો છે. ખરેખર એ મહાન ગ્રંથ છે.

કોઈ એ પુસ્તકની પંચાતમાં પડતું હોય એમ લાગતું નથી. કારણકે, એ પુસ્તક કોઈ ધર્મ કે સંપ્રદાયનું પુસ્તક નથી. બીજો પણ તેને પોતાના સંપ્રદાયનું પુસ્તક ગણતા નથી; કારણકે, વિમલકીર્તિ બુદ્ધના વિધિસર શિષ્ય બન્યા ન હતા. બોકો તો ઉપરના નામ કે સિક્કાના^૧ જ પૂજારી હોય છે; અંદરના તથ્ય કે તત્ત્વના નહિ.^૨ બધા જિજ્ઞાસુઓને — મુમુક્ષુઓને હું તે પુસ્તકની ખાસ ભલામણ કરું છું. એ પુસ્તક હીરા કે રત્નોની ખાણ છે.

૧. ‘form.’

૨. ‘spirit.’

બુદ્ધ : ‘ધમ્મપદ’

૧

૧. ગૌતમ બુદ્ધને તો હું કોઈને ન ચાહ્યા હોય એટલા ચાહું છું. આખું જીવન મેં એમને વિષે બોલવામાં જ ગાળ્યું છે, બીજાઓ વિષે બોલતો હોઈશ ત્યારે પણ તેમને વિષે જ બોલ્યો છું. મારું એકશરનામું માનવું હોય તો તેમ, પરંતુ હું કહી દઉં છું કે, જિસસ વિષે હું બોલવા માગું ત્યારે પણ બુદ્ધને અંદર લાવ્યા વિના રહી શકતો નથી. મહંમદ વિષે બોલતી વેળા પણ હું બુદ્ધને અંદર લાવ્યા વિના રહું નહિ;—ભલે નામથી તેમનો ઉલ્લેખ મેં ન કર્યો હોય. બુદ્ધને અંદર લાવ્યા વિના કંઈ પણ બોલવું મારે માટે અશક્ય છે. બુદ્ધ તો મારાં લોહી. હાડ તથા હાડકાંની મજબૂત બની ગયા છે. તે મારું મોન છે, તે જ મારું ગીત પણ છે. તેથી તેમના ગ્રંથ ‘ધમ્મપદ’ને મને ગમતાં પુસ્તકોની શ્રેણીમાં ઉમેરવાનું અત્યાર સુધી રહી ગયું તે બદલ તેમની ક્ષમા માગું છું.

૨. ‘ધમ્મપદ’નો શબ્દાર્થ થાય, “ધર્મનો—પરમ સત્યનો માર્ગ.” અથવા વધુ ચોક્કસ ભાષામાં કહેવું હોય તો “પરમ સત્યનાં (ધર્મનાં) પગલાં.”

આ કથન કે વ્યાખ્યામાં રહેલા વિરોધાભાસ સમજવા જેવો છે. કારણકે, બતક આગળ જાય છે કે પાછળ જાય છે, ત્યારે પાછળ કશાં પગલાં પાડતી જતી નથી; તથા આકાશમાં ઊડતાં પંખી પણ પાછળ કોઈ પગલાં પાડતાં જતાં નથી. તેમ બુદ્ધો પણ આકાશમાં ઊડતાં પંખીઓ જેવા છે; તેઓનાં પાછળ પગલાં શી રીતે પડે?

૮

૩. બુદ્ધો હંમેશાં પરસ્પર-વિરોધી કથનો જ કરે છે. પરંતુ તેઓ તેવું પણ બોલે છે એ જ અવિહારી છે. પોતાના જ કહેવાનું વિરોધી એવું જ તેઓ કહી શકે. તે બાબતમાં તેમની લાચારી જ હોય છે. કારણકે, અનિર્વચનીય એવા પરમ સત્ય વિષે બોલવું એટલે જ પોતાના કહેવાનો વિરોધ કરવો. તમે કશું ન બોલો તોપણ તે કંઈક કહી દીધા જેવું જ નીવડે — ભલે શબ્દો વાપર્યા ન હોય.^૧

૪. બુદ્ધે પોતાના સૌથી મહાન ગ્રંથનું નામ ‘ધમ્મપદ’ આપ્યું અને ઉપરાઉપરી વિરોધી કથનો જ તેમાં ભરી દીધાં. તે એટલાં બધાં વિરોધી કથનો કરે છે કે મારા સિવાય બીજું કોઈ તેમને તે વિષે ટકોર કરી શકે નહિ.^૨ પરંતુ પિતા પોતાના સંતાનને કોઈ વાર ખોળામાં બેસાડીને જ તેનાથી કરાતો વિરોધ હસતાં હસતાં સાંભળ્યા કરે છે; અને સંતાન તેમની છાતી ઉપર ચડી બેસી તેમને હરાવ્યાનો આનંદ માણે છે. જોકે, ખરી રીતે પિતાએ જ જાણી જોઈને તેને જીતવા દીધો હોય છે.

અધા બુદ્ધો પણ પોતાને ચાહનારા સૌને તેમને હરાવ્યાનો આનંદ લેવા દે છે. શિષ્ય પોતાનાથી સવાયે નીકળે એના જેવો આનંદ ગુરુને બીજો હોય નહિ.

બુદ્ધ પોતાના ગ્રંથની શરૂઆત ‘ધમ્મપદ’ શબ્દથી જ કરે છે — એમ જણાવવા માટે કે જે ન કહી શકાય તેવું — ન બોલી શકાય તેવું છે, તેને વિષે તે કંઈક કહેવા માગે છે. પરંતુ તેમણે ‘ન કહી શકાય — ન બોલી શકાય’ એવા તત્ત્વનું એવી સુંદર રીતે નિરૂપણ કર્યું છે કે જેથી ‘ધમ્મપદ’ ગ્રંથ એવરેસ્ટ જેવો બની રહ્યો છે. પર્વતો તો ઘણાં છે; પરંતુ એવરેસ્ટની ઊંચાઈએ કોઈ પર્વત પહોંચી ન શકે.

૧. જેમકે, ઉપનિષદોમાં ‘નેતિ નેતિ’ એમ પરમ તત્ત્વ વિષે કહ્યું છે, તે જ પરમ તત્ત્વ વિષે ઘણું કહી દીધા જેવું નથી? — સ્-૦

૨. defeat him.

૫. બુદ્ધે પરમ તત્ત્વને ‘અનત્તા’ (અનાત્મા) અર્થાત્ શૂન્ય કહ્યું છે. આખા ઈતિહાસમાં ગૌતમ બુદ્ધ જ એકલા માણસ છે જેમણે આત્મ-તત્ત્વને ‘અનાત્મા’ કહ્યું હોય. હું બુદ્ધને એક હજાર અને એક (૧૦૦૧) કારણોથી ચાહું છું. તેમણે પરમ તત્ત્વને અનાત્મા - શૂન્ય કહ્યું તે એ કારણોમાંનું એક છે. બાકીનાં હજાર કારણો હું સમયને અભાવે ગણી બતાવતો નથી. પરંતુ એક દિવસ એ હજાર કારણો પણ ગણી બતાવું તો નવાઈ નહિ.....

(મન જ્યાં સુધી પરમ તત્ત્વ અંગે આત્મા જેવી કોઈ હસ્તીની વાત કર્યા કરે છે, ત્યાં સુધી તે અજ્ઞાની હોઈ જૂઠું જ બોલે છે, કારણકે પરમ સત્યનો સાક્ષાત્કાર થતી વખતે મન હોતું જ નથી. મનની પાર જાય - મન મટી જાય - ત્યારે જ પરમ સત્ય પ્રગટ થાય. તે તત્ત્વને મનની ભાષામાં કહી બતાવવું હોય, તો તેને અનાત્મા - શૂન્ય એ સિવાય બીજું શું કહી શકાય?)^૧

૬. સારા માણસની સોબતમાં ખરાબ માણસ આવે તો તે સારો બની રહે; અને ખરાબ માણસની સોબતમાં સારો માણસ જાય તો તે ખરાબ બની રહે, એવો મારો અનુભવ છે. પરંતુ એ સાક્ષાત્કાર ન પામેલાઓની બાબતમાં જ સાચું છે. કારણકે બુદ્ધ બનેલા - સાક્ષાત્કાર પામેલાની બાબતમાં તે સાચું નથી જિસસના સંપર્કમાં વેશ્યા મેગડલેના (Magdalena) આવે, તો જિસસને કથો ડાઘ ન લાગે; પરંતુ

૩. કૌંસમાં મૂકેલો ભાગ મૂળનો નથી. પરંતુ ઓશો રજનીશજીના ધ્યાન વિધેના પુસ્તકમાં જે કહ્યું છે તેના સંદર્ભમાં તે ભાગ અહીં ઉમેરેલો છે. ઉપનિષદો પણ કોઈક વાર ‘નેતિ નેતિ’ એવો પરમ તત્ત્વ વિષે શૂન્યવાદ ક્યારે છે; પરંતુ મુખ્યત્વે તેઓમાં આત્મતત્ત્વની વાતનું પ્રાધાન્ય હોય છે. અને અનધિકારી લોકોના હાથે પછી એ આત્મવાદને આધારે ઘણો અનર્થ થયો છે. બુદ્ધ પરમ તત્ત્વનું નામ પાડવા જ ઈચ્છતા ન હતા. તે તો ધ્યાન-સમાધિથી મનની પાર જવાની વાત ઉપર - સાધના ઉપર જ ભાર મૂકવા માગતા હતા; પરમ તત્ત્વની ચર્ચા ઉપર નહીં. - સં

વેશ્યા જ વેશ્યા મટી જાય — સાધ્વી બની રહે બુદ્ધની બાબતમાં પણ ખૂબાર હત્યારા અંગુલીમાલનો એવો જ પ્રસંગ છે —

લૂંટારુ — હત્યારા અંગુલીમાલે એક હજાર માણસોની હત્યા કરવાનું નિરધાર્યું હતું; તથા ગણતરીમાં ચૂક ન આવે તે માટે મારેલા દરેક માણસની એક આંગળી કાપી તેને માળામાં પરોવી ગળામાં પહેરી રાખતો. એ પ્રમાણે ૯૯૯ આંગળીઓ તેની માળામાં પરોવાઈ ગઈ હતી અને એક જ આંગળી હજારની સંખ્યા પૂરી થવામાં ખૂટતી હતી.

બનવાજોગ તે એ હજારમી હત્યા કરવા માટે તેને બુદ્ધ જ સામા મળ્યા. બુદ્ધ એક ગામથી બીજા ગામ જવા નીકળ્યા હતા. અંગુલીમાલે તેમની સામે જઈ બૂમ પાડીને કહ્યું, ‘ઊભો રહે, થોભ, અલ્યા જોગટા!’ પણ બુદ્ધ તો થોભ્યા વિના તેની સામે જ આવવા લાગ્યા અને બોલ્યા, “ભાઈ, હું પણ સૌને બૂમો પાડી પાડીને કહ્યા કરું છું કે, ‘થોભો, થોભો!’ પણ કોણ સાંભળે છે? કોઈ થોભતું જ નથી!”

અંગુલીમાલ બુદ્ધને પોતાની પાસે ને પાસે આવતા જોઈ નવાઈ પામ્યો. તેણે ફરીથી બૂમ પાડીને બુદ્ધને કહ્યું, “ઊભો રહે, થોભી જા. તું જાણતો નથી કે મેં એક હજાર માણસની હત્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે, અને તે હજારની સંખ્યા પૂરી થવામાં એક જ જણ ખૂટે છે. એટલે મારી માએ જ પોતાની હત્યા થવાની બીકે મારી સામે કે મારી પાસે આવવાનું બંધ કર્યું છે. હું તને મારી નાખું, પણ મને તારું મોં જોઈ તને મારવાનું મન થતું નથી. એટલે જો તું થોભીને પાછો વળી જશે, તો હું જરૂર તને જીવતો જવા દઈશ!”

બુદ્ધે જવાબમાં કહ્યું, “એ વાત હવે ભૂલી જા. જીવનમાં કદી પાછા વળવાનું હું સમજ્યો નથી. અને થોભવાની વાત કહે છે તો સાંભળ કે, ૪૦ વર્ષ પહેલેથી જ હું સદંતર થોભી ગયો છું. હવે થોભાવવાનું કશું મારી પાસે બાકી રહ્યું નથી. અને મારી હત્યા કરવાની વાત તું કહે છે તો મારો જવાબ એ છે કે, તું મને ખુશીથી મારી

નાખી શકે છે. કારણ કે, જે કોઈ જન્મ્યું છે તેને એક દિવસ મરવાનું તો છે જ.”

અંગુલીમાત્ર થોડી વાર બુદ્ધ સામું તાકીને જોઈ રહ્યો; અને પછી તરત તેમને પગે પડ્યો. અંગુલીમાત્ર બુદ્ધને બદલી ન શક્યો, બુદ્ધે અંગુલીમાત્રને બદલી નાખ્યો!

૮

મહાકશ્યપ : ‘ઝેન’

બહુ ઓછા લોકો આ મહાન વિભૂતિ વિષે જાણે છે. કારણકે તેમણે કશું લખ્યું નથી તથા તે કશું બોલ્યા નથી. તેમને વિષે કંઈકે જાણમાં હોય તો આ એક પ્રસંગ જ છે —

એક દિવસ સવારની પોતાની વ્યાખ્યાન-સભામાં બુદ્ધ પોતાના હાથમાં કમળનું એક ફૂલ લઈને આવ્યા. આવ્યા પછી હાથમાંના ફૂલ તરફ નજર કરતા એક શબ્દ પણ બોલ્યા વિના ચૂપ બેસી રહ્યા. દશ હજાર ભિક્ષુઓની બનેલી એ સભા મૂંઝવણમાં પડી ગઈ. કારણકે, રોજ કશું પણ સાથે લીધા વગર આવનાર બુદ્ધ આજે કમળનું ફૂલ હાથમાં લઈને આવ્યા હતા. તથા આવીને તરત વ્યાખ્યાન શરૂ કરી દેતાં બુદ્ધ આજે મિનિટો અરે કલાકો પસાર થઈ જવા છતાં માત્ર ફૂલ ઉપર નજર સ્થિર કરી ચૂપ બેસી રહ્યા છે! ઘણા તો શંકા કરવા લાગ્યા કે બુદ્ધ પાગલ બની ગયા છે કે શું? માત્ર એક જણ એવો મન ધરાવતો ન હોઈ, માત્ર હસી પડ્યો.

તે મહાકશ્યપ હતો. બુદ્ધે મોં ઊંચું કરી તેના તરફ નજર કરી અને પોતે પણ હસી પડ્યા. પછી તેમણે મહાકશ્યપને પાસે બોલાવી પેલું ફૂલ તેને આપી દીધું અને જાહેર કર્યું કે, ‘વ્યાખ્યાન-સભા હવે પૂરી થાય છે. તમે બધા જોને લાયક હતા તે મેં તમને આપી દીધું, અને મહાકશ્યપ જોને લાયક હતો તે જોને આપ્યું છે. ઘણા વર્ષોથી હું

શબ્દો બોલીને તમને સમજવતો આવ્યો છું, પરંતુ કર્ણ સમજ્યા નથી. આજે મૌન રહીને મેં જે કંઈ સમજાવ્યું, તે એકલો મહાકશ્યપ સમજ્યો લાગે છે. તેનું હાસ્ય એ વાતની સાબિતી છે.'

આવી રહસ્યમય રીતે બુદ્ધે પોતાના ભિક્ષુ-સંઘનો પોતાની પાછળનો નાયક શોધી કાઢ્યો અને તેને તે પદે નીમ્યો. અર્થાત્ બુદ્ધ પછી મહાકશ્યપ બુદ્ધના ભિક્ષુસંઘના નાયક બન્યા.

મહાકશ્યપના શિષ્યોએ મહાકશ્યપ વિષે જે કંઈ લખ્યું છે કે કહ્યું છે, તે જ મહાકશ્યપનું પુસ્તક કહેવાય છે. પણ ખરી રીતે મહાકશ્યપે તે લખ્યું નથી; તેમજ તેમના જે શિષ્યોએ તે લખ્યું છે તેમણે પણ પોતાનું નામ જાહેર કર્યું નથી. પણ જે કંઈ લખવામાં આવ્યું છે તે અતિ સુંદર છે. જાણે પૂર્ણિમાના પૂર્ણ ચંદ્રના ટુકડા : તેમને બરાબર ભેગા ગોઠવતાં તમને આવડે તો પૂર્ણ ચંદ્ર જ પ્રકાશી ઊઠે! પરંતુ તે ટુકડા બરાબર ગોઠવવાની ચાવી ધ્યાન છે. મહાકશ્યપ પછી જે પરંપરા ઊભી થઈ તે જ 'જેન' અર્થાત્ ધ્યાન. મહાકશ્યપ જ 'જેન' પરંપરાના આદિ-ગુરુ કે આદિ-સ્થાપક છે. બુદ્ધ પણ નહિ! બુદ્ધે તો ચાલીસ વર્ષ સુધી બોલ બોલ જ કર્યાં કર્યાં; મહાકશ્યપ તો કદી બોલ્યા જ ન હતા. તેમણે કદી કશો અવાજ કાઢ્યો હોય, તો તે માત્ર હાસ્યનો! જોકે હસવું એ પણ એક રીતે કંઈક કહેવા જેવું જ છે. હસીને જ મહાકશ્યપે બુદ્ધને ટાપસી પૂરી હતી કે, 'જુઓ તો ખરા, આ દેખાતો મોટો સંસાર કેવો મજાક (Joke) છે!'

જે જાણે તમે સમજી જશો કે આ સંસાર એક મજાક માત્ર છે, ત્યારે જ તમે ખરું સમજ્યા હશો. એ સિવાય બીજું કોઈ બોધિજ્ઞાન છે જ નહિ.

સુલુકી વગેરે : ‘ઝેન’ના પુરસ્કર્તાઓ

૧. હું હવે જે માણસ વિષે બે બોલ કહેવા માગું છું, તેને કોઈએ જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર કે બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર^૧ તરીકે પ્રમાણ્યો નથી. કોઈ બોધિજ્ઞાની જ બીજા બોધિજ્ઞાનીને ઓળખી શકે કે પ્રમાણ્યો શકે. તે માણસનું નામ છે ડી.ટી. સુલુકી. આધુનિક જમાનામાં તેના સિવાય બીજા કોઈએ ‘ઝેન’ કે ધ્યાનનો જગતમાં ડંકો વગાડવા કાંઈ કર્યું નથી. સુલુકીએ આખું જીવન પાશ્ચાત્ય દુનિયાને ‘ઝેન’ – ધ્યાનનો પરિચય કરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા કરવામાં જ ગાળ્યું હતું.

૨. ‘ઝેન’ એ મૂળ સંસ્કૃત ‘ધ્યાન’ શબ્દનો જાપાનીઝ ઉચ્ચાર છે. બુદ્ધે કદી સંસ્કૃત ભાષાનો ઉપયોગ કર્યો ન હતો. તે તો એ ભાષાને ધિક્કારતા હતા. અને તેનું એક જ સીધું-સાદું કારણ એ હતું કે તે ભાષા પુરોહિતો (priests)ની ભાષા બની રહી હતી. અને પુરોહિત તો સેતાનનો જ સાગરીત હોય^૨ બુદ્ધ સાદી – નેપાલની ખીણ-પ્રદેશના લોકોની ‘પાલી’ ભાષા જ વાપરતા, અને પાલીમાં ધ્યાનનો ઉચ્ચાર ‘ઝાન’ થાય છે. સાદા, અભણ, સામાન્ય લોકોએ ધ્યાનનો ઉચ્ચાર ‘ઝાન’ કરી લીધો. તે શબ્દ ચીન પહોંચ્યો, ત્યારે ‘ચાન’ બની ગયો અને પછી જાપાનમાં પહોંચ્યો, ત્યારે ‘ઝેન.’

૩. ડી.ટી. સુલુકીના પુસ્તક ‘ઝેન એન્ડ જાપાનીઝ કલ્ચર’
(‘Zen and Japanese Culture’)ને હું આજની બેઠકમાં^૩

૧. enlightened. ૨. in the service of the devil.

૩. ૧૯૭૦-૧ દરમિયાન પુના મુકામે ૧૬ બેઠકોમાં થઈને ઓશો રજનીશજીએ પોતાને ગમતાં ૧૬૭ પુસ્તકો ગણી બતાવ્યાં હતાં. અહીં ચોથી બેઠકનો હલ્લેખ છે. - સં”

પાંચમા પુસ્તક તરીકે રજૂ કરવા માગું છું. સુઝુકીએ માનવજાતની જે સેવા બજાવી છે તેમાં જેને કોઈ આંટી જઈ શકે તેમ નથી. તેણે ઘણું કામ કર્યું છે. આખી દુનિયા તે માટે તેની જાણી છે અને હંમેશાં રહેશે. સુઝુકી નામ તો એક ઘરગથું^૪ શબ્દ બની રહેવો જોઈએ. તે બન્યો નથી તે બનવો જોઈએ એમ હું કહું છું. બહુ થોડા લોકો તે નામ જાણે છે; તેમની ફરજ એ છે કે તેઓ તે નામ દૂર દૂર સુધી ચારે દિશામાં ગાજનું ઘાસ તે માટે બનતું બધું કરી છૂટે.

૪. ‘ઝેન’ વિષેનાં પુસ્તકો બાબત વાત નીકળી છે ત્યારે હું પૉલ રેખ્સના પુસ્તક ‘ઝેન ફ્લેશ, ઝેન બોન્સ’ (‘Zen Flesh, Zen Bones’ પુસ્તકનો આ બેઠકના^૫ આઠમા પુસ્તક તરીકે ઉલ્લેખ કર્યા વિના રહી શકતો નથી. તે મહાન ગ્રંથ છે. લેખકની તે મૂળ કૃતિ નથી, તેમજ છેક ભાષાંતર પણ નથી. તે એક જુદી જ કોટીનો ગ્રંથ છે. જૂની ઝેન દષ્ટાંતકથાઓ (anecdotes) અને જૂનાં લખાણોનું તે ભાષાંતર છે, હું જાણું છું કારણ કે, ઝેન ઉપર કે ઝેન વિષે લખાયેલાં લગભગ તમામ પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે. પૉલ રેખ્સના પુસ્તક જેવું બીજું કોઈ પુસ્તક મારી જાણમાં નથી. રેખ્સને ઝેન વસ્તુની ખરી ઝાંખી થઈ છે, એમ કહેવું જોઈએ.

રેખ્સની બાબતમાં વખાણવા જેવી બાબત તો એ છે કે, તેણે એક શબ્દ પણ પોતાનો ઉમેર્યો નથી એ વસ્તુ માની ન શકાય તેવી (incredible) છે. તેણે માત્ર ભાષાંતર કર્યું છે, પરંતુ ઝેનની સમગ્ર ફોરમ તેણે અંગ્રેજી ભાષામાં જેમની તેમ અકબંધ ઉતારી છે. ઝેન વિષે લખનાર બીજા કોઈ અંગ્રેજી લેખકના પુસ્તકમાં તમને તે ફોરમ જેવા નહિ મળે.

પૉલ રેખ્સે અશકય કહી શકાય તેવું કામ કર્યું છે. તે અમેરિકન છે, તેમ છતાં – હું ફરીથી કહું છું કે, તેમ છતાં – તેણે ઝેનની સંપૂર્ણ

મહેક પોતાના પુસ્તકમાં ઉતારી છે. પોતાને માટે જ નહિ પણ સમગ્ર દુનિયા માટે! સમગ્ર જગત તેનું હંમેશ માટે ઋણી રહેશે. તેણે બૌદ્ધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું, છતાં તેણે આ પુસ્તક લખીને એક અશક્ય જેવી વસ્તુ શક્ય કરી છે.

૫. આ જ બેઠકના નવમા પુસ્તક તરીકે હું ક્રિસ્ટમસ હંફ્રી (Christmas Humphrie)ના પુસ્તક ‘ઝેન બુદ્ધિઝમ’નો ઉલ્લેખ કરવા માગું છું. એ પુસ્તક સુંદર છે પરંતુ તેનું નામ ખરાબ (ugly) છે; કારણ કે ઝેનને કોઈ વાદ કે સિદ્ધાંત સાથે કશી લેવાદેવા નથી — બુદ્ધિઝમ (બૌદ્ધ સિદ્ધાંત) સાથે પણ નહિ. પશ્ચિમની દુનિયાના લાખો લોકોને ઝેનની દુનિયામાં પ્રવેશ કરાવીને હંફ્રીએ તેમની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે.

હંફ્રી પોતે ડી.ટી. સુઝુકીનો શિષ્ય હતો; અને તેણે કોઈ શિષ્ય ન બજાવી શકે તેવી પોતાના ગુરુની સેવા છેક છેવટ સુધી બજાવ્યા કરી છે. કોઈ જ્ઞાની પુરુષની તહેનાતમાં રહેવું અને તેની વફાદારીપૂર્વક સેવા બજાવવી એ બહુ જ અઘરી વસ્તુ છે. પરંતુ હંફ્રી એ અઘરી કસોટીમાંથી છેવટ સુધી અડગ રહીને પાર ઊતર્યો છે. અને એનો અડગ રહેવાનો જુસ્સો તેના પુસ્તકમાં ભારોભાર પ્રગટ થાય છે.

૬. સુઝુકી ઉપરાંત ઘણા લોકોએ ઝેન વિષે પુસ્તકો લખ્યા છે; પરંતુ રોસ (Ross)ના ‘થી પિલર્સ ઓફ ઝેન’ (Three Pillars of Zen) પુસ્તકનો^૧ ઉલ્લેખ કર્યા વિના ચાલે તેમ નથી. કારણકે ઝેન ‘વિષે’ લખાયેલાં — હું કહું છું તે શબ્દ ઉપર બરાબર ધ્યાન આપો — ઝેન વિષે (about Zen) લખાયેલાં તમામ પુસ્તકોમાં રોસનું પુસ્તક અતિ સુંદર છે. ‘ઝેન વિષે’ એવું કહેવાનું કારણ એટલું જ કે, એ બાઈને ઝેનનો જાત-અનુભવ જરાય ન હતો. પરંતુ ઝેન વિષેનાં પુસ્તકો વાંચીને તથા જાપાનના કેટલાય મઠોની મુલાકાત લઈ લઈને તેણે છેવટે જે પુસ્તક લખ્યું છે, તે લા-જવાબ છે.

૧. ૧૬મી બેઠકનું પાંચમું પુસ્તક. - સ્.૦

તેણે પોતાના પુસ્તકના નામમાં ઝેનના ત્રણ સ્તંભોની વાત કરી છે; પરંતુ તે ખોટું છે. ઝેન એ કોઈ મંદિર નથી કે જે સ્તંભો ઉપર ખડું કરવામાં આવ્યું હોય. ઝેન તો અણીશુદ્ધ શૂન્યતા (nothingness) છે. તોપણ તે પુસ્તક યથોચિત વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ લખાયેલું પુસ્તક છે, અને જેઓને બૌદ્ધિક રીતે 'ઝેન' વસ્તુનો પરિચય મેળવવો હોય, તેમને એના જેવું બીજું કોઈ પુસ્તક નહિ મળે.

૭. હું હવે^૧ ઍલન વોટ્સ (Allan Watts)ને તેમનાં રચેલાં બધાં પુસ્તકો સાથે રજૂ કરવા માગું છું. હું આ માણસને અતિથય ચાહું છું. મેં બુદ્ધને જુદાં કારણથી ચાહ્યા છે; તેમજ સૌંદર્ય-મનને પણ જુદા જ કારણથી. તે જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર પામેલા પુરુષો હતા. ઍલન વોટ્સ જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર પામેલા પુરુષ નથી. તે અમેરિકન છે.... જોકે અમેરિકામાં જન્મેલ અમેરિકન નથી — એમને માટે એ કારણે જ આશ્ચર્યની શક્યતા! તે અમેરિકામાં આવીને વસ્યા હતા એટલું જ. પરંતુ તેમણે અમૂલ્ય કહી શકાય તેવાં અતિ મૂલ્યવાન પુસ્તકો લખ્યાં છે. તેમાં 'ધ વે ઓફ ઝેન' ('The Way of Zen') એ સૌથી વધુ અગત્યનું પુસ્તક છે. તે સીંદર્ય અને સમજણથી ભરેલું માતબર પુસ્તક છે. જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર ન પામેલા એવા લેખકનું એ પુસ્તક તેથી જ વધુ પ્રસંશનીય છે.

તમે જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કર્યો હોય ત્યારે તમે જે કંઈ કહો તે સુંદર — અમૂલ્ય જ હોય. પરંતુ તમને જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત ન થયો હોય — હજી અજ્ઞાન-અંધકારમાં જ અટવાતા હો ત્યારે પણ તમને જ્ઞાન-પ્રકાશનું એક કિરણ પણ લાગે ત્યારે તે એક અનોખી — અદ્ભુત ઘટના બની રહે છે. ઍલન વોટ્સ મંજિલની મહુ નજીક આવી પહોંચેલા પુરુષ હતા.

૧. નવમી જાકમાં પાંચમું પુસ્તક રજૂ કરતી વેળા. - સ્.

પહેલાં એક વખત તે વિધિસર અભિષિક્ત થયેલા ધર્માધ્યક્ષ પાદરી હતા. કેવું કમનસીબ! પરંતુ તેમણે ધર્માચાર્ય-પદનો ત્યાગ કર્યો. ઘણા ઓછા લોકો ધર્માચાર્ય-પદનો ત્યાગ કરી શકે. કારણકે, ધર્માચાર્યને આ દુનિયાની જ ઘણી ભોગ-સામગ્રી ઉપલબ્ધ થતી હોય છે. તેમણે એ બધાનો વાળીઝાપટ્ટીને ત્યાગ કર્યો હતો. ઓલન વોટ્સ જાતે બુદ્ધ બન્યા વિના લાંબો વખત રહી શકે નહિ. તે ઘણા વખત પહેલાં ગુજરી ગયા. (નવા જન્મમાં) તે હવે નિશાળ છોડવા જેટલી ઉંમરના થયા હશે તથા મારી પાસે આવી પહોંચવાની તૈયારીમાં હશે. ઘણા એવી રીતે મારી પાસે આવવાના છે - ઓલન વોટ્સ તેઓમાંના એક છે.

૮. આ જ બેઠકના છઠ્ઠા પુસ્તક તરીકે હું રિનઝાઈ (Rinzai)-નું પુસ્તક રજૂ કરું છું. રિનઝાઈનું ચાઈનીઝ નામ લીન ચી (Lin-Chi) છે. રિનઝાઈ એનું જાપાનીઝ રૂપાંતર છે. પણ મને એ રૂપાંતર વધુ ગમે છે. ‘ધ સેઈઝઝ ઓફ રિનઝાઈ’ (‘The Sayings of Rinzai’) એ પુસ્તક તો વિસ્ફોટો ધરબેલી સુરંગ જ^૨ છે. દાખલા તરીકે તે કહે છે કે, “મૂખાંઓ, બુદ્ધના અનુયાયીઓ, તમે બુદ્ધને સદંતર ત્યાગ કરો. તમે તેમ નહીં કરો ત્યાં સુધી તમે બુદ્ધને પામી શકવાના નથી.” રિનઝાઈ બુદ્ધને ચાહતો હતો તેથી જ આમ કહેતો હતો. તે ઉમેરે છે કે, “તમે ગૌતમ બુદ્ધનું નામ વાપરો ત્યાર પહેલાં યાદ રાખજો કે, તે નામમાં કશું તથ્ય નથી. મંદિરમાં સ્થાપેલા બહારના બુદ્ધ એ ખરા બુદ્ધ નથી. ખરા બુદ્ધ તો તમારા અંતરમાં રહેલા છે, તે બાબતથી તમે છેક જ અણજણ છો. તમે તેમને વિષે કદી કશું સાંભળ્યું કે જાણ્યું નથી. તે જ સાચા બુદ્ધ છે. તમે આ બહારના બુદ્ધને ત્યાગશો, ત્યારે જ અંતરમાં રહેલા સાચા બુદ્ધને પામી શકશો.”

રિનઝાઈ જ ઝેનનું પુષ્પ ચીનમાંથી જાપાનમાં લઈ ગયો. ઝેનનું તત્ત્વ તેણે જાપાનીઝ ભાષામાં ઉતાર્યું. ભાષામાં જ નહિ, પરંતુ તેની

૨. dynamite.

સંસ્કૃતિમાં પણ, એણે એકલાએ સમગ્ર જાપાનીઝ પ્રજાનું જીવન જ પલટાવી નાખ્યું.

૯. (૧૬મી બેઠકના) ૧૧મા અને છેલ્લા પુસ્તક તરીકે હું ઓલન વોટ્સનું ‘ધ બુક’ (‘The Book’) પુસ્તક રજૂ કરું છું. અત્યાર સુધી મેં તેને જાણી જોઈને બચાવી રાખ્યું હતું. ઓલન વોટ્સ (બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરનાર) બુદ્ધ બન્યા ન હતા. પરંતુ એકાદ દિવસ તે જરૂર બુદ્ધ બનવાના છે. ‘ધ બુક’ પુસ્તક અતિથિવ અગત્યનું પુસ્તક છે. ઝેન ઋષિઓ સાથે, ઝેન ગ્રંથો સાથે તેમના પરિચયનો — તેમના અનુભવનો તેમાં નિયોડ છે. ઓલન વોટ્સ મહા બુદ્ધિશાળી પુરુષ હતા. એમના તે પુસ્તકને મેં ખૂબ ચાહ્યું છે, અને મારી પસંદગીનાં પુસ્તકોના આખરી પુસ્તક તરીકે તેને રજૂ કરું છું.

જિસસે કહ્યું છે કે, જો છોક છેલ્લા ઊભા હશે તેમના ઉપર આશીર્વાદ ઊતરશે (blessed). આ પુસ્તકને છેલ્લું ગણાવીને હું એક શીતે આશીર્વાદ આપું છું અને મને ગમતાં પુસ્તકોની આખી લેખમાળાને^૩ હું ઓલન વોટ્સને અર્પેલી સ્મરણાંજલિ તરીકે જાહેર કરું છું.

૩. ૧૬ બેઠકોમાં થઈને ઓશો રજનીરાજએ પોતાને ગમતાં ૧૬૭ પુસ્તકો ગણાવ્યાં છે,

“શ્રી-ભાષ્ય”

“શ્રી-ભાષ્ય” એ ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ ઉપર રામાનુજચાર્યે લખેલું ભાષ્ય છે. ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ ઉપર ઘણા આચાર્યોએ ભાષ્યો લખ્યાં છે. બાદરાયણે લખેલા ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ વિષે હું વાત કરી ગયો છું.^૧ રામાનુજચાર્યે તે ‘બ્રહ્મસૂત્ર’ ઉપર જ પોતાની રીતે અનોખું ભાષ્ય લખ્યું છે.

રામાનુજનું ભાષ્ય નર્મ સૂક્ત પુસ્તક છે — છેક રણ-પ્રદેશ જેવું જ! અલબત્ત રણપ્રદેશનું પોતાનું પણ અમુક પ્રકારનું અનોખું સૌંદર્ય હોય છે, તથા પોતાની અનોખી વિશિષ્ટતા પણ. પરંતુ રામાનુજે પોતાના ‘શ્રી-ભાષ્ય’માં રણપ્રદેશને એક બગીચો જ બનાવી મૂક્યો છે — જાણે રણમાંનો હરિયાળો તથા જળસભર રણદ્વીપ (oasis). રસભર્યો પણ! રામાનુજે લખેલા પુસ્તકને હું ખરેખર ચાહું જ છું. જોકે રામાનુજને પોતાને હું ચાહતો નથી; કારણ કે, તે પરંપરાવાદી (traditionalist) હતા. અને પરંપરાવાદીઓને — રૂઢિચુસ્તોને (orthodox લોકોને) તો હું મારા અંતરથી પિઠ્ઠાઉં છું. તે લોકો મનાધ (fanatic) કહેવાય તેવા લોકો હોય છે.

પરંતુ મારી લાચારી છે : કોઈ કોઈ વાર મતાંધ લોકો પણ ફંદીક સુંદર વાત કહી બેસે છે. એટલે રામાનુજના આ પુસ્તકને પણ મને ગમતાં પુસ્તકોની પાદીમાં મેં ઉમેરી લીધું છે.

૧. ‘ટંકારવ’ જાન્યુન ૧૯૯૨ અંકમાં તે વક્તવ્ય ઉત્તાયુત્ત છે. — સ્કૃં.

‘સમયસાર’

કુંદકુંદાચાર્યના ‘સમયસાર’ ગ્રંથ વિષે મેં બોલવાનું ઘણી વાર વિચાર્યું હતું; પરંતુ પછીથી હંમેશાં મેં તે વાત પડતી મૂકી હતી. એ પુસ્તક જૈન ધર્મો આપેલી સર્વોત્તમ બક્ષીસોમાંની એક છે. પરંતુ તે ગણિતશાસ્ત્ર ‘મેથેમેટિક્સ’ની રીતે રજૂ કરાયેલું પુસ્તક છે; એટલે હું તેને વિષે કદી બોલ્યો નથી. મને કવિતા કે ગીત જ વધુ ગમે છે. એટલે તે પુસ્તક પણ ગીતની રીતે લખાયું હોત, તો હું તેને વિષે જરૂર બોલ્યો હોત.

સાક્ષાત્કાર ન કરનારા કવિઓ વિષે પણ મેં ઘણું કહ્યું હતું; પરંતુ સાક્ષાત્કાર કરનાર ગણિતશાસ્ત્રી કે તર્કશાસ્ત્રી વિષે મેં ભાગ્યે જ કંઈ કહ્યું હતું. ગણિતશાસ્ત્ર સૂકું શાસ્ત્ર છે; અને તર્કશાસ્ત્ર (logic) તો વેરાન રણ જ છે!

કુંદકુંદાચાર્ય સાક્ષાત્કાર કરનાર મુક્ત પુરુષ છે. તેમનો ફરી જન્મ થવાનો નથી. તેમનું પુસ્તક સુંદર છે — એટલે જ હું તેને વિષે કદી થકું તેમ છું. તેને વિષે વધુ હું કંઈ જ કહેવાનો નથી, કારણકે તે ગણિતશાસ્ત્રની રીતે લખાયેલું પુસ્તક છે..... ગણિતશાસ્ત્રની પોતાની પણ આવવી સુંદરતા હોય છે, આગવો લય (rythm) પણ તેનું એક પ્રકારનું તબ્બ પણ હોય છે, પરંતુ તે બહુ મર્યાદિત હોય છે.

‘સમયસાર’ એટલે સિદ્ધાંતનો સાર — અર્ક. ભાગ્યજોગે જો તમારા હાથમાં એ પુસ્તક આવી જાય, તો તેને જમણા હાથમાં જ પકડજો. — ડાબા હાથે કદી નહિ. તે જમણા હાથે પકડવાનું પુસ્તક છે

(right-hand book) : બધી રીતે right અર્થાત્ ખરું ! તે એટલું બધું ‘ખરું’ છે કે મને કોઈક વાર તેના તરફ ત્રાસ જેવું થઈ આવે છે. ‘ત્રાસ જેવું’ એ પુસ્તકને હું કહું છું ખરો, પરંતુ આંખમાં આંસુ સાથે ! કારણકે, જે માણસે એ પુસ્તક લખ્યું છે તેની ઉત્કૃષ્ટતા હું બરાબર પ્રમાણું છું. હું કુંદકુંદાચાર્યને ખરેખર ચાહું જ છું. માત્ર તેમણે ગણિતશાસ્ત્રની રીતે પોતાનું વક્તવ્ય રજૂ કર્યું તે બદલ તેમને ઊંડેથી ધિક્કારું છું.

૧૨

‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’

ઉમાસ્વાતિ અને તેમના ગ્રંથ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ વિષે બોલવાનો મને હંમેશાં વિચાર આવ્યા કર્યો છે. ઉમાસ્વાતિ અધ્યાત્મજ્ઞાની પુરુષ છે - પરંતુ તદ્દન સૂકા - લૂખા - રસ વિનાના !

ઉમાસ્વાતિએ પોતાના ગ્રંથમાં તત્ત્વ - પરમ તત્ત્વ - પરમ સત્ય વિષે વાત કરી છે, તેથી તે પુસ્તકનું નામ ‘તત્ત્વાર્થસૂત્ર’ છે. ‘તત્ત્વ’ એટલે પરમ તત્ત્વ - પરમ સત્ય.

તત્ત્વાર્થસૂત્ર બહુ સુંદર પુસ્તક છે. તેના વિષે કહેવાનો મેં ઘણી વાર વિચાર કર્યો છે, પરંતુ પછી તેને પડતો મૂક્યો છે. કારણકે તે પુસ્તક કુંદકુંદાચાર્યના ‘સમયસાર’ જેવું વધારે પડતું ગણિતશાસ્ત્રીય પુસ્તક છે. બધા જોઈ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ શુષ્ક - છેક જ સૂકા - કચ્છના રણ જેવા લૂખા હોય છે.

૧૩ 'શિવસૂત્ર'

‘શિવ’ એટલે કલ્યાણ – પરમ શ્રેય. તેથી શિવ હિંદુ માન્યતા પ્રમાણે કલ્યાણના દેવ છે. શિવને નામે ઘણાં પુસ્તકો ચડ્યા છે, પણ તેમાંનાં ઘણાં સાચાં નથી. પ્રમાણભૂત ઠરવા માટે તેમના કર્તા તરીકે શિવનું નામ વાપરવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ ગ્રંથ તો સૌથી વધુ પ્રમાણભૂત ગ્રંથ છે. હિંદીમાં મેં ‘શિવસૂત્ર’ વિષે ઘણું વક્તવ્ય કર્યું છે. અંગ્રેજીમાં પણ તેને વિષે કહેવાનો વિચાર કર્યો છે. મેં તાસીખ પણ નક્કી કરી હતી. પરંતુ તમે મારી વાત જાણો છો ને

“શિવસૂત્ર”માં બધાં ધ્યાન સાધવાની વિધિ બતાવવામાં આવી છે. આ ગ્રંથમાં ન દર્શાવી હોય એવી બીજી કોઈ ધ્યાનની વિધિ હોઈ શકે નહિ.

“શિવસૂત્ર” ગ્રંથ બીજા કોઈ ગ્રંથ જેવો નહિ એવો અનુપમ ગ્રંથ છે.

૧૪ 'ઈશ ઉપનિષદ'

‘ઈશ ઉપનિષદ’નું તો મેં પાન કર્યું છે – તે મારા લોહી અને અસ્થિના એક હિસ્સારૂપ બની ગયું છે – મારા સમગ્ર વ્યક્તિત્વ રૂપ!^૧ હું તેના વિષે સૌંદર્ય વખત બોલ્યો છું.

તે બહુ નાનું ઉપનિષદ છે. ઉપનિષદો તો ૧૦૮ છે, ‘ઈશ’ તે બધાંમાં નાનામાં નાનું છે. પોસ્ટકાર્ડની એક બાજુ ઉપર જ તે

૧. ‘... it is me.’

છપાઈ રહે. પરંતુ તેમાં બાકીનાં ૧૦૭ ઉપનિષદો સમાઈ રહ્યાં છે.
‘ઈશ’ જ તે બધાંનું બીજ છે.

‘ઈશ ઉપનિષદ’ ધ્યાનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનાર ઋષિઓનાં ઉત્તમમાં
ઉત્તમ સર્જનોમાંનું એક છે.

૧૫

નાનક : ‘ગુરુગ્રંથ’

૧

(પાંચમી બેઠકના) નવમા પુસ્તક તરીકે હું નાનકનાં ભક્તિપદો
રજૂ કરું છું નાનક શીખ ધર્મના (સંપ્રદાય કે પંથના નહિ)^૧ પ્રવર્તક
હતા. તેમના જમાનામાં જાણીતી આખી દુનિયામાં તે ફરી વળ્યા હતા.
તેમના એ પરિભ્રમણ વખતે તેમનો એક જ સાથી હતો : રબાબ
ધારી મરદાના. મરદાના નામનો અર્થ થાય છે મરદ - બહાદુર માણસ.
(નાનક જેવા) મુક્ત પુરુષના એમ અતિ દીર્ઘ કાળ સુધી સાથી કે
અનુયાયી બની રહેલું એ ખરેખર મરદાનગીનું જ કામ છે. નાનક ગાય
અને મરદાના તેમને રબાબ (ગિતાર) વગાડીને સાથ આપે, એ રીતે
પરમાત્માની — પરમ તત્ત્વની સુવાસ ચોમેર ફેલાવતા તેઓ આખી
દુનિયાનું પરિભ્રમણ કરી વળ્યા હતા. નાનકનાં ભજનો એવાં હૃદય-
સ્પર્શી છે, કે તે સાંભળતાં અને ગાતાં હંમેશ માસી આંખમાં આંસુ
આવી જયાં છે.

નાનકે પોતાનાં ભજનોથી જ એક નવી પંજાબી ભાષા ઊભી
કરી છે. કારણકે, દિલની ભાષા ચામુ ભાષાના વ્યાકરણની કે નિયમોની
મર્યાદા સ્વીકારતી નથી. નાનકે ઊભી કરેલી પંજાબી ભાષા તરવારની
(કિરપાણની) ધાર જેવી તીક્ષ્ણ - બેષક છે.

૧. આ ખંડમાં કૌંસમાં મુકેલો ભાગ મૂળનો નહિ પણ સંપાદકનો
ગણવો.

૨

(સાનમી બેઠકના) બીજા પુસ્તક તરીકે હું શીખોના ‘ગુરુગ્રંથ’ને રજૂ કરું છું. ‘ગુરુગ્રંથ’ એટલે ગુરુઓની વાણી અથવા ગ્રંથોમાં સર્વોચ્ચ ગ્રંથ. શીખો તેને ‘ગુરુગ્રંથસાહેબ’ પણ કહે છે. બર્માનું તેને ગુરુની વાણીના સંગ્રહરૂપ એક ‘પુસ્તક’ માનવાને બદલે ગુરુના આત્મારૂપ સજીવ હસ્તી જ માને છે.

‘ગુરુગ્રંથ’ એ કોઈ એક વ્યક્તિની રચના નથી. પેઢી દર પેઢીની એ રચના છે. દુનિયાનો કોઈ ગ્રંથ એની પેઠે સમગ્ર સ્રોતોમાંથી સંકલિત કરવામાં આવ્યો નથી. (બાઈબલનો) ‘ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ’ ગ્રંથ માત્ર ચહુદી ગ્રંથ છે. તેનો ‘ન્યૂ ટેસ્ટામેન્ટ’ ગ્રંથ માત્ર ખ્રિસ્તી છે. ‘ભગવદ્ગીતા’, માત્ર હિંદુ છે. ‘ધર્મપદ’ માત્ર બૌદ્ધ છે, ‘જૈન-સૂત્રો’ માત્ર જૈન છે. પરંતુ ‘ગુરુગ્રંથસાહેબ’ જ દુનિયાનો એકમાત્ર ગ્રંથ છે જેને શક્ય તેટલા બધા સ્રોતોમાંથી સંકલિત કરવામાં આવ્યો છે. તે હિંદુ, મુસલમાન વગેરે અનેક સ્રોતોમાંથી તૈયાર કરવામાં આવેલો છે. કોઈ એક પંથ કે સંપ્રદાયનું એકાંગીપણું (કે કોઈ એક પંથનું ‘ધર્મધપણું’) તેમાં નથી. ગ્રંથસાહેબમાં નાનક ઉપરાંત કબીર, ફરીદ વગેરે અનેક સાક્ષાત્કાર પામેલ (mystics) મહાત્માઓની વાણી જોવા મળે છે. હજારો નદીઓ જેમ એક મહાસાગરમાં એકઠી થાય છે, તેમ ગ્રંથસાહેબ મુક્ત પુરુષોની વાણીઓનો મહાસાગર છે.

ગુરુ નાનકને મતે પરમ સત્ય પરમાત્મા અકથ - અનિર્વચનીય છે. તેમનું તો ગીત-ગાન જ કરી શકાય. એ ગીતનું સંગીત જે તમારા દિલનો તાર ઝણઝણાવી જાય તો જ તમે તેમાં રહેલા અર્થને પામી શકો. દીવાની જ્યોત શબ્દો વડે શી રીતે પ્રગટાવી શકાય? દીવાની જ્યોત જ બીજા દીવાની જ્યોત પ્રગટાવી શકે.

પરંતુ પુસ્તક તો છેવટે પુસ્તક જ છે. એટલે ‘ગુરુ’ જ્યારે ન રહે, ત્યારે ‘ગ્રંથ’ કે ‘શબ્દ’ પણ મૃત વસ્તુ જ બની રહે છે. એટલે બીજા ધર્મ-સંપ્રદાયોની પેઠે શીખો પણ અત્યારે એક સુંદર મઠદું જ

વહન કરી રહ્યા છે. યાદ રાખજે કે ધર્મ જ્યાં સુધી ગુરુ જીવતા હોય ત્યાં સુધી જ ધર્મ રહે છે; ગુરુના ગયા પછી તે માત્ર પંથ કે સંપ્રદાય જ બની જાય છે.

‘ગુરુગ્રંથ’માં દશ ગુરુઓની^૧ વાણીનો સંગ્રહ છે. બીજા કોઈ ગ્રંથ કે પુસ્તકની ઓની સાથે તુલના થઈ શકે તેમ નથી. તે ગ્રંથ ‘અનુપમ’ છે. નાનક કહે છે કે, એક જ વસ્તુ સત્ય છે - અનિર્વચનીય અર્થાત્ અકથ્ય એવા પરમાત્માનું નામ ! પૂર્વમાં અમે તેને ઓમકાર - ઓં કહીએ છીએ. અથબદ પરમાત્માનો એ શબ્દ જ સત્ય છે : એ શબ્દનું જ અનુસંધાન કરવાનું છે : (નાનકની ભાષામાં નામ-સ્મરણ - નામજપ) તેમાં જ લીન થઈ જવાનું છે એટલે સુધી કે પછી એ શબ્દ કે નાદ ન રહે અને માત્ર ‘શૂન્ય’ - પરમાત્મા જ બાકી રહે.

ટિપ્પણ

[પરમાત્માના સાચા નામની સાધના યાને નામ-સ્મરણ - નામ-જપનો મહિમા નાનકને મન કેટલો મોટો છે, તે અહીં ટિપ્પણરૂપે ઉતાર્યો છે. વાચકને તે ઉપયોગી થશે. - સં.૦]

નામ-જપથી ભક્તો સિદ્ધ બને છે, પીર બને છે, ઋષિ બને છે, નાથ બને છે;

નામ-જપથી કાળની પહોંચની બહાર નીકળી જાય.

નામ-જપ કરનારા ભક્તો સદા સુખે કલ્હોલતા રહે છે;

નામ-જપથી ખરે જ દુઃખ-પાપનો નાશ થાય. [‘જપુજ’ પૌરી ૮]

નામ-જપથી શિવ, બ્રહ્મા અને ઈંદ્ર બન્યા છે.

૧. શીખ ગુરુઓ દશ છે, તેથી ‘દશ શીખ ગુરુઓ’ એમ કહ્યું છે. પરંતુ ત્રંથસાહેબમાં માત્ર ૧-૨-૩-૪-૫-૬ એ છ ગુરુઓની જ વાણી છે. દશમા ગુરુએ પોતાની રચનાઓને ત્રંથસાહેબમાં સામેલ કરી નથી. તથા દશમા ગુરુના બે પુત્રોને મુસલમાન ખમ અંગીકાર ન કરવા બદલ જીવતા ચણી લેવામાં આવ્યા, ત્યાર પછી શીખ ગુરુ-પરંપરાનો અંત આવી ગયો હતો. - સં.પા.૦

નામ-જપથી મંદ હોય તે પણ મુખે પરમાત્માની સ્તુતિ ગાતો થઈ જાય.

નામ-જપથી યોગ-યુક્તિ તથા શરીરનાં (ચક્ર, નાડી વગેરેનાં) રહસ્યો સમજાય.

નામ-જપથી શાસ્ત્ર, સ્મૃતિ અને વેદનું હાર્દ અવગત કરે. [‘જૌ’ ૯]

નામ-જપથી સત્ય, સંતોષ અને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય;

નામ-જપથી સહેજે ધ્યાન-સમાધિ લાગે. [‘જૌ’ ૧૦]

નામ-જપથી ગુણ-સરોવરમાં મગ્ન થવાય;

નામ-જપથી અંધ પણ પરમાત્માનો રાહ પામે.

નામ-જપથી અગાધ હોય તે પણ ગમ્ય થાય. [‘જૌ’ ૧૧]

નામમાં લવલીન થનારની અવસ્થા કોણ વર્ણવી શકે?

પરમાત્માનું નિરંજન નામ એવું છે —

તેમાં લવલીન થનાર કોઈ વિરહો જ તેનો મહિમા સમજી શકે.

[‘જૌ’ ૧૨]

નામમાં લવલીન થવાથી મન-બુદ્ધિની સુરતા જાગે; સકલ બ્રહ્માંડની સુધબુધ પ્રાપ્ત થાય.

મોં ઉપર માર ખાવો ન પડે; જમની સાથે જવાનું ન થાય.

[‘જૌ’ ૧૩]

નામમાં લવલીન થવાથી માર્ગમાં વિઘ્ન નડે નહિ,

પત-આબરૂ સાથે પ્રગટપણે આગળ વધાય.

સત્યને ધોરી-માર્ગે પળે, આડપંથે ફંટાવાનું ન બને.

ધર્મ સાથે કે ધર્મરાજ સાથે સીધા સંઘર્ષ થાય. [‘જૌ’ ૧૪]

નામમાં લવલીન થવાથી મોક્ષદ્વાર પામે,

પરિવારનો પણ ઉદ્ધાર થાય;

કર્ષાય ભીખ માગવાપણું ન રહે. [‘જૌ’ ૧૫]

મહાવીર : 'જૈન સૂત્રો'

['JAIN SUTRAS']^૧

જૈન સૂત્રો એટલે 'વિજેતાનાં સૂત્રો.' "જૈન" એ બહુ સુંદર શબ્દ છે. તેનો અર્થ થાય છે 'વિજેતા'—અર્થાત્ જેણે પોતાની જાત ઉપર વિજય મેળવ્યો છે. 'જૈન સૂત્રો' વિષે મેં ગ્રંથો ભરીને વક્તવ્ય કર્યું છે. જો કે તેનું હજુ અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયું નથી.

મહાવીર જેવું કોઈ મીની નથી, તેમજ ઉઘાડું (naked) પણ. માત્ર મીન જ ઉઘાડું હોઈ શકે. શાદ રાખજો કે હું 'નાગું' (nude) શબ્દ નથી વાપરતો. કારણ કે, 'ઉઘાડું' અને 'નાગું' એ બે શબ્દોનો અર્થ તદ્દન જુદો છે. 'નાગું' શબ્દ મુખ્યત્વે સંભાગની પરિભાષાનો શબ્દ છે; ત્યારે 'ઉઘાડું' શબ્દ 'ખુલ્લું', 'ઢાંકેલું કે છુપાવેલું નહિ એવું' 'અરક્ષિત'^૨ એવો ભાવ સૂચવે છે. બાળકને 'નાગું' (nude) ન કહેવાય, માત્ર ઉઘાડું (નિર્વાસ) જ કહી શકાય. મહાવીર તેમના એવા ઉઘાડાપણાથી જ કેવા શોભી રહે છે!

એમ કહેવાય છે કે, મહાવીરે એ સૂત્રો કોઈને કહી સંભળાવ્યાં ન હતાં; માત્ર તેમના અંતરંગ શિષ્યો કે જેઓ તેમની બાજુમાં જ બેઠેલા હતા તેમણે પોતાના અંતરમાં તેમનું શ્રાવણ કર્યું હતું. તેમણે માત્ર સાંભળ્યાં જ હતાં. એ એક સૌથી મોટી ચમત્કારિક ઘટના હતી મહાવીરની આસપાસ સૌથી વધુ નિકટતમ એવા ૧૧ શિષ્યોનું

૧. જૂઠી બેઠકનું બીજું પુસ્તક. ૨. vulnerable. 'લેલ' અર્થમાં નહીં. વાસનાઓ વગેરેથી તે એ અલેલ છે. માત્ર ટાઢ-તડકા સામે રક્ષણ કરવા કશું બચ્ન કે આચારાદિન વિનાના, એવો અર્થ છે.

અંતરંગ મંડળ હતું. અને તેઓએ જ્યારે એકસાથે એક જ શબ્દો અંતરમાં સાંભળ્યા, ત્યારે તેઓએ નક્કી કર્યું કે, એ શબ્દો મહાવીરે જ મોંએ બોલ્યા વગર તેમના અંતરમાં સૂક્ષ્મ તરંગોરૂપે મોકલ્યા હોઈ, તેમને નોંધી લવા જોઈએ.

‘જૈન સૂત્રો’ (‘JAIN SUTRAS’) દુનિયાના બીજા કોઈ પુસ્તક કરતાં અનેાખી રીતે સરજાયેલું પુસ્તક છે. ગુરુ તો મૌન જ રહે છે — મોંએ બોલતા નથી; છતાં તેમના શિષ્યો જ્યારે એકીસાથે — ‘એકીસાથે’ એ શબ્દ ઉપર ભાર મૂકજો — એક સરખા જ શબ્દ અંતરમાં સાંભળે, ત્યારે તેઓ તેને (મહાવીરે મોકલાવેલા શબ્દો ગણીને) નોંધી લે એ સ્વાભાવિક છે. ‘જૈન સૂત્રો’ એ રીતે અવતર્યા છે. પુસ્તકનો કેવી અદ્ભુત રીતે જન્મ ! કોઈ પુસ્તકની શરૂઆત એથી વધુ સુંદર રીતે થાય એ કલ્પી શકાતું નથી, અને એ સૂત્રોમાં માણસ માટે શક્ય એટલો સૌથી ઉજ્જવળ જ્ઞાન-પ્રકાશ ભારેલો છે એમાં શંકા નથી. કારણ કે, એમાં પોતાની જાતને જીતવાનું વિજ્ઞાન કંડારેલું છે.

તરન-તારન' : 'શૂન્ય સ્વભાવ'

૧. (૧૪મી બેઠકના) ચોથા પુસ્તક તરીકે હું તરનતારનનું 'શૂન્ય-સ્વભાવ' પુસ્તક રજૂ કરું છું.

તરન-તારન શબ્દનો અર્થ થાય 'તારણહાર' (પાર ઉતારનાર – savior). એ એમનું ખરું નામ નથી. ખરું નામ તો કોઈ જ જાણતું નથી.

જેનોના પણ એક બહુ જ નાના ફિરકામાં હું જન્મ્યો છું. જૈનધર્મ પોતે જ એક નાના સમુદાયનો ધર્મ છે — માંડ ત્રીસેક લાખ લોકો જૈન હશે. જૈન ધર્મના બે મુખ્ય ફાંટા છે : દિગંબર અને શ્વેતાંબર. દિગંબરો માને છે કે મહાવીર નિર્વશ્ન જ રહ્યા હતા અને જીવ્યા હતા. 'દિગંબર' શબ્દનો અર્થ થાય છે 'આકાશરૂપી વસ્ત્રધારી' — અર્થાત્ નિર્વશ્ન. રૂપકની રીતે તેનો અર્થ થાય (કર્મ વગેરેના આચ્છાદન — આવરણ વિનાના) ખુલ્લા — ઉઘાડા ("the naked"). દિગંબર એ જૈનોનો જૂનામાં જૂનો ફાંટો છે.

ત્યારે શ્વેતાંબર શબ્દનો અર્થ થાય છે, શ્વેત — ધવલ વસ્ત્રથી આચ્છાદિત. અને આ સંપ્રદાયના લોકો એમ માને છે કે, મહાવીર પોતે તો નિર્વશ્ન — ઉઘાડા જ વિચરતા હતા, પરંતુ દેવો તેમના શરીર ઉપર અદૃશ્ય એવા ધોળા વસ્ત્રનું આચ્છાદન કરી રાખતા. (જેથી લોકોમાં તે ઉચિત રીતે વિચરી શકે.)

૧. અંગ્રેજીમાં 'Taran Taran' છે. તેનો હૃદયાર તરણ-તારણ કરવો કે તારણ-તારણ કરવો એ સમજાતું નથી. — સ્કૃં.

૨. metaphorically.

તરન-તારનના અનુયાયીઓ દિગંબર સંપ્રદાયના છે; અને તેઓ જોનોમાં સૌથી વધુ બંડખોર — ક્રાંતિકારી લોકો છે. તેઓ મહાવીરની મૂર્તિઓને પણ પૂજતા નથી. તેમનાં મંદિરો ખાલી જ હોય છે — શૂન્ય. એવું બતાવવા કે આપણે એવું ખાલીપણું (— શૂન્યાવસ્થા જ પ્રાપ્ત કરવાની છે.

તરન-તારન વિષે કંઈ જાણકારી મેળવવી એ લગભગ અશક્ય છે. હું પણ તરન-તારનના અનુયાયીઓના કુટુંબમાં જ ન જન્મ્યો હોત, તો ભાગ્યે તેમને વિષે કંઈ જાણી શક્યો હોત. તરન-તારનના અનુયાયીઓ બહુ થોડા છે — ભાગ્યે બે-પાંચ હજાર. અને ભારતના મધ્ય ભાગમાં જ તેઓ મળી આવે છે. તેઓ સંખ્યામાં બહુ અલ્પ હોવાથી પોતાને તરન-તારનના અનુયાયીઓ કહેવડાવવાને બદલે જોનો જ કહેવડાવે છે. પરંતુ છૂપી રીતે તેઓ મહાવીરમાં નહિ પરંતુ પોતાના સંપ્રદાયના સ્થાપક તરન-તારનમાં જ માને છે,

પરંતુ તરન-તારનના અનુયાયીઓના કુટુંબમાં હું જન્મ્યો એ તસદી લેવા જેવી હતી. તે બદલ હું મારી જાતને ભાગ્યશાળી જ માનું છું. એક મહાન આધ્યાત્મિક — સાક્ષાત્કાર પામેલા પુરુષ (mystic)નો પરિચય તેથી જ શક્ય બન્યો.

'શૂન્ય સ્વભાવ' પુસ્તક બહુ નાનું છે — થોડાંક પાન માત્ર જેટલું. પરંતુ તેમાં બહુ મોટું તત્ત્વ સમાયેલું છે. તેના એક એક વાક્યમાં અનેક શાસ્ત્રગ્રંથોનો તત્ત્વર્થ ભંડારેલો છે. પરંતુ એ એક એક વાક્ય સમજવું બહુ મુશ્કેલ છે. તમે સ્વાભાવિક રીતે જ પૂછશો કે તો પછી હું કેમ કરીને એ ગ્રંથ સમજી શક્યો. એક કારણ તો એ છે કે હું તરન-તારનની પરંપરા ધરાવતા કુટુંબમાં જ જન્મ્યો હતો. બચપણથી જ હું તેની સુવાસ આસોચ્છ્વાસમાં લેતો આવ્યો હતો; તેનાં ગીત સાંભળતો આવ્યો હતો, તથા તેને જ કહેવું છે કે બદલ આશ્ચર્યચકિત થતો આવ્યો હતો. પરંતુ બાળકને અર્થ સમજવાની પંચાત હોય

વારુ?..... ગીત સુંદર હતું, તથા તેનો લય અને ઠેકો? પણ સુંદર હતો એટલું જ બસ ન થાય?

મોટા થયે જ એવા રહસ્યવાદી લોકોના કથાનો અર્થ સમજવાની ખંચાત ઊભી થાય છે. બાકી, બચપણથી જ જે તેમના ઓછાયામાં ઊછર્યા હોઈએ, તો તેમના કથાનો અર્થ સમજવાની જરૂર રહેતી નથી; કારણ કે, ઊંડા અંતરમાં તેનો અર્થ અંકાઈ ગયો હોય છે.

હું તરન તારનને સમજ્યો છું - બૌદ્ધિક રીતે નહિ, પણ સાક્ષાત્ અનુભવની રીતે.^૨ તે શાના વિષે વાત કરે છે તે હું જાણું છું. હું તેમના અનુયાયીઓના કુટુંબમાં ન જન્મ્યો હોત તો પણ તેમને સમજી શક્યો હોત. હું ઘણી બધી પરંપરાઓનો જાણકાર બન્યો છું; પણ તેથી મારે તે તે કુટુંબોમાં જન્મ લેવાની જરૂર ન હોય. હું એવા ઘણા પાગલ લોકોને સમજી શક્યો છું, જેમના વક્તવ્યને સમજવાનો પ્રયત્ન કરવા જતાં જ પાગલ થઈ જવાય.

‘શૂન્ય સ્વભાવ’ પુસ્તકમાં તરન-તારન એક જ વસ્તુ વારંવાર કથા કરે છે - હડહડતા પાગલની માફક! હું પણ એ વસ્તુ જ પચીસ વર્ષથી વારંવાર કથા કરું છું... મેં વારંવાર કથા કર્યું છે કે, “જગો! ઊઠો!” તરન-તારન ‘શૂન્ય સ્વભાવ’માં એ જ વાત કહે છે.

૨. આ બેઠકના પાંચમા પુસ્તક તરીકે હું તરન-તારનનું બીજું પુસ્તક ‘સિદ્ધિ સ્વભાવ’ રજૂ કરું છું. ‘સિદ્ધિ સ્વભાવ’ નામનો શબ્દાર્થ થાય છે: ‘અતિમ સાક્ષાત્કારની આસિધત’ એ નામ અતિ સુંદર છે. આ પુસ્તકમાં પણ તરન-તારન એક જ વાત વારંવાર કથા કરે છે: “શૂન્ય થઈ જાઓ!” અને એ બીજું શું કહે પણ? બીજી કોઈ પણ એથી વધારે કંઈ કહી ન શકે... “જગો! સાવધાન થાઓ!” (‘Be aware’). અંગ્રેજી ‘beware’ (‘ચેતો’) શબ્દ ‘be aware’ એ બે શબ્દોનો જોડાણ છે. એટલે ‘beware’ શબ્દ વાપરે તો પણ ડરી જવાની જરૂર નથી. ‘be aware’ અર્થાત્ સાવધાન થાઓ એટલે તમે ઠેકાણે પડયા જાણો.

૧૮ ગોરખ

(૭મી બેઠકમાં) પાંચમા તરીકે હું ગોરખનું નામ રજૂ કરું છું. એ તાંત્રિક છે; તથા તંત્રવિદ્યાની બધી સાધનાઓથી તે એટલા બધા પરિચિત હતા તથા તેમના એટલા મોટા નિષ્ણાત હતા કે ભારતદેશમાં અનેક ધંધાઓ એકી સાથે ડહોળનારને ‘ગોરખધંધા’ કરનારો જ કહે છે. ‘ગોરખધંધા’ શબ્દનો અર્થ થાય ગોરખનો ધંધો અર્થાત્ ગોરખની પેઠે અનેક ધંધા ડહોળવા તે. લોકો એમ જ માનતા હોય છે કે, પોતાના એક ધંધામાં જ ચીટકી રહેવું જોઈએ. પરંતુ ગોરખ તો બધી દિશાઓમાં તથા બધી કક્ષાઓમાં વિચરનાર પુરુષ હતા.

ગોરખનું આખું નામ ગોરખનાથ છે. ‘નાથ’નો અર્થ થાય સ્વામી – માલિક. ગોરખે આધ્યાત્મિક રહસ્યો ઉઠેલવાની બધી ચાવીઓ આપી દીધી છે. જે કંઈ કહેવાય તેવું હતું તે બધું તેમણે કહી દીધું છે. તે એક રીતે બધાનાં પૂર્ણવિરામ રૂપ જ છે.

પરંતુ દુનિયા ચાલતી જ રહે છે અને ચાલતી રહેવાની છે. તે કોઈ પૂર્ણવિરામને જાણતી નથી. હું પણ કોઈ પૂર્ણવિરામ સ્વીકારતો નથી – સ્વીકારવાનો પણ નથી. હું ગોરખનાથનો બહુ આદર કરું છું. મેં તેમને વિષે ઘણું ઘણું વક્તવ્ય કરેલું છે. કોઈક દિવસ તે બધાનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થશે. અત્યારે તો એટલાથી જ વિરમીએ.

મલુકદાસ

(સાતમી બેઠકમાં) પહેલું જે નામ હું રજૂ કરું છું. તે નામ પશ્ચિમના લોકોએ તો કદી સાંભળ્યું પણ નહિ હોય : મલુક. ભારત-દેશના તે એક સીથી વધુ મહત્વના^૧ અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓમાંના એક છે. તેમનું આખું નામ તો મલુકદાસ છે; પણ તે પોતે પોતાને મલુક નામથી જ ઓળખાવે છે. એક બાબતને તુકાસીને બોલાવે તેમ ! અને તે ખરેખર એક બાળક જ હતા. ‘બાળક જેવા’ નહીં પણ ખરેખર બાળક !

તેમને વિષે હિંદીમાં મેં વક્તવ્ય કરેલું છે, પરંતુ તેનું ભાષાંતર થતાં ઘણો સમય લાગ્યો. અને તેનું સીધુંસાદું કારણ એ છે કે, તે ઘણા વિચિત્ર, ઘણા ગૂઢ પુરુષ છે. તમને જાણીને નવાઈ લાગશે કે ભારત જેવો દેશ જે અનેક ટીકાકારો, ભાષ્યકારો, અને પંડિતોથી ઊભરાતો રહ્યો છે, તે દેશમાં મલુકની-વાણી ઉપર કોઈએ ટીકા લખવાની દરકાર કરી નથી. કારણ એટલું જ છે કે તેમની વાણી ઉપર ટીકા લખવી એ બહુ મુશ્કેલ — અગ્રસી વાત છે. હું જ તેમની વાણી ઉપર સમજૂતી આપનારો પહેલો પુરુષ છું, અને કદાચ છેલ્લો પણ હોઈશ.

એક જ દાખલો બસ થશે. મલુકદાસ કહે છે —

“અજગર કરે ન ચાકસી, પંછી કરે ન કામ;

દાસ મલુક કહ ગયે, સબકે દાતા રામ.”

હું હવે આનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરવા પ્રયત્ન કરું છું. તે પૂરેપૂરું યથાર્થ તો નહિ જ હોય; પરંતુ તેમાં મારો વાક નથી, કંજાલ

૧. significant.

અંગ્રેજી ભાષામાં એવી અર્થસમૃદ્ધિ ધારણ કરવાની શક્તિ જ નથી. મલુક એમ કહેવા માગે છે કે. “સાપ કોઈ દિવસ કામ કરવા — મજૂરી કરવા જતો નથી; તેમ જ ખંખીઓ પણ કદી કામ કે નોકરી કરતાં નથી. ખરી રીતે કોઈને કામ કરવા જવાની જરૂર જ નથી; કારણ કે, કુદરતે જીવમાત્ર માટે જોગવાઈ કરી દીધેલી જ છે.” ખરે જ મલુકદાસમાં થોડોક ગાંડપણનો પરંતુ ઘણો જ ધ્યાન-સમાધિનો પ્રભાવ છે.

તે પોતે એટલા બધા સમાધિસ્થ હતા કે તે કહે છે —

“માલા જપોં ન કર જપોં, જીભ્યા જપોં ન રામ,
સુમરન મેરા હરિ કરે, મોં પાયા બિસરામ.”

તે કહે છે, “હું ભગવાનનું નામ જપતો નથી, તેમ જ જપવા માટે માળા પણ હાથમાં રાખતો નથી. હું કોઈને જપતો જ નથી. ઊભટા ભગવાન મારું નામ જપે છે. મારે તેમનું નામ જપવાની કંઈ જરૂર નથી.” જુઓ, તમને એ કથનમાં થોડું ગાંડપણ પણ અતિ ઘણી સમાધિ રહેલી તરત દેખાઈ આવશે. મલુકદાસ એવા માણસ છે કે જેમને વિષે હું ખાતરીપૂર્વક કહી શકું છું કે, તે સાક્ષાત્કારની પણ પાર ગયેલા પુરુષ છે.

૨૦

દાદુ

(સાતમી બેઠકના) નવમા તરીકે વધુ એક ભારતીય અધ્યાત્મ-જ્ઞાનીનાં ગીતો રજૂ કરું છું. તેમના વિષે તમે ભાગ્યે કાંઈ સાંભળ્યું હશે. તેમને લોકો ‘દાદુ’ કહેતા. દાદુ એટલે ‘ભાઈ.’ તે એવા વહાલસોયા હતા કે લોકો તેમનું ખરું નામ ભૂલી જઈ તેમને ‘દાદુ’ અર્થાત્ ‘ભાઈ’ નામથી જ યાદ કરવા લાગ્યા. દાદુએ હજારો ગીત ગાયાં છે. પરંતુ તેમણે તો એકે લખી રાખ્યું ન હતું. લોકોએ તેમનાં ગીતો સાંભળીને તથા યાદ રાખીને તેમનો સંગ્રહ કરેલો છે—માળી જેમ ઘણા વખત પહેલાં ગરી પડેલાં ફૂલો વીણી લે તેમ.

હું દાદુ વિષે જે કહું છું તે બધા જ સંતો માટે સાચું છે—તેઓ કશું લખવાની વિરુદ્ધ હોય છે. તેઓ ગાય, બોલે, નૃત્ય કરે કે સૂચિત કરે, પરંતુ કદી લખે નહિ. કશું લખવું એટલે પોતાને ખરેખર જે કહેવું છે તેને મર્યાદિત કરી નાખવા જેવું છે. (જે કાંઈ લખ્યું તેનો તો જે શબ્દાર્થ થતો હોય તેટલા પૂરતો જ તેનો ભાવ મર્યાદિત થઈ જાય છે. ત્યારે બોલેલા કે ગાયેલા શબ્દનો તો જેટલો ભાવાર્થ પણ થઈ શકે તેમ હોય તેટલો બહોળો અર્થ સમજાય છે—અલબત્ત સાંભળનાર વ્યક્તિની પોતાની મર્યાદામાં.) શબ્દ પોતે શબ્દ ત્યારે જ થઈ શકે જ્યારે તે અમુક નિશ્ચિત અર્થ મર્યાદિત કરી શકે. પણ જ્યારે તેની મર્યાદા ઓળંગી જવામાં આવે ત્યારે તે આકાશ જેવો બની રહે છે, જેમાં અગણિત તારાઓ સમાઈ જતા હોય છે.

મેં પોતે પણ કાંઈ જ લખાણ કર્યું નથી, મેં માત્ર થોડા અંતરંગ મિત્રોને થોડા પગો લખ્યા છે. પરંતુ તેઓ પણ મારો ભાવાર્થ સમજ્યા

૩૬

હથે કે નહિ તેની મને ખાતરી નથી. જોકે મેં લખેલા પત્રો 'એ કપ ઓફ ટી' નામે પુસ્તકરૂપે પ્રસિદ્ધ થયા છે, પણ મેં સીધું કોઈ પુસ્તક લખ્યું નથી.

દાદુનાં ગીતોનો સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ થયો છે. મેં દાદુ વિષે ઘણું વક્તવ્ય કર્યું છે. હું એટલું જ કહીશ કે, કોઈ કલ્પના પણ કરી શકે તેટલી ઊંચાઈએ દાદુ પહોંચ્યા છે.

૨૧

ચંડીદાસ

(પંદરમી બેઠકના) છેલ્લા - દશમા પુસ્તક તરીકે હું ચંડીદાસનાં ગીતોનું પુસ્તક રજૂ કરું છું. તે બહુ નાનું પુસ્તક છે, તથા દુનિયાના બહુ થોડા લોકોને જ જાણીતું પણ છે, પરંતુ છાપરે ચડીને દુનિયાના એકેએક જણને તેની જાહેરાત કહી સંભળાવવા જેવી છે.

ચંડીદાસ બંગાળાનો એક પાગલ 'બાઉલ' છે. બાઉલ શબ્દનો અર્થ જ બાવરો - વ્યાકુળ એવો થાય છે. ચંડીદાસ તો ગામેગામે ગીતો ગાતા અને નાચતા ફરતા. કોણે તેમનાં ગીતોનો સંગ્રહ કર્યો તે કોઈ જાણતું નથી. તેમનો સંગ્રહ કરનાર કોઈ મહાન - ઉદાર વ્યક્તિ હશે, જેણે પોતાનું નામ પણ જાહેર કર્યું નથી.

ચંડીદાસનાં ગીતો ('The songs of Chandidas') એ નામ બોલતાં જ હું પ્રભાવિત થઈ જાઉં છું. 'ચંડીદાસ' નામ બોલતાં જ મારું હૃદય જુદા પ્રકારના ધબકારાથી ધબકવા માંડે છે. તે કેવો (અનોખો) માણસ હતો, અને કેવો (અનોખો) કવિ! કવિઓ તો હજાર થઈ ગયા છે, પરંતુ ચંડીદાસ સોલોમનની કોટીના કવિ હતા. સોલોમનની કોઈ સાથે સરખામણી કરવી હોય તો તે ચંડીદાસ સાથે જ કરી શકાય.

ચંડીદાસ અનોખી - વિચિત્ર વસ્તુઓ વિષે ગીત ગાય છે. - ઈશ્વર વિષે ગાય છે કારણ કે, ઈશ્વર જ સત્ (ચિત્ આનંદ)નું પ્રતીક છે. ચંડીદાસ ધ્યાન - સમાધિ વિષે પણ ગાય છે. પણ ધ્યાન વિષે તે એવું કંઈક કહે છે કે જેની અવગણના થઈ શકે તેમ નથી. તે કહે છે કે, “ધ્યાન એટલે ઉન્મત્ત - ન-મન થઈ જવું.” કેવી કંપાવી મૂકે તેવી વ્યાખ્યા! આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈનને જરૂર ચંડીદાસની ઈર્ષ્યા થઈ આવત. અરેરે, આઈન્સ્ટાઈનને ચંડીદાસ વિષે કે ધ્યાન-સમાધિ વિષે કશી માહિતી જ નહોતી. આ જમાનાના મહાનમાં મહાન પુરુષો-માનો એક કહેવાય. પણ આઈન્સ્ટાઈન ધ્યાન-સમાધિ વિષે કંઈ જ જાણતો ન હતો. અર્થાત્ તે પોતાની જાન સિવાય બીજું બધું જાણતો હતો!

ચંડીદાસે પ્રેમ, જગૃતિ, સૌંદર્ય, કુદરત વિષે ગીતો ગાયાં છે. અને કેટલાંક ગીતો તો કોઈ પણ વસ્તુ વિષે નહિ, પણ માત્ર આનંદ ખાતર ગાયાં છે. ... માત્ર ગાવાના જ આનંદ ખાતર ... તેમના અર્થની તો કંઈ વિસાત - અગત્ય જ નથી.

૨૨

ગૌરાંગ

(સાતમી બેઠકના) આઠમા પુસ્તક તરીકે હું ભારતના એક અધ્યાત્મ-જ્ઞાની ગૌરાંગની અતિ ઘણી સુંદર રચના રજૂ કરું છું. ગૌરાંગ શબ્દનો અર્થ થાય છે ‘ગોરા શરીરવાળા.’ તે એવા તો સુંદર હતા - હું તેમને જાણે મારી સામે પ્રત્યક્ષ બિલા રહેલા જેઈને કહું છું કે તે અતિ ગોરા હતા - હિમ જેવા ધોળા. તે એવા તો સુંદર હતા કે ગામની બધી છોકરીઓ તેમના પ્રેમમાં પડી ગઈ હતી. છતાં તે અપરિણીત - બ્રહ્મચારી જ રહ્યા હતા. લાખો છોકરીઓ જેડે કોઈ પરણી ન શકે. એકને જ પરણવું પણ વધારે પડતું છે; તો પછી લાખોની તો કયાં વાત? કોઈને પણ તે વસ્તુ મારી જ નાખે.

ગીરાંજ નાયતા નાયતા બાઈને પોતાનો સંદેશ સંભળાવતા. તેમનો સંદેશ શબ્દોમાં ન હતો, પણ તેથી કયાંય વધુ અસરકારક ગીતોરૂપે હતો. ગીરાંજે કોઈ પુસ્તક લખ્યું નથી. તેમના ભક્તોએ — અને તે ઘણા હતા — તેમનાં ગીતોનો સંગ્રહ કર્યો છે. તે અત્યંત સુંદર — અનુપમ ગીતોનો સંગ્રહ છે, તેના જેવો બીજે કોઈ સંગ્રહ પહેલાં કે પછી પણ મારા જીવામાં આવ્યો નથી. તે ગીતો માટે કયા શબ્દો વાપરું? — બસ એટલું જ કહી દઉં છું કે હું એ ગીતોને ચાહું છું!

૨૩

‘શિવપુરી બાબા’

(‘SHIVAPURI BABA’)^૧

(૧૬મી બેઠકના) પ્રથમ પુસ્તક તરીકે હું ‘શિવપુરી બાબા’ પુસ્તક રજૂ કરું છું. અધ્યાત્મજ્ઞાની શિવપુરી બાબા દુનિયાને છેક જ અજ્ઞાત હતા. બેનેટ (Bennett) નામનો એક અંગ્રેજ વૈજ્ઞાનિક તથા ગણિતશાસ્ત્રી અધ્યાત્મજ્ઞાની — mystic કહેવાતા ગુરુઓની શોધમાં નીકળ્યો હતો. તેણે ઘણા મહત્વના અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓનાં પડખાં સેવ્યા પછી બધા વિષે પુસ્તકો લખ્યાં છે. બેનેટના ‘શિવપુરી બાબા’ (Shivapuri Baba) પુસ્તક ઉપરથી જ શિવપુરી બાબા વિષે જગતને જાણ થઈ છે.

શિવપુરી બાબા જવલ્લે જ — ભાગ્યે જ — પ્રગટ થતાં કે ખીલી બિઠતાં પુષ્પોમાંના એક હતા — ખાસ કરીને ભારતમાં જ્યાં હજારો બબૂચકો^૨ પોતાને ‘મહાત્મા’ કહેવડાવતા વિચરે છે. ભારતમાં શિવપુરી બાબા જેવો માણસ શોધી કાઢવો એ બહુ જલ્દીમત તથા શોધખોળનું

૧. આ લેખમાળામાં હિંદુદેવેલ વ્યક્તિઓનો કાલક્રમની રીતે ગોઠવીને હિંદુલેખ નથી કરાયો, એટલું ધ્યાનમાં રાખવા વિનંતી છે. — સં-૫૧૦

૨. idiots.

કામ છે. ભારતમાં ગણતરી પ્રમાણે ૫,૦૦,૦૦૦ (પાંચ લાખ) ભાવાઓ છે. એ ટોળામાંથી સાચો માણસ - ખરો માણસ શોધી કાઢવો લગભગ અશક્ય છે.

શિવપુરી મૌન રહેનાર વ્યક્તિ હતા. તે કોઈને ઉપદેશ આપતા નહોતા. બેનેટ તેમને મળ્યો ત્યારે તે ઘણા વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા. તેમની ઉંમર તે વખતે લગભગ ૧૧૦ વર્ષની હતી. પરંતુ તે જાણે પોલાદના બન્યા હોય તેવા કઠણ - નક્કર હતા. તે લગભગ ૧૫૦ વર્ષ જીવ્યા હતા. તે સાત ફૂટ ઊંચા હતા અને ૧૫૦ વર્ષ પછી તે મૃત્યુ પામશે એમ લાગતું જ ન હતું. તેમણે પોતે જ શરીર ત્યાગી દેવાનો સંકલ્પ કર્યો હતો. તેમનું ઈચ્છા-મૃત્યુ થયું હતું.

બેનેટ ઉચ્ચ કોટીનો વૈજ્ઞાનિક હતા. પણ તે અધ્યાત્મજ્ઞાનની કે જ્ઞાનીની ખરી ખૂંચી પિછાની શકે તેમ નહોતા. તેથી તે અનેક ગુરુઓ બદલતો રહ્યો. પરંતુ તેણે તે જ્ઞાનીઓ વિષે પુસ્તકો લખીને તો મહદ્ ઉપકાર જ કર્યો છે.

૨૪

મીરાંબાઈનાં ગીતો

THE SONGS OF MIRA

(પાંચમી બેઠકના) છઠ્ઠા પુસ્તક તરીકે હું ‘ધ સોન્ગ્ઝ ઓફ મીરા’ રજૂ કરું છું. મીરાંનાં ગીતો કોઈ પુરુષ કે કોઈ સ્ત્રીએ ગાયેલાં ગીતોમાં સુંદરમાં સુંદર ગીતો છે. તેમનું ભાષાંતર કરવું અશક્ય છે. મીરાં કહે છે કે, “મैं तो प्रेम-दीवानी” - હું પ્રેમમાં પાગલ બની ગઈ છું; એટલી બધી પાગલ બની જઈને મેં પ્રેમ કર્યો છે કે, હું હવે છોક ‘પાગલ’, ‘પાગલ’, ‘પાગલ’ બની ગઈ છું!” આટલા નમૂના ઉપરથી જ તમને સમજાઈ જશે કે તેણે કેવી જાતનાં ગીતો ગાયાં છે. તે રાજકુમારી હતી - રાજરાણી હતી; પણ શેરીની ભિખારણ બની રહેવા તેણે મહેલ ત્યાગી દીધા. પોતાનો એકતારો

વગાડતી તે ભરબજારમાં નાચતી ફરતી — એક ગામથી બીજે ગામ,
એક શહેરમાંથી બીજે શહેર, એક નગરમાંથી બીજે નગર. પોતાના
હૃદયને રેલાવતી — અરે પોતાની જાતને સંપૂર્ણપણે ઠાવવી દેતી હોય
તેમ તે ગીતો ગાતી.

મીરાં વિષે મેં હિંદીમાં ઘણું ઘણું કહ્યું છે. એકાદ દિવસ કોઈ
પાગલ એનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કરે ત્યારે વાત !

૨૫

સહજેબાઈનાં ગીતો

THE SONGS OF SAHAJO

(પાંચમી બેઠકના) સાતમા પુસ્તક તરીકે હું ‘ધ સોન્ગ્ઝ’ ઓફ
સહજે’ રજૂ કરું છું. સહજે નામ જે કંટવું બધું કાવ્યમય છે !

‘સહજ’ એટલે જે આપમેળે છે જ. (કોઈએ બનાવ્યું નથી,
તથા કદી ઉત્પન્ન થયું નથી. પોતે પોતાની મેળે છે જ ! અર્થાત્ પરમ
સત્ય — પરમ તત્ત્વ — જે ‘સહજ’ છે.) સહજે વિષે મેં ઘણું ઘણું
કહ્યું છે — પણ હિંદીમાં. કારણ કે, અંગ્રેજી ભાષામાં એટલા કાવ્યમય
બની શકાતું નથી. અંગ્રેજી ભાષામાં મને કવિતા જેવું ખાસ કાંઈ
દેખાતું જ નથી. કાવ્ય નામથી મને જે કાંઈ અંગ્રેજી ભાષામાં જોવા
મળ્યું છે તે એટલું બધું અ-કાવ્ય છે કે, કોઈ હજી તેની સામે બંડ
નથી પોકારતું એની જ મને નવાઈ લાગે છે. અંગ્રેજી ભાષા વધુ ને
વધુ વૈજ્ઞાનિકની — ટેકનિશિયનની ભાષા બનતી જાય છે. ‘ટેકનિશિયન’ની
કહેવા કરતાં ‘ટેકનોલોજિસ્ટ’ની કહીએ તો વધુ ઉચિત થશે. અંગ્રેજી
ભાષાને કાવ્યમય બનાવીને નવેસર ઘડી આપનારા હજી કેમ નીપજતા
નથી ? એટલે સહજે વિષે અંગ્રેજીમાં કંઈ કહેવાયું નથી એને હું
કમનસીબ સમજું છું. કોઈક દિવસ સહજે વિષે મેં જે કંઈ કહ્યું છે,
તેની જાણ બહારની દુનિયાને થશે એવી આશા રાખીએ.

દયાબાઈનાં ગીતો

THE SONGS OF DAYABAI

(ભારમી બેઠકના) દયમા પુસ્તક તરીકે હું ‘ધ સૉન્ગ્ઝ ઑફ દયાબાઈ’ રજૂ કરું છું. એ પુસ્તક ધર્મ-ગ્રંથ નથી; પણ તમે તેને માત્ર વાંચો નહિ પરંતુ તેના ઉપર ધ્યાન-ચિંતન કરો, તો તે ખરેખર એક ‘ધર્મગ્રંથ’ જ છે. હજુ એ મૂળ હિંદીમાં જ ઉપલબ્ધ છે. તેનું ભાષાંતર અંગ્રેજીમાં થયું નથી, મૉ રાબિયા,^૧ મીરાં, લલ્લા અને સહજે વિશે આ બેઠકોમાં ઘણું કહ્યાં કર્યું છે. પણ દયાબાઈ વિશે ઉલ્લેખ પણ નહોતો કર્યો તે વાતનું દુઃખ મને મનમાં રહી જતું હતું; એટલે અત્યારે તેનો નામમાત્રથી ઉલ્લેખ કરીને સંતોષ પામું છું.

દયાબાઈ મીરાં અને સહજેની સમકાલીન હતી; પરંતુ તે બંને કરતાં એ વધુ ગહીર-ગંભીર (profound) છે (ગુણવત્તાના પ્રમાણમાં ક્રમાંક આપવા માગીએ)^૨ તો તે ક્રમાંકથી પર છે તેને બીજા કોઈ સાથે ક્રમાંકમાં મૂકી શકાય તેમ નથી.

દયા એક નાનકડી કોયલ છે. અંગ્રેજીમાં કોયલ માટે CUCKOO શબ્દ છે, અને ‘બુઠ્ઠી બુદ્ધિનું’ એવા અર્થમાં તે વપરાય છે. પરંતુ દયા ‘બુઠ્ઠી’ બુદ્ધિની નહિ પણ ‘મીઠું મધુર’ ગાનાર કોયલ છે; ભારતદેશની ઉનાળાની રાતે દૂરથી મીઠું ટહુકી ઊઠનારી કોયલ! આ દુનિયારૂપી સૂકા ઉનાળામાં દૂરથી આવતો ટહુકાર!

૧. રાબિયા, લલ્લા વગેરે વિશે હવે પછીના ખંડોમાં આવશે. -સ.૦

૨. કૌંસમાં મકેલો શાગ મૂળના વિવરણરૂપે ઉમેરેલો સમજવો. -સ.૦

મેં દયાબાઈ વિષે ઘણું કહ્યું છે. કદાપિ તેનું અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર પણ થયે. પરંતુ મને નથી લાગતું કે તે શક્ય હોય. કારણ કે આ કવિત્રીઓનું — મીઠું મધુર ગીત ગાનારી કોયલોનું ભાષાંતર કેવી રીતે શક્ય હોય ? પૂર્વના દેશે મીઠું મધુર પદ્ય — કાવ્ય છે; ત્યારે પશ્ચિમના બધા દેશે અને તેમની ભાષાઓનું નર્મ્ય ગદ્ય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં મેં કોઈ સાચી કવિતા જોઈ જ નથી. કોઈ કોઈ વાર હું પશ્ચિમના દેશોનું 'કલાસિકલ' (શાસ્ત્રીય) સંગીત સાંભળવા બેસું છું પરમ દિવસે જ બિથોવનનું સંગીત સાંભળવા બેઠો હતો, પણ અધવચ જ ઊઠી ગયો

એક વખત તમે પૂર્વના દેશોનું સંગીત સાંભળો, એટલે બીજું કશું તેની સરખામણીમાં મૂકી શકો નહિ. તેમજ એક વખત તમે પૂર્વના દેશોની વાંસની વાંસળી સાંભળો, પછી બીજું બધું માત્ર 'સામાન્ય — અતિ સામાન્ય' જ બની જાય ! એટલે હિંદીમાં મેં જે ગવૈયાઓ, કવિઓ અને પાઝલો વિષે કહ્યું છે, તેનું અંગ્રેજીમાં કદી પણ ભાષાંતર થશે એની મને ખબર નથી; પરંતુ તેમનાં નામનો ઉલ્લેખ કર્યા વિના તો મારાથી રહેવાય તેમ નથી. એમ નામમાત્ર ઉલ્લેખ કરવાથી પણ તેમનું ભાષાંતર કરવાની પરિસ્થિતિ કદાચ પેદા થાય.

રાબિયા

(પાંચમી બેઠકની) આઠમી વ્યક્તિ તરીકે હું રાબિયા-અલ-અદા-બિયાને રજૂ કરું છું. તે સૂફી સિદ્ધાંતવાળી બાઈ છે. રાબિયા તેનું પોતાનું નામ છે, અને ‘અલ-અદાબિયા’ એટલે કે ‘અદાબિયા ગામની’ એ એનું સરનામું છે. રાબિયા જીવતી હતી ત્યારે તેનું અદાબિયા ગામ મુસલમાનોને માટે મક્કા જેવું પવિત્ર તીર્થ બની રહ્યું હતું. દુનિયાને ખૂણેખૂણેથી, અરે બધે છેડેથી જિજ્ઞાસુઓ રાબિયાની ઝૂંપડી શોધતા આવતા હતા. તે બહુ કડક સ્વભાવની અધ્યાત્મ-જ્ઞાની બાઈ હતી. તે પોતાના હાથમાં હથોડો રાખતી. તે હથોડા વડે તેણે ઘણાં માથાં ફેડી નાખ્યાં છે અને અંદરનું રહસ્ય ખુલ્લું કર્યું છે.

એક વખત હસન રાબિયાને શોધતો અને ખોળતો તેની પાસે આવ્યો. હસન રાબિયાને ત્યાં રહેતો હતો તે દરમિયાન એક વખત સવારની પ્રાર્થના વેળા એણે કુરાનનું પુસ્તક રાબિયા પાસે માગ્યું. રાબિયાએ પોતાની પાસેની કુરાનની નકલ હસનને આપી. હસને જ્યારે તો તેમાંથી ઘણા શબ્દો – અરે ઘણા ફકરા છેડી નાખ્યા હતા. તે જોઈ હસન પોતે કરી ઊઠ્યો : “આ તો ધિક્કારી કાઢવા જેવો છે. પવિત્ર કુરાનમાં કોણે આ છેક-છાક કરી છે?” કુરાનને સુધારનાર – તેમાં છેકછાક કરનાર રાબિયા વળી કોણ? કુરાનમાં સુધારો કરવાની કોઈને પરવાનગી નથી. ખુદાનો છેલ્લો પેગંબર જે કહેવાય, તેના શબ્દોમાં વળી સુધારા વધારા કરવાના કેવા? મહંમદ પછી બીજા કોઈ પેગંબર થવાના જ નથી; તે જ છેલ્લામાં છેલ્લા પેગંબર છે; તેથી

તેમણે કહેલું એ જ ખુદાનો છેલ્લામાં છેલ્લો પેગામ છે. તેમાં કાટ-છાંટ કે સુધારો-વધારો કરવાનો હોય જ નહિ.

રાબિયા હસનનો બળાપો જોઈ હસી પડી. તેણે કહ્યું, ‘મને તમારી પરંપરાગત માન્યતાઓની સહેજે પડી નથી. મેં તો ખુદાનાં પ્રત્યક્ષ દર્શન કર્યાં છે. અને મારા એ સાક્ષાત્કારને આધારે મેં એ ચોપડીમાં કાટછાંટ કે સુધારા-વધારા કર્યાં છે. એ મારું પુસ્તક છે. હું મારા પોતાના અનુભવને જ વફાદાર રહી શકું; બીજા કોઈના અનુભવને મારે શું કરવો છે? તમને મારા અનુભવોની એ ચોપડી જેવા આપી એ જ મોટી વાત છે; તમારે તે બદલ મારો આભાર માનવો જોઈએ.

આવી હતી રાબિયા – માની ન શકાય એવી અસાધારણ હસ્તી,

રાબિયાનાં લખેલાં કહેવાતાં વાક્યો રાબિયાએ પોતે લખેલાં નથી. એ બધાં તો રાબિયાના અનુયાયીઓએ કરી લીધેલાં ટાંચણો છે. રાબિયા કથા સંદર્ભ વિના કાંઈ બોલી નાખે – શા સંદર્ભમાં એમણે એ કથન કર્યું તે કોઈને ખબર પણ ન હોય, છતાં તેઓ તેનું ટાંચણ જરૂર કરી લે. રાબિયાએ જે પ્રસંગો (anecdotes) કહી બતાવ્યા છે તે પણ એવા જ સંદર્ભ વિનાના છે. રાબિયાનું આખું જીવન જ તેવા સંદર્ભ વિનાના પ્રસંગોનું બનેલું છે.

મીરાં સુંદર છે, પણ મીઠા વિનાની – માગ મીઠી – મધુર. પરંતુ રાબિયા તો નમક છે – ખરું મીઠું! મને ડાયાબીટીસ છે એટલે મધુર – મીઠી મીરાંનો વધુ સ્વાદ હું ન લઈ શકું; પરંતુ રાબિયાનો કથો વાંધો નહિ. નમક તો હું ખાવું હોય તેટલું ખાઈ શકું – વસ્તુતાએ ખાંડને હું ધિક્કારું છું; અને સંકેરીન જેવી બનાવટી ખાંડને તો ખાસ.

જિસસે પોતાના શિષ્યોને કહ્યું હતું કે, “તમે આ પૃથ્વીના સાચા નમક છો.” રાબિયા વિષે પણ હું એમ જ કહું કે, “રાબિયા તું આ પૃથ્વી ઉપર જીવી ગયેલી અને ભવિષ્યમાં જે જીવવાની છે તે બધીમાં નમકરૂપ છે.”

૨૮ લલ્લા

(સાતમી બેઠકની) ચોથી વ્યક્તિ તરીકે હું કાશ્મીરી બાઈ લલ્લાને રજૂ કરું છું. કાશ્મીરીઓ તે બાઈ પ્રત્યે એટલો બધો આદરભાવ ધરાવે છે કે, તેઓ એમ જ કહે છે કે તેઓ માત્ર બે શબ્દો જ જાણે છે : અલ્લા અને લલ્લા. નવ્વાણું ટકા કાશ્મીરીઓ મુસલમાન છે. એટલે જ્યારે તેઓ ‘અલ્લા અને લલ્લા’ એ બે શબ્દો જ જાણે છે એમ કહે, ત્યારે તે વાત જુદી જ અગત્ય ધારણ કરે છે, એમ માનવું રહ્યું.

લલ્લાએ કોઈ પુસ્તક રચ્યું નથી. તે છેક અભણ હતી, પરંતુ ઘણી મોટી બહાદુર !..... આખી જિંદગી તે નિર્વશ્ન — ઉઘાડી જ રહી હતી. આ સંકોડો વર્ષ પહેલાંની પૂર્વના દેશોની વાત છે, એ ધ્યાનમાં રાખજો — અને સાથે સાથે એ પણ કે લલ્લા બહુ સુંદર સ્ત્રી હતી. કાશ્મીરીઓ ખરેખર સુંદર લોકો છે — ભારતમાં તેઓ જ સાચા અર્થમાં સુંદર છે. પેર્ગબર મુસા (મોઝિસ Moses) પોતાના કબીલાની વિખૂટી પડી પયેલી — ખોવાયેલી જે ટોળીને શોધવા નીકળ્યો હતો તે જ કાશ્મીરી લોકો છે. કારણ કે કાશ્મીરીઓ મૂળે ચહુદીઓ — જ્યૂ છે.

મુસા જ્યારે પોતાના કબીલાને ‘ઈઝરાયેલ’ દેશ તરફ દોરી જતો હતો — પરંતુ સાથી ‘ઈઝરાયેલ’ દેશ તરફ તે એ જાણે! ગાંડાં લોકોની કથી વાતનું ઠેકાણું હોય છે જ ક્યાં? ગાંડા એટલે ગાંડા જ, તેમના ગાંડપણનો કશો ખુલાસો હોઈ શકે વારુ? — મુસાને પોતાના લોકો માટે એક સારો પ્રદેશ જોઈતો હતો. ૪૦ વર્ષ સુધી તે રણ-પ્રદેશમાં રહ્યા ક્યાં; છેવટે તેને ઈઝરાયેલનો પ્રદેશ જડયો. દરમિયાન

તેની એક ટોળી તેનાથી વિખૂટી પડી જઈ, જે કાશ્મીરમાં જઈ
જહોંચીને ત્યાં વસવાટ કરીને રહી.

એક વખત વિખૂટા પડવું—ભૂલા પડવું એ પણ સદ્ભાગ્યની
વાત બની રહે છે. મુસા આ વિખૂટી પડેલી ટોળકીને શોધી કાઢવા
જતાં છેવટે કાશ્મીરમાં જ આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં જ મૃત્યુ પણ
પામ્યો. તેની કબર ઈઝરાયેલમાં નહિ પણ કાશ્મીરમાં છે.

નવાઈની વાત એ છે કે જેમ મુસા પણ કાશ્મીરમાં મરણ પામ્યો,
તેમ જિસસ પણ કાશ્મીરમાં જ મરણ પામ્યો હતો. હું અનેક વાર
કાશ્મીરમાં જઈ આવ્યો છું. ત્યાં જ્યાં પછી મનમાં એમ જ થઈ
આવે છે કે, આહા, અહીં જ—અબધડી—મરવાનું મળે તો કેવું
સારું! આ સુંદર સ્થાનમાં એક વખત આવી જ્યાં પછી બીજે ક્યાંય
જીવવાનું ગમે ખરું?

કાશ્મીરીઓ સુંદર લોકો છે—ગરીબ છે પણ અત્યંત સુંદર છે.
લક્ષ્યા પણ કાશ્મીરી બાઈ હતી—છેક જ અભણ પણ ઘણું ગાનારી
—ઘણું નાચનારી. તેનાં ઘોડાંક ગીતો બધાં છે—તેને પોતાને નથી
બચાવી છકાઈ; તેનાં તે ગીતોને હું મને ગમતાં પુસ્તકોની મારી
વાદીમાં સામેલ કરું છું.

૨૯

સરમદ

(સાતમી બેઠકના) દશમા અને છેલ્લા તરીકે હું સરમદ (Sar-mad)ને રજૂ કરું છું. પૃથ્વી ઉપર ડગલાં ભર્યા હશે એવાં માણસોમાં સૌથી વિચિત્ર^૧ માણસ એ છે. તે સૂફી સંપ્રદાયના હતા, અને મસીદમાં જ તેમની કતલ કરવાની સજા મુસલમાન બાદશાહે ફરમાવી હતી. તેમની કતલ કરવાનું કારણ એટલું જ હતું કે, મુસલમાનો તેમની પ્રાર્થનામાં બોલે છે કે, ‘અલ્લા લ ઈલ અલ્લા’ (ઈશ્વર એક જ છે), અને મોહંમદ ઈલ રસૂલ અલ્લા’ (મહંમદ એકલા જ ઈશ્વરના પેગંબર છે.)

સૂફીઓ એ પ્રાર્થનાના બીજા હિસ્સાને માન્ય રાખતા નથી. સરમદનો ગુનો પણ એ જ હતો. અને વસ્તુતાએ પણ કોઈ એક જ જણ ઈશ્વરનો પેગંબર કેવી રીતે હોય? કોઈ એક જ કદી ન હોઈ શકે — ભલે પછી તે મહંમદ હોય, કે જિસસ હોય, મુસા હોય કે બુદ્ધ હોય. સરમદને એમ કહેવા બદલ મારી નાખવામાં આવ્યા, તેમનું ખૂન કરવામાં આવ્યું, તેમની કતલ કરવામાં આવી. હિંદુસ્તાનના એક મુસલમાન બાદશાહે મુસલમાન મુલ્કોઓની સાથે કાવતરું રચીને તેમને મારી નાખ્યા. પણ સરમદ તો છેવટ સુધી હસતા જ રહ્યા અને બોલતા રહ્યા કે ‘ઈશ્વર એક જ છે.’

દિલ્હીની મોટી મસ્જિદ — એટલે કે જામા મસ્જિદ — જ્યાં સરમદની કતલ કરવામાં આવી હતી, તે આજે પણ એ મહાપુરુષની કતલના સંસ્મરણ માટેના પાબિયા તરીકે જળુ ઊભી છે. સરમદની

૧. strangest.

બહુ અમાનુષી રીતે ક્તલ કરવામાં આવી હતી. તેમનું માથું કાપી નાખવામાં આવ્યું હતું. તેમનું માથું જમા મસ્જિદનાં પગથિયાં ઉપરથી ગબડતું ગબડતું છેક નીચે આવ્યું. હજારો લોકો ત્યાં ભેગા થયા હતા, તેમણે તે માથાને પગથિયાં ઉપરથી ગબડતી વેળા પણ ‘ઈશ્વર એક જ છે’ — ‘ઈશ્વર એક જ છે’ — એવો પોકાર કરતું સાંભળ્યું હતું.

એ માથું એમ પોકાર કરતું હતું એ વાત ખરી છે કે ખોટી છે, તે હું જાણતો નથી. પણ તે સાચી જ હશે. તે સાચી હોવી જ જોઈએ. સત્યને પણ સરમદ જેવા માણસ સાથે સમાધાન^૨ કરવું જ પડે. હું સરમદને ચાહું છું. સરમદે કર્યું લખાણ કર્યું નથી; પણ એમણે કરેલાં વિધાનોનો સંગ્રહ છે. તે વિધાનોમાં સૌથી ઉત્તમ વિધાન એ જ છે કે, “ઈશ્વર એક જ છે, અને કોઈ પેગંબર છે નહિ. તમારી અને ઈશ્વરની વચ્ચે બીજું કોઈ નથી.” ઈશ્વર પોતે સીધા જ પ્રાપ્ય છે, તેમને મેળવી આપનાર કોઈ બીજો વચેટિયો નથી. માત્ર તમારામાં થોડું પાણવંપણું હોવું જોઈએ અને મબલક ધ્યાન! — a little madness and a lot of meditation.

આ પછી હું કંઈક પહેલા માગતો હતો. પણ હું કંઈ કહી શકીશ નહિ તે કહી શકાય તેવું જ નથી. પહેલાં પણ તે કદી કહેવાયું નથી; અને મારે પણ કંઈ કહેવું ન જોઈએ.

૨. compromise with.

સનાઈ

(આઠમી બેઠકના) ત્રીજા તરીકે હું સનાઈ (Sanai)ને રજૂ કરું છું — સનાઈને તેમજ તેમના લા-જવાબ વિધાનોને.^૧ સનાઈ જેવા લોકો દલીલ કરતા નથી; તેઓ માત્ર વિધાન જ કરે છે. તેમને દલીલો રજૂ કરવાની જરૂર જ હોતી નથી; કારણ કે તેમનું પોતાનું અસ્તિત્વ જ તેમણે કહેલા વિધાનની સાબિતીરૂપ હોય છે. આવો, ને મારી આંખ સામું જ જુઓ. તમને દેખાઈ આવશે કે ત્યાં કશી દલીલ છે નહિ, માત્ર વિધાન જ છે. વિધાન હંમેશાં સારું જ હોય છે; દલીલ હોશિયારીપૂર્વક કરેલી હોઈ શકે, પણ ભાગ્યે જ સાચી હોય !

સનાઈ મારાં પ્રેમ-પાત્રોમાંના એક છે. મારે અતિશયોક્તિ કરવી હોય તોપણ તેમની બાબતમાં કશી અતિશયોક્તિ ન કરી શકું. તે વસ્તુ અશક્ય જ છે. સનાઈ સૂફી-સંપ્રદાયના હાર્દરૂપ — તત્ત્વરૂપ છે.

સૂફી શબ્દ મૂળ ‘તસવુફ’ (Tasawuf) માટે અંગ્રેજીમાં વપરાય છે. ‘તસવુફ’ એટલે શુદ્ધ પ્રેમ. સૂફી શબ્દ ‘સૂફ’ ઉપરથી આવ્યો છે. ‘સૂફ’ એટલે ઊન; અને સૂફી એટલે ખરબચડા — ખૂંચે તેવા ઊનનો જલ્લો પહેરનારો. સનાઈ કાળો ટોપો પહેરતા — ધાળો જલ્લો અને કાળો ટોપો ! એમ કરવા પાછળ કશી દલીલ કે કશું કારણ નહોતું — માત્ર મનસ્વીપણું. પરંતુ આપણે કરી પણ શું થકીએ ? આવા લોકોને જેવા હોય તેવા જ સ્વીકારી લેવા પડે. કાં તો તમે તેમને પ્રેમ કરો કે કાં તો તેમને ધિક્કારો ! તેમને પ્રેમ કરો કે ધિક્કારો

૧. statements.

એ સિવાય બીજે કોઈ વિકલ્પ જ તેઓ તમારે માટે રહેવા દેતા નથી. કાં તો તમે તેમનો પક્ષ કરો કે તેમનો વિરોધ કરો; પરંતુ તે બેમાંથી એક પણ મ્હાં વિના તમારો છૂટકો જ થાય નહિ. અધ્યાત્મ-જ્ઞાની-ઓનો એ જ ચમત્કાર છે!

સનાઈ હમેશાં કશી દલીલનો ટેકો કર્યા વિના માત્ર વિધાન જ કરે છે. એ વસ્તુ આમ છે એમ જ તે કહી દે છે. શાથી તે એમ છે એમ તમે પૂછવા જાઓ તો તે એમ જ ધૂરકી ઊઠે— ‘થૂપ રહો! શાથી એમ છે એ કહેવાનું વળી હોતું હશે?’

તમે ગુલાબના ફૂલને પૂછી શકો કે, તું ‘શાથી’ આવું સુંદર છે?

તેમજ બરફને પૂછી શકો કે, તું ‘શાથી’ આવો ઠંડો છે?

કે આકાશના તારાઓને પૂછી શકો કે, ‘શાથી’ તમે આવા ટમટમ્મા કરો છો?

તો પછી સનાઈ જવાને તમે કેવી રીતે પૂછી શકો કે તમે ‘શાથી’ આમ કહો છો?

હું સનાઈને ખૂબ ચાહું છું. હું તેમનો આ બેઠકમાં ઉલ્લેખ કરવાનું ભૂલી ગયો નહોતો. હું તો તેમને મારે પોતાને માટે જ રાખી મૂકવા માગતો હતો. પરંતુ તા૦ ક૦ તરીકે તમે જ્યારે કંઈક ઉમેરવા જાઓ છો, ત્યારે તમારા અંતરની વસ્તુ બહાર આવી જાય છે.

મારા પિતાજી મને પત્રો લખતા. બહુ ટૂંકા લખતા. પરંતું કાગળ પૂરો થવાનો થાય ને તરત છેડે તા૦ક૦ કરીને કંઈક ઉમેર્યું જ હોય. મને નવાઈ લાગે કે હવે વળી તેમને શું કહેવાનું બાકી રહી ગયું છે? કઈ અગત્યની વાત કહેવાની હશે જે તેમને તા૦ક૦ કરીને ઉમેરી લેવી પડી છે? પછી એ તા૦ક૦ વાંચ્યું ત્યારે જરૂર લાગી આવ્યા વિના ન રહે કે, એ તા૦ક૦ તેમણે ન ઉમેર્યું હોત, તો ખરી અગત્યની વાત કહેવાની બાકી રહી જત. પરંતુ તા૦ક૦ વાંચવાનું પૂરું કરું ત્યાં તો તા૦ક૦ પછી નવું તા૦ક૦ પિતાજીએ ઉમેર્યું જ હોય. તેમાં વળી

શું કહેવાનું હશે એમ વિચારતો હું પત્ર આગળ વાંચું ત્યારે છેવટે મને લાગ્યા વિના રહે જ નહિ કે ખરું તો એમને એ જ કહેવાનું હતું!

મારા પિતાજી તો હવે નથી. પરંતુ જ્યારે તે અનોખું કાંઈ કરતા હતા તેવું જ મારાથી થઈ જાય છે ત્યારે તે મને યાદ આવ્યા વિના રહેતા નથી મારું શરીર માંદગીની બાબતમાં પણ તેમના શરીરને જ અનુસરે છે! મને તે બાબતનો ગર્વ પણ છે. મારા પિતાજીને દમ હતો; તેથી મને જ્યારે દમ ઊપડે છે ત્યારે મને ખબર પડ્યા વિના રહેતી નથી કે મારું શરીર મારા પિતાજી તરફથી મને મળેલું છે — તેની બધી ખામીઓ, ગફલતો અને ભૂલો સાથે! તેમને ડાયાબીટીસ હતો, મને પણ તે રોગ છે. તેમને વાતો કરવાનું બહુ ગમતું; મેં પણ મારી આખી જિંદગી દરમિયાન વાતો કર્યા સિવાય બીજું કાંઈ કર્યું નથી.

તે એક મહાન પિતા હતા. તે મારા પિતા હતા તે કારણે નહિ, પરંતુ તે પિતા હતા છતાં તે પોતાના પુત્રને પગે પડ્યા હતા અને તેની પાસે દીક્ષા લીધી હતી! એ જ એમની મોટાઈ હતી. પહેલાં કોઈ બાપે તેમ કર્યું નથી અને આ ભૂડી પૃથ્વી ઉપર ભવિષ્યમાં પણ કોઈ તેમ કરવાનું નથી. એમ બનવું જ અશક્ય છે. બાપ પોતાના પુત્રનો શિષ્ય બને? બુદ્ધના પિતા પણ તેમ કરતા પહેલાં ખચકાયા હતા; મારા પિતા તો તેમ કરતા પહેલાં એક ક્ષણ પણ ખચકાયા ન હતા!

વળી બુદ્ધના પિતાને તો પુત્રના શિષ્ય બનવાનું બહુ સહેલું હતું; કારણ કે, બુદ્ધ તો કહેવાતા ધર્મો અપેક્ષા રાખે છે તેવા એક સંત હતા. પરંતુ મારા જેવા પુત્રના શિષ્ય બનવાનું તો કોઈ પણ પિતા માટે અશક્ય જ હોય. કારણ કે, હું કોઈ ધર્મની કોઈ વ્યાખ્યા પ્રમાણે સંત નથી. મને તેવા કોઈ વર્ગમાં મુકાવું ગમતું પણ નથી — ઊલટું હું તે વસ્તુને ધિક્કારું છું. હું સ્વર્ગલોકમાં ગયો હોઉં અને ત્યાં કહેવાતા સંતોને મહાલતા જોઉં, તો હું એ સ્વર્ગમાંથી પણ તરત પાછો

ફરી જાઉં. આ પૃથ્વી ઉપર જ મેં એવા ઘણા નમૂનાઓ જોયા છે. હું એ સંતોમાંનો એક નથી.

અને મારી બદગોઈ થતી જાણ્યા છતાં તથા બધાં જ કહેવાતાં સન્માનનીય સ્થળોએથી થતો મારો ફિટકાર સાંભળવા છતાં, મારા પિતા મારા શિષ્ય બન્યા. કેટલી બધી હિંમત! અરે પહેલી વારે તેમણે મારા ચરણનો સ્પર્શ કર્યો, ત્યારે હું પોતે જ આભો બની ગયો હતો. હું રડી જ પડ્યો... અલબત્ત મારી પોતાની ઓરડીમાં જઈને — બીજું કોઈ ન જુએ તેમ. તેમણે જ્યારે મારી પાસે દીક્ષા ગ્રહણ કરવાની માગણી કરી, ત્યારે મને પોતાને જ એ વાત માન્યામાં આવી ન હતી. તે વખતે હું માત્ર યુવ જ રહ્યો હતો. ‘હા’ કે ‘ના’ એવો કથો જવાબ હું આપી શક્યો ન હતો. હું મૂંગો જ બની ગયો હતો, કારણ કે, મને આઘાત પહોંચ્યો હતો — હું આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો હતો.

૩૧

ફરીદ

(છઠ્ઠી બેઠકના) આઠમા તરીકે હું ફરીદને રજૂ કરું છું. ફરીદ સૂફી અર્થાત્ અધ્યાત્મજ્ઞાની છે, તથા કબીર, નાનક અને બીજા કેટલાકના સમકાલીન છે. મેં તેમને વિષે પહેલાં હિંદીમાં — અંગ્રેજીમાં નહિ — વક્તવ્ય કરેલું છે. હું તેમને ચાહું છું. તેમનાં ગીતોમાં તે પોતાને ‘ફરીદા’ નામથી સંબોધે છે. તે હમેશાં (પોતાનાં ગીતોમાં) પોતાને જ સંબોધન કરે છે, બીજને નહિ. તે પોતાનાં ગીતની શરૂઆત એમ કહીને કરે છે કે, “ફરીદા, તું સાંભળે છે?”, “ફરીદા, સાવધાન!”, “ફરીદા આમ કર કે આમ ન કર” ... ઈ.છ. હિંદીમાં તમે ‘ફરીદ’ કહો તો તે માનવાચક સંબોધન થાય; પરંતુ ‘ફરીદા’ કહો તો તે સંમાન દર્શાવું ન કહેવાય — નોકરોને જ એ રીતે બોલાવી શકાય.

ફરીદ પોતાને ફરીદા એટલા માટે કહે છે કારણ કે આત્મા માલિક છે.
..... શરીર નોકર છે.

મોટો બાદશાહ અકબર તેમનાં ગીતો સાંભળવા આવતો. અકબરને એક વખત સોનાની કાતર ભેટ મળી. તેના ઉપર હીરા જડેલા હતા. એવી સુંદર મૂલ્યવાન કાતર કોઈ પણ સ્ત્રીને ગમે. અકબરને પોતાને જ તે બહુ ગમી ગઈ; એટલી બધી ગમી ગઈ કે તે ફરીદને ભેટ આપી દેવા ઉત્સુક થઈ ગયો. તેણે તે મૂલ્યવાન કાતર ફરીદને ચરણે ધરી પણ દીધી. ફરીદે તેને હાથમાં લઈને આમ તેમ ફેરવી જોયા બાદ અકબરને કહ્યું —

“તારે મને ભેટ જ આપવી હોય, તો આ કાતર નહિ પણ એક સોય ભેટ તરીકે આપ.”

અકબરે આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું. ‘સોય શા માટે, આ કાતર કેમ નહિ?’

ફરીદે જવાબ આપ્યો, “કાતરનું કામ આખી વસ્તુના ટુકડા કરવાનું છે; ત્યારે સોયનું કામ ટુકડાઓને જોડવાનું છે. હું કાતરની પેઠે ટુકડા કરતો નથી, પણ સોયની પેઠે જોડું છું — સમન્વય કરું છું.”

ફરીદ ફ્રોયડ (Freud)ની સાથે કે તેના ‘માનસ-પૃથક્કરણ’ (psycho-analysis)ના સિદ્ધાંત સાથે કદી સહમત ન થાય. કારણ કે માનસ-પૃથક્કરણની સોનાની કાતર વસ્તુઓના ટુકડા જ કર્યે જાય છે. કદાચ તે અસાગીઓલી (Asagioli)ના માનસ-સમન્વય (Psycho-synthesis)ના વસ્તુઓના એકીકરણના સિદ્ધાંત સાથે વધુ સહમત થાય.

મારી આંખોમાં આવેલાં આંસુ તમે જુઓ છો? એ ફરીદ માટે છે — ફરીદા માટે છે. તેમને બીજી કોઈ રીતે અભિવાદત ન કરી શકાય — તે આંસુઓની કદર કરે — સોનાની કાતરની નહિ. અકબર પણ સોનાની કાતર લાવવાને બદલે તેમને પગે પડ્યો હોત અને રડ્યો હોત ... એ જ એવા પુરુષને આપેલી સાચી અંજલિ કહેવાય.

ફરીદે પોતે કોઈ પુસ્તક લખ્યું નથી, પરંતુ તેમનાં ગીતો તેમના લક્તોએ લખી લીધાં છે. તેમનાં ગીતો અત્યંત (tremendously) સુંદર છે, પરંતુ તેમને કોઈ પંજાબીને મુખે સાંભળવા જોઈએ. ફરીદ પંજાબમાં વસ્યા હતા અને તેમનાં ગીતો પંજાબીમાં છે—હિંદીમાં નહિ. પંજાબી હિંદી કરતાં તદ્દન જુદી એવી ભાષા છે. હિંદી વેપારી-ઓની મુદુ ભાષા છે, ત્યારે પંજાબી તરવાર જેવી ભાષા છે! એક સૈનિક-યોદ્ધાની ભાષા છે. તે હૃદયની આરપાર પેસી જાય છે. તમે ફરીદનાં ગીતો પંજાબીમાં સાંભળો તેની સાથે તમારું હૃદય છિન્નભિન્ન થઈ જાય.

જ્યારે હું પંજાબમાં પરિભ્રમણ કરતો હતો ત્યારે ઘણાં લોકોને પૂછતો કે તમે મને ફરીદનાં ગીતો ગાઈ સંભળાવશો? કોઈક કોઈક વાર મને ફરીદનાં ગીતો ગાઈ સંભળાવનાર મળી પાસુ આવતો—જે ફરીદનાં ગીતો કેમ ગાવાં તે ખરેખર જાણતો હોય. અહા તે ગીતો! અને તે સાંભળવાની ધન્ય શ્રાવણ! પંજાબી ભાષાની પોતાની એવી ખાસિયત છે. દરેક ભાષાને પોતપોતાની જુદી ખાસિયત હોય છે. પંજાબી ભાષા ખરેખર કિરપાસુ—તથવાર છે. કોઈ વસ્તુને તમે એથી વધુ ધારદાર ન બનાવી શકો.

અલ-હિલ્લાળ મનસૂર

(છઠ્ઠી બેઠકના) ચોથા તરીકે હું અલ-હિલ્લાળ મનસૂરને રજૂ કરું છું. મને સૌથી વધુ સુંદર (beautiful) લોકોમાંના એકનો પરિચય તેમને કારણે થયો છે, એમ હું માનું છું. મેં એમને વિષે ઘણું વક્તવ્ય કરેલું છે; પરંતુ ૫૦ પુસ્તકોની યાદીમાં મેં તેમનું નામ લીધું ન હતું. મનસૂરે કોઈ પુસ્તક લખ્યું નથી; તેમણે માત્ર અમુક વિધાન જ કર્યાં છે — અમુક જાહેરાતો જ. મનસૂર જેવા માણસો જાહેરાતો જ કરી શકે. કથા અહંપણાને લીધે નહિ — તેમનામાં અહં રહ્યો હોતો જ નથી. તેમણે ‘અનલ હક’ એવી જાહેરાત કરી છે અને તે જાહેરાતનો અર્થ થાય છે — ‘હું ઈશ્વર છું; અને બીજો ઈશ્વર છે જ નહિ.’

મુસલમાનો તેમને માફ કરી શક્યા નહિ, અને તેથી તેઓએ તેમની કતલ કરી નાખી. પણ મનસૂરને કોઈ મારી શકે? એ અશક્ય વસ્તુ છે. જ્યારે લોકો મનસૂરને મારી નાખતા હતા ત્યારે તે હસતા હતા. કોઈકે તેમને પૂછ્યું, ‘અલ્યા તું હસે છે શાનો?’

મનસૂરે જવાબ આપ્યો, “હું હસું છું કારણ કે, તમે માત્ર મારા શરીરને મારી નાખ્યા છો; પરંતુ મેં વારંવાર કહ્યાં કર્યું છે કે હું મારું શરીર નથી, હું તો ઈશ્વર પોતે છું — ‘અનલ હક!’” મનસૂર જેવા માણસો જ આ પૃથ્વીના નમકરૂપ^૧ છે.

મેં ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે અલ-હિલ્લાળ મનસૂરે કોઈ પુસ્તક લખ્યું નથી. માત્ર તેમની કેટલીક જાહેરાતોને તેમના પ્રેમીઓ અને

૧. ઈસુ ખ્રિસ્તે નમકને પૃથ્વીની ઉત્તમમાં ઉત્તમ વસ્તુ કહી છે.

સાથીઓએ^૧ સંઘરી રાખી છે. હું તેમને તેમના ‘અનુયાયીઓ’ નહીં કહું; કારણ કે મનસૂર જેવી વ્યક્તિઓને અનુયાયીઓ — માત્ર તેમનું અનુકરણ કરનારાઓ (imitators) હોતા નથી; તેમને તો પ્રેમીઓ અને સાથીઓ જ હોય.

હું મનસૂરને મારી યાદીમાં ઉમેરવાનું ભૂલી ગયો તે બદલ મને ખેદ થાય છે. મેં બહુ ખોટું કર્યું એમ જ કહેવાય. મેં બહુ થોડાં પુસ્તકો રજૂ કર્યાં છે અને ઘણાંને આંખમાં આંસુ સાથે પડતાં મૂક્યાં છે.

૩૩

રહીમ

(૧૬મી બેઠકના) નવમા પુસ્તક તરીકે હું ‘ધ સોન્ગ્ઝ ઓફ રહીમ’ (‘રહીમનાં ગીતો’) પુસ્તક રજૂ કરું છું. અત્યાર સુધી મારી યાદીમાંથી એ પુસ્તક બહાર રાખ્યું હતું, પરંતુ હવે વધુ લાંબો વખત હું તેને બાતલ રાખી શકું તેમ નથી. તે મુસલમાન હતો, પરંતુ તેણે પોતાનાં ગીતો હિંદીમાં લખ્યાં છે. તેથી મુસલમાનોને તે ગમતો નથી. અને તે મુસલમાન હતો એટલે તેનાં ગીતો હિંદુઓને ગમતાં નથી. હું એક જ એવો માણસ છું જે તેનો આદર કરે છે. તેનું આખું નામ રહીમ ખાન ખાના હતું. તેનાં ગીતો કબીર, મીરાં, સહજે અથવા ચૈતન્યનાં ગીતોની સમાન ઊંચાણની તથા ઊંડાણની કક્ષાનાં છે. તેણે પોતાનાં ગીતો હિંદીમાં શા માટે લખ્યાં હશે? મુસલમાન હોઈ, તે ઊર્દૂમાં જ લખી શક્યો હોત; અને ઊર્દૂ હિંદી કરતાં કેટલાય ગણી વધુ સુંદર ભાષા છે. પરંતુ તેણે જાણી જઈને જ તેમ કર્યું નથી. કારણ કે તેને મુસલમાન ધર્મપિતાનો વિરોધ જ કરવો હતો.

૧. lovers and friends.

સૂફીઓનું 'THE BOOK'

(બીજી બેઠકના) પ્રથમ પુસ્તક તરીકે હું સૂફીઓનું 'ધ બુક' પુસ્તક રજૂ કરું છું, ઝરથુષ્ટ્ર, મીરદાદ, યુઆમ લુ, લાઓ લુ, જિસસ, અને કૃષ્ણ વિષે વાત કરવામાં હું એટલો ભધો ખેંચાઈ ગયો હતો કે, હું તેમના કરતાં વધુ અર્થપૂર્ણ (significant) પુસ્તકોની વાત કરવાની ભૂલી જ ગયો. ખલિલ જિબ્રાનનું 'The Prophet' ('ધ પ્રોફેટ') પુસ્તક હું કેમ કરીને ચૂકી ગયો એ જ મને સમજાતું નથી. મને એ વાત હજુ ડંખા કરે છે.

હું અંતિમ કક્ષાનું (ultimate) કહેવાય તેવું સૂફીઓનું 'ધ બુક' પુસ્તક કેમ કરીને ભૂલી ગયો હોઈશ? કદાચ તેમાં કશું બખાણ નથી — ફક્ત કોરાં પાનાં જ છે તે કારણે કદાચ હું તેને ભૂલી ગયો હોઈશ. ૧૨૦૦ વર્ષથી સૂફીઓ તે પુસ્તકને ભારે આદરથી વહન કરતા આવ્યા છે : તેનાં પાનાં ઉઘાડીને તેનો પાઠ કરતા આવ્યા છે. આપણને નવાઈ લાગે કે તેઓ શાનો પાઠ કરતા હશે? તમે કોરા પાન ઉપર તાકીને લાંબો વખત જેઈ રહો તો છેવટે આંખ તમારી પોતાની ઉપર જ પાછી ગુલાંટ મારે (bounce). એ જ ખરો પાઠ (study) છે, એ જ ખરી સાધના (work) છે.

હું 'ધ બુક' પુસ્તકને કેમ કરીને ચૂકી ગયો? હવે મને કોણ માફ કરશે? એ પુસ્તક તો સીધી પ્રથમ ઉલ્લેખ કરવા યોગ્ય હતું — છોક છેલ્લે નહિ. એ પુસ્તકને બીજું કોઈ પુસ્તક વટાવી જઈ શકે નહિ (transcend). જે પુસ્તકમાં કશું જ બખાણ નથી, માત્ર

શૂન્યતા (nothingness)નો જ સંદેશ છે, તે પુસ્તકને શી રીતે વટાવી જઈ શકાય ?

શૂન્યતાનો અર્થ ખાલીપાણું - પોકળપાણું નથી - પરંતુ પૂર્ણતા છે. પૂર્વના દેશોમાં શૂન્યતાનો અર્થ તદ્દન જુદો થાય છે ! પૂર્ણતા - ઊભરાઈ જતી પૂર્ણતા, જેમાં ઉમેરવાનું કશું બાકી રહેતું નથી. સૂફીઓના એ પુસ્તકનો એ સંદેશ છે.

૩૫

નસ્તુદીન

(આઠમી બેઠકના) દશમા તરીકે હું મુલ્લા નસ્તુદીનને રજૂ કરું છું. એ (ટુચકાઓ અને કહાણીઓ કહેતી) કોઈ કાલ્પનિક વ્યક્તિ નથી. તે એક અધ્યાત્મજ્ઞાની સૂફી હતા, અને તેમની કબર હજુ પણ અસ્તિત્વમાં છે. પણ તે એવા માણસ હતા કે કબરમાં પોઢયા પોઢયા પણ પોતાની મજાક કરવાની ટેવ ન છોડે. તેમણે (મરતા પહેલાં) જે વસિયતનામું લખી રાખ્યું હતું તેમાં જણાવ્યું હતું કે મારી કબર ઉપરના રોજ તરીકે માત્ર એક બારણું મુકાવવું. તેને તાજું મારવું અને પછી તેની કુંચી દરિયામાં ફેંકી દેવી !

આ કેવી વિચિત્ર બાબત છે ? ... લોકો તેમની કબરનાં દર્શને જાય છે. તેઓ એ બારણાની જ પ્રદક્ષિણા કરે છે, કારણ કે ત્યાં બારણું જ છે - દીવાલો નથી. દીવાલો વિનાના એ બારણાને પાછું તાજું મારેલું છે ! મુલ્લા નસ્તુદીન કબરમાં પોઢયા પોઢયા પણ હસ્યા કરતા હશે.

નસ્તુદીન જોટલા મેં કોઈને ચાહ્યા નથી. ધર્મ અને હાસ્યને બેને ભેગાં કરનાર એ એક જ માણસ છે. બાકી બધે તો ધર્મ અને હાસ્ય એકબીજા તરફ અવળું મોં કરી પીઠ તરફ પીઠ રાખીને જ રહેતા

હમેશાં માલુમ પડે છે. નચ્ચુદીને તેમની દુશ્મનાવટને હટાવી બંનેને એકબીજાનાં સાથી એવાં મિત્ર બનાવ્યાં છે. અને જ્યારે ધર્મ અને હાસ્ય ભેગાં મળે, જ્યારે ધ્યાન હસવા લાગે અને જ્યારે હાસ્ય ધ્યાન ધરે, ત્યારે એક ચમત્કાર જ સર્જાય - ચમત્કારોનો પણ દાદો ચમત્કાર !

૩૬

“ ધ સૂફીઝ ”

(નવમી બેઠકના) ચોથા તરીકે હું ઈદ્રીસ શાહ (Idries Shah)ને રજૂ કરું છું. તેમના એકે પુસ્તકનું નામ હું દેવાનો નથી; કારણ કે, તેમનાં બધાં પુસ્તકો સુંદર છે. એ માણસનાં બધાં પુસ્તકોની હું ભલામણ કરું છું.

પરંતુ તેમનાં બધાં પુસ્તકોમાં એક પુસ્તક બધાંમાં ટોચનું પુસ્તક છે. તેમનાં બધાં જ પુસ્તકો સુંદર છે, એટલે બધાં જ પુસ્તકોનાં નામ દેવાનું મને ગમે; પણ તેમનું પુસ્તક “ ધ સૂફીઝ ” તો એક નમૂનેદાર હીરો જ છે. “ ધ સૂફીઝ ” પુસ્તકમાં તેમણે જે પ્રદાન કર્યું છે તે અમાપ્ય છે - અમૂલ્ય છે.

એના જેવી કોઈ સુંદર કૃતિ મારા જીવામાં આવે કે તરત હું તેનું મૂલ્ય સમજી જઈ તેની પ્રશંસા કરવા બેસી જાઉં છું અને એ ખરેખર સુંદર કૃતિ છે. તમે ઈદ્રીસ શાહનું પુસ્તક ‘ ધ સૂફીઝ ’ સમજશો ત્યારે જ હું કહું છું તે વાત પણ સમજવા પામશો.

ઈદ્રીસ શાહે જ પશ્ચિમના દેશો તરફ મુલ્લાં નચ્ચુદીને પણ જાણીતા કર્યાં છે. અને એ એમણે કરેલી અમોલી સેવા છે. પશ્ચિમના દેશોએ એ માટે તેમના હમેશાં આભારી રહેવું પડ્યું. તેઓ તેનો બદલો કદી વાળી શકશે નહિ.

ઈદ્રીસ શાહે મુલ્લાં નચ્ચુદીનના નાના ટુચકાઓને વળી વધુ સુંદર બનાવી આપ્યાં છે. એ માણસમાં એ ટુચકાઓનું યથાતથ ભાષાંતર

કરવાની શક્તિ તો છે જ, ઉપરાંતમાં તેણે તે ટુકડાઓને વધુ સુંદર બનાવી આપ્યા છે - વધુ તીખા બનાવી આપ્યા છે - વધુ સચોટ બનાવી આપ્યા છે. હું તેનાં બધાં પુસ્તકોને મારી યાદીમાં સામેલ કરું છું.

૩૭

જુન્નૈદ

(આઠમી બેઠકના) છઠ્ઠા તરીકે હું બીજા એક મહાન સૂફી જુન્નૈદ (Junnaid) ને રજૂ કરું છું. અલ હિલ્લાજ મન્સૂરના તે ગુરુ હતા. અલ હિલ્લાજ તો જળ-મથૂર થઈ ગયા કારણ કે, ‘અનલ હક’ (‘હું જ એક ખુદા છું’) બોલવા માટે ધર્માંધ મુલ્કાઓએ તેમની હત્યા કરી નાખી હતી. પરંતુ તેથી જુન્નૈદ ભુલાઈ ગયા. પરંતુ જુન્નૈદે ઉચ્ચારેલાં થોડાં વાક્યો - થોડાક ટુકડા - જે હજી બચી રહ્યા છે, તે ખરેખર મહાન છે. તે સિવાય તે અલ હિલ્લાજ મન્સૂર જેવાના ગુરુ કેવી રીતે થઈ શકે? થોડીક વાર્તાઓ, થોડાક કલામો, થોડાંક નિવેદનો ચાલ્યા આવે છે, પણ બધું ટુકડા ટુકડા જેવું વેરવિખેર.

અધ્યાત્મ-જ્ઞાનીઓની એ જ રીત હોય છે. બધું જોડીને આખું એક કરી આપવાની પંચાતમાં તેઓ પડતા જ નથી. તેઓ કૂલોની માળા બનાવવા બેસતા નથી, તેઓ તો કૂલોનો ઢગલો જ વાળ્યા કરે છે. તમારે પછી પસંદ કરવું હોય તે કરી લો !

જુન્નૈદે અલ હિલ્લાજ મન્સૂરને કહ્યું હતું કે, તો જે જાણ્યું છે તે મોં ઉપર ન લાવતો - મોંએ કદી બોલી ન નાખતો. ‘અનલ હક’ મોટેથી કદી ન બોલતો. બોલવું હોય તોપણ એવી રીતે બોલજે કે જેથી કોઈ સાંભળી ન જાય.

બધાએ જુનનીદને અન્યાય કર્યો છે. બધા એમ માને છે કે તે પોતે (‘અનલ્લ હક’) મોટેથી બોલતાં બીતા હતા. પરંતુ એ વાત ખોટી છે. સત્ય-તત્ત્વ-ને પામવું સહેલું છે. તેને જાહેર કરવું પણ સહેલું છે; પરંતુ તત્ત્વને પોતાના હૃદયમાં જાહેર કર્યા વિના કંડારી રાખવું બહુ અઘરું છે. જેમને તે સાંભળવાની ગરજ હોય તેઓ તમારા અંતરના ઊંડાણ - તમારા મીન-તરફ ભલે આવે! એ કૂવા પાસે પહોંચે તે ભલે તેમાંથી અમૃત-જળ ઉભેથી જાય.

૩૮

મેહેરબાબા

(આઠમી પ્રેઠકની જ) સાતમી તરીકે હું એવી વ્યક્તિને રજૂ કરું છું જેને જુનનીદે પોતે ચાહી હોત! મેહેરબાબા! મેહેરબાબાએ ૩૦ વર્ષ સુધી મીન સેવ્યું હતું. એ તો એક વિક્રમ જ હતો. મહાવીરે બાર વર્ષ જ મીન સેવ્યું હતું. મેહેરબાબાએ મહાવીરનો તે વિક્રમ તોડી નાખ્યો હતો ... ત્રીસ વર્ષ સુધી મીન સેવવું! તે પોતાના હાથ વડે થોડી નિશાનીઓ કરતા - જેમ હું બોલતી વખતે પણ કરું છું. કેટલીક વાતો બોલવા કરતાં નિશાનીઓ વડે જ બતાવી શકાય છે. મેહેરબાબાએ શબ્દોનો ત્યાગ કર્યો હતો પણ નિશાનીઓનો ત્યાગ નહોતો કર્યો. તેમણે નિશાનીઓનો પણ ત્યાગ નહોતો કર્યો એ આપણ સૌનું સદ્ભાગ્ય છે. તેમના અંતરંગ સાથીઓએ - શિષ્યોએ એ નિશાનીઓનો અર્થ કરીને - સમજીને તેમનાં મંતવ્યોનું એક પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે. મેહેરબાબાના ત્રીસ વર્ષના મીન પછી તેમનાં મંતવ્યોનું જે પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તેનું નામ બહુ વિચિત્ર આપવામાં આવ્યું છે - “ગોંડ સ્પીકસ” (‘ઈશ્વર બોલે છે’). અને એ પુસ્તકને એ જ નામ આપવું ઘટે પણ છે.

મેહેરબાબા મીનમાં જ જીવ્યા અને મીનમાં જ મર્યા. તે કદી બોલ્યા ન હતા, પરંતુ તેમનું મીન જ તેમનું નિવેદન, તેમનો આવિષ્કાર,

તેમનું મહાગીત હતું. તેથી તેમના પુસ્તકને ‘ગોડ સ્પીક્સ’ નામ આપ્યું છે તે સર્વથા સમુચિત છે. એક ઝેન પુસ્તકમાં કહ્યું છે કે, “કૂલો કદી બોલતા નથી.” પરંતુ તે ધરાવે જોડી વાત છે. કૂલો ભલે અંગ્રેજી ભાષામાં, જાપાનીઝ ભાષામાં કે સંસ્કૃત ભાષામાં નહીં બોલતા હોય; પણ તેઓ કૂલોની પોતાની ભાષામાં જરૂર બોલે છે. હું તે વાત બરાબર જાણું છું, કારણ કે મને સુગંધની ઓલજી^૧ છે. મને માઈલો દૂરથી કૂલ બોલતું હોય તે સંભળાય છે. એટલે હું મારા પોતાના અનુભવની વાત જ કરું છું. એ રૂપકની ભાષા નથી. હું ફરીથી કહું છું કે કૂલો બોલે છે, પરંતુ પોતાની ખાસ એવી કૂલોની ભાષામાં. તેથી ‘ઈશ્વર બોલે છે’ એ નામ ગમે તેવું વિચિત્ર લાગે. પણ મેહેર-બાબાની બાબતમાં તે તદ્દન સાચું છે. તે કંઈ પણ બોલ્યા વિના ઘણું બોલી જાય છે.

૩૯

ઓમર ખય્યામ : રુબાયત

(બીજી બેઠકના) છઠ્ઠા પુસ્તક તરીકે હું ઓમર ખય્યામનું ‘રુબાયત’ પુસ્તક રજૂ કરું છું. મારી આંખોમાં આંસુ આવી જાય છે. બીજું કાંઈ ભૂલી જવા માટે હું સૌ કોઈની માફી માગી શકું, પરંતુ ઓમર ખય્યામની ‘રુબાયત’ ગણાવવાનું હું ભૂલી ગયો તે બદલ હું મારી જાતને કદી માફી બક્ષી નહિ શકું... હું માત્ર રુદન કરી શકું — વિલાપ કરી શકું. હું મારાં આંસુથી જ ક્ષમા માગી શકું — શબ્દોથી હરગિજ નહિ.

‘રુબાયત’ દુનિયામાં સૌથી વધુ વંચાતો પરંતુ સૌથી વધુ ખોટા અર્થમાં લેવાતો ગ્રંથ છે. તેના (શબ્દિક) ભાષાંતરનો જે અર્થ નીકળે

૧. કોઈ વસ્તુ ખાવાથી, પીવાથી, સ્પર્શવાથી કે સૂંધવાથી કોઈ કોઈ લોકોને રોગ જેવું — ફેલ્ડા જેવું થઈ આવે છે. તે માણસોને તે વસ્તુની ‘એલજી’ છે એમ કહેવાય. — સ્.૦

તે અર્થમાં તે સમજાય છે; પરંતુ તેનો જે ભાવ છે - spirit છે - તે અર્થમાં તે બિલકુલ સમજવામાં આવતો નથી. ભાષાંતરકાર તેનો મૂળ ભાવ પોતાના ભાષાંતરમાં લાવી શક્યો નથી. ‘રુબાયત’ રૂપકની ભાષામાં લખાયેલો ગ્રંથ છે, ત્યારે તેનો ભાષાંતરકાર સીધાસાદો અંગ્રેજ છે.

‘રુબાયત’માં શરાબ અને સુંદરીની વાન સિવાય બીજું કંઈ નથી. તે શરાબ અને સુંદરીનાં જ ગીત ગાય છે. તેના ભાષાંતરકારો - અને તે ઘણાબધા છે - તે બધા જ ખોટો અર્થ કરી બેઠા છે. કારણ એટલું જ છે કે, ઓમર ખય્યામ સૂફી - અધ્યાત્મજ્ઞાની - ‘તસાવુફ’ (‘Tasawuf’)વાળો માણસ હતો. જ્યારે તે સ્ત્રી વિષે વાત કરે છે, ત્યારે ખરી રીતે તે ઈશ્વર વિષે વાત કરતો હોય છે. સૂફીઓ ઈશ્વરને એ રીતે સંબોધે છે... ‘પ્રિયતમા, ઓ મારી પ્રિયતમા!’... તેઓ ઈશ્વરને નારીજાતિવાચક શબ્દથી સંબોધે છે, એ હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવું.

આખી માનવજાત ઇતિહાસમાં કોઈએ ઈશ્વરને સ્ત્રી તરીકે સંબોધ્યાનો બીજો કોઈ દાખલો નહિ મળે. સૂફીઓ ઈશ્વરને પ્રિયતમા તરીકે જ સંબોધે છે.

અને શરાબ એ તો પ્રિયતમ પ્રિયતમાને મળે ત્યારે જે વાત બને તેનું નામ છે. તેને દ્રાક્ષના આસર સાથે કથી લેવાદેવા નથી. પ્રેમી પ્રેમિકાને મળે, શિષ્ય ગુરુને મળે, સાધક પોતાના સાધ્યને પામે, ત્યારે જે ઊભરો આવે છે, જે ઉન્માદ થાય છે, જે રૂપાંતર થાય છે, તેનું જ નામ ‘શરાબ’ છે.

‘રુબાયત’ ખોટી રીતે જ સમજવામાં આવી છે, તે કારણે જ હું તેને યાદીમાં સામેલ કરવાનું ચૂકી ગયો હોઈશ.

૪૦ બોધિધર્મ

હું અત્યાર સુધી (બીજી બેઠકનાં ચાર પુસ્તકો ગણાવ્યા સુધી) ‘બોધિધર્મના શિષ્યોએ કરેલી નોંધો’ (‘ધ નોટ્સ ઓફ ધ ડિસાઈપલ્સ ઓફ બોધિધર્મ’) પુસ્તકનો ઉલ્લેખ કરવાનું પણ ભૂલી ગયો હતો. જ્યારે જ્યારે હું ગૌતમ બુદ્ધ વિષે વાત કરું છું ત્યારે હું બોધિધર્મને હમેશાં ભૂલી જાઉં છું. કદાચ તેમના ગુરુ બુદ્ધ વિષે કહેવામાં તે આવી ગયા એમ મને લાગતું હશે. પણ નહિ! એ ખોટું છે. બોધિધર્મ તો પોતાના પગ ઉપર જ ઊભેલા માણસ છે. તે અલબત્ત બુદ્ધના મહાન શિષ્ય હતા — એટલા બધા મહાન કે તેમના ગુરુને જ તેમની ઈર્ષ્યા આવે!

બોધિધર્મ પોતે તો એક શબ્દ પણ લખ્યો નથી. પરંતુ તેમના કેટલાક શિષ્યોએ — જેમણે પોતાનાં નામ પણ જાહેર થવા દીધાં નથી — તેમણે બોધિધર્મના કેટલાક શબ્દોનું ટાંચણ કરી લીધેલું. એ ટાંચણ પણ બહુ થોડું જ છે; પરંતુ એ ‘થોડું’ પણ કોણીનૂર હીરા જેટલું કીમતી છે. ‘કોણીનૂર’ શબ્દનો અર્થ ‘વિશ્વનું નૂર’ — વિશ્વની જ્યોતિ અવેલ થાય. નૂર એટલે જ્યોતિ — પ્રકાશ. અને કોણી એટલે વિશ્વ — જગત. મારે કોઈ વસ્તુની ‘કોણીનૂર’ કહીને પ્રશંસા કરવી હોય તો બોધિધર્મના અનામી રહેલા શિષ્યોએ કરી લીધેલાં ટાંચણની જ કરું.

(કમ-દોષ વહોરીને બાકી રહી ગયેલું એ પુસ્તક અહીં ઉમેરી લીધું છે. ખરી રીતે તેનું સ્થાન બોધધર્મનાં પુસ્તકો સાથે હોવું જોઈતું હતું. — સં૦)

ઝરથુસ્ત્ર

જર્મન ગાંડા ફિલસૂફ નિટ્શેએ બીજું કંઈ લખ્યું ન હોત, અને માત્ર 'ધસ સ્પેક ઝરથુસ્ત્ર' એકલું જ પુસ્તક લખ્યું હોત, તો પણ તેણે આખી માનવજાત ઉપર મોટો ઉપકાર કર્યો હોત—તેની મોટામાં મોટી સેવા બજાવી હોત. કોઈ માણસ પાસેથી એથી વધુની અપેક્ષા રાખી જ ન શકાય. કારણ કે ઝરથુસ્ત્ર લગભગ ભુલાઈ જ ગયા હતા; નિટ્શેએ જ તેમને પાછા આણ્યા—તેમને નવો જન્મ આપ્યો—તેમનું પુનરુત્થાન કર્યું એ પુસ્તક ભવિષ્યનું બાઈબલ બની રહેવાનું છે.

એમ કહેવાય છે કે, ઝરથુસ્ત્ર જન્મ્યા તે વખતે જ ખડખડાટ હસી પડ્યા હતા. તરત જન્મેલું બાળક ખડખડાટ હસે? બહુ તો મધુર સ્મિત જેવું કરે. પરંતુ ખડખડાટ હસે? હસે તોપણ શાના ઉપર હસે? કારણ કે હસવા માટે કંઈ અનુભવ—કંઈ નિમિત્ત જોઈએ. તો બાળક ઝરથુસ્ત્ર કોની—શાની—મજાક કરતા હસી પડ્યા હશે વારુ? આ આખા વિશ્વરૂપી મજાક ઉપર—આખા અસ્તિત્વરૂપી મજાક ઉપર તે હસી પડ્યા હતા.

ઝરથુસ્ત્ર તેમના જન્મ ટાણે હસ્યા હતા. પરંતુ એ તો શરૂઆત જ હતી. પછી તો આખી જિંદગીભર તે હસતા જ રહ્યા હતા. તેમનું આખું જીવન એક હાસ્યરૂપ જ હતું.

તોપણ લોકો તેમને છોક જ ભૂલી ગયા હતા. અંગ્રેજોએ તો તેમનું નામ પણ બદલી નાખ્યું હતું. તેઓ તેમને ઝોરોસ્ટર (Zoroaster) કહેતા. કેવો ભયંકર ઉચ્ચાર! ઝરથુસ્ત્ર શબ્દમાં ગુલાબની

પાંખડીની મધુરતા છે; ત્યારે ‘ઝેરોસ્ટર’ શબ્દ તો જાણે કોઈ ભયંકર યાત્રિક હોનારત જેવો લાગે છે. ઝરથુશ્ત્ર પોતે જ પોતાનું નામ ‘ઝેરોસ્ટર’ થયેલું જોઈ હસ્યા હશે. ફ્રેડરિક નિટ્શ્ચેએ તેમને જાહેરમાં આણ્યા તે પહેલાં તે ભુલાઈ જ ગયા હતા; અને ભુલાઈ ગયા હોય તો તેમાં નવાઈ પામવા જેવું પણ શું છે?

કારણ કે, મુસલમાનોએ ઝરથુશ્ત્રના બધા અનુયાયીઓને બળાત્કારે વટલાવીને મુસલમાન બનાવી દીધા હતા. થોડાક – બહુ થોડા – લોકો ભારતમાં નાસી છૂટ્યા. અને ભારત સિવાય બીજે જ્યાં પણ ક્યાં? કારણ કે, ભારતમાં કોઈ પાસપોર્ટ કે વિસા વિના કોઈ માણસ વિના કશી રોકટોક પ્રવેશ કરી શકે છે. મુસલમાન હત્યારાઓના હાથમાંથી બહુ થોડા જ ઝરથુશ્ત્રના અનુયાયીઓ નાસી છૂટ્યા હતા. ભારતમાં તેઓની સંખ્યા લાખેક જેટલી જ છે.

હવે લાખ જેટલા માણસોના ધર્મ કે પંથની કોણ પંચાત કરે? — અને તે લાખ જેટલા પણ માત્ર ભારતમાં જ છે અને તે પણ મોટે ભાગે એક મુબઈ શહેરમાં કે તેની આસપાસમાં જ. એ લોકો પણ ઝરથુશ્ત્રને ભૂલી જ ગયા છે. તેઓને હિંદુઓ સાથે સમાધાન કરીને જ જીવવાનું હતું. આમ તેઓ કૂવામાંથી નાસી છૂટી પાછા ખાઈમાં જ પડ્યા છે — વધુ ઊંડી ખાઈમાં! કારણ કે સાચો રસ્તો વચ્ચેનો જ છે — બુદ્ધ તેને ‘મધ્યમ માર્ગ’ કહેતા. બરાબર વચ્ચે જ સાચો માર્ગ હોય — દોરડા ઉપર ચાલનારો જેમ વચ્ચે જ ચાલે છે તેમ.

નિટ્શ્ચેની મોટામાં મોટી સેવા આધુનિક જગતમાં ઝરથુશ્ત્રને પાછા લાવવાને લગતી છે. તેની મોટામાં મોટી કુ-સેવા ઑડોલ્ફ હિટલર છે. નિટ્શ્ચેએ એમ સેવા અને કુસેવા એમ બંને કામ કર્યાં છે. જોકે ઑડોલ્ફ હિટલર માટે નિટ્શ્ચેને જવાબદાર ન કહી શકાય. નિટ્શ્ચેના

‘સુપરમૅન’ (‘સર્વોચ્ચ માનવ’)ના સિદ્ધાંતને હિટલર ખોટી રીતે સમજ્યો તેમાં નિટ્શેનો શો વાંક?

હું ‘ધસ સ્પેક ઝરથુષ્ટ્ર’ પુસ્તકને ચાહું છું. હું બહુ થોડાં પુસ્તકોને ચાહું છું. હું તેમને આંગળીને વેઢે ગણાવી શકું. ‘ધસ સ્પેક ઝરથુષ્ટ્ર’ તે પુસ્તકોમાં પ્રથમ છે.

૪૨

લાઓ ત્સુ(સે)

પહેલી બેઠઠને અંતે ઓશો રજનીશજીએ ‘ધસ સ્પેક ઝરથુષ્ટ્ર’ પુસ્તકની વિસ્તારથી રજૂઆત કરી બતાવ્યા બાદ બાકીનાં નવ પુસ્તકો આંગળીને વેઢે ગણી બતાવતા હોય તેમ માત્ર નામ દઈને ગણી બતાવ્યાં હતાં. તેમાં પાંચમા પુસ્તક તરીકે લાઓ ત્સુના પુસ્તક ‘તાઓ તે ચિંગ’નું નામ ઉલ્લેખ્યું હતું. ‘તાઓ’ એ ચીનના પ્રાચીન પરંપરાગત ફિલસૂફીના સિદ્ધાંતનું નામ છે. પરમ તત્ત્વ કે જે પ્રાપ્ત કરવા માનવમાત્રે પ્રયત્ન કરવાનો છે, તથા તે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ કે સાધના તે સિદ્ધાંત વર્ણવી બતાવે છે. તે અદ્વૈત વેદાંતને મુખ્ય બાબતમાં મળતો આવતો સિદ્ધાંત છે. લાઓ ત્સુએ (સમય ઈ. સ. પૂર્વે ૬૦૪ - ૫૩૧)^૧ એ સિદ્ધાંત અંગે ઉપર ઉલ્લેખેલું પુસ્તક લખ્યું છે. તે પુસ્તકની બાબતમાં તથા તાઓ સિદ્ધાંત અંગે રજનીશજીએ મોટા ગ્રંથો લખીને વક્તવ્ય કરેલું છે. પરંતુ તેમની પ્રસ્તુત બેઠકો દરમ્યાન તેમણે બંને વિષે કંઈ વિશેષ રજૂઆત કરી નથી.

લાઓ ત્સુ વિષે તેમણે ચીનના જાણીતા સ્મૃતિકાર કોન્ફુશિયસ વિષે રજૂઆત કરતાં તે બેની સરખામણી કે તે બે વચ્ચેનું અંતર બતાવવા જે ઉલ્લેખો કર્યા છે તે નીચે મુજબ છે —

૧. આ સમય નિશ્ચિત થઈ શક્યો નથી. એમના સમયની બાબતમાં કલ્પનાઓ જ કરાય છે.

મને કોન્કુશિયસ જરા પણ ગમતો નથી; તથા તે મને ગમતો નથી તે કારણે મેં કોઈ અપરાધ કર્યો હોય એમ પણ હું માનતો નથી. કોન્કુશિયસ અને લાઓ (લુ) એ બંને સમકાલીનો હતા. લાઓ (લુ) કોન્કુશિયસથી ઉંમરમાં કંઈક મોટા હશે.

કોન્કુશિયસ એક વખત લાઓ (લુ)ને મળવા પણ ગયો હતો; પરંતુ ધૂળતો ધૂળતો પરસેવાથી રેબઝેબ થતો પાછો દોડી આવ્યો હતો. કોન્કુશિયસના શિષ્યોએ તેને પૂછ્યું પણ ખરું કે, “શું થયું? શું થયું? ગુફામાં તમે બે જણા જ હતા, ત્રીજું કોઈ ન હતું; તો પછી આટલા બધા ધૂળે છો કેમ?”

કોન્કુશિયસે જવાબ આપ્યો કે, “ત્રીજો કોઈ એ જોનારો સાક્ષી ન હતો તે સારું થયું. પેલો માણસ (લાઓ (લુ)) તો રાક્ષસ છે, રાક્ષસ.^૨ તેણે તો મને મારી જ નાખ્યો હોત; પણ હું નાસી છૂટ્યો.”

કોન્કુશિયસે સાચું જ કહ્યું હતું. લાઓ (લુ) જેવો માણસ ખરેખર તમને મારી જ નાખે — તમારો નવો જન્મ ઘડવા, તમારું પુનરુત્થાન કરવા. કોન્કુશિયસ પોતાના ‘મરણ’માંથી નાસી છૂટ્યો ન હતો, પરંતુ પોતાના પુનરુત્થાનમાંથી ભાગી આવ્યો હતો. જે મરવા તૈયાર ન થાય તેનું પુનરુત્થાન થવું — પુનર્જન્મ થવો અશક્ય છે.

લાઓ (લુ)ને મેં પસંદ કર્યા છે — હંમેશને માટે. કોન્કુશિયસ સામાન્યમાં સામાન્ય કોટીનો — આ દુનિયાનો માણસ હતો. તે ઈંગ્લેન્ડમાં નહોતો જન્મ્યો એ જ નવાઈની વાત છે. તે દિવસોમાં ઈંગ્લેન્ડ તદ્દન જંગલી જેવો જ દેશ હતો; મૂલ્યવાન એવું કશું તેની પાસે ન હતું.

કોન્કુશિયસ એક રાજકારણી માણસ હતો, લુચરો તથા હોશિયાર. પરંતુ બુદ્ધિમાન જરાય નહિ; નહિ તો તે લાઓ (લુ)ને ચરણે જ પડ્યો હોત, તેમની પાસેથી નાસી છૂટ્યો ન હોત. તે લાઓ (લુ)થી બીન્યો ન હતો, પણ શૂન્ચાવસ્થાથી બીન્યો હતો. કારણ કે લાઓ (લુ) એટલે જ શૂન્ચાવસ્થા.

૨. dragon. (ચીનમાં એ નામ પ્રસિદ્ધ છે.)

કોન્ફુશિયસે રાડ પાડીને પોતાના શિષ્યોને કહ્યું, “શૂન્યાવસ્થા? ચૂપ મરો? શૂન્યાવસ્થા તો કબરમાં પોઢથો ત્યારે જ મળશે. જીવન દરમિયાન વળી શૂન્યાવસ્થા કેવી? જીવનમાં ઘણું ઘણું કરી જવાનું છે...”

હવે તમે સમજી શકશો કે મને તે શાથી ગમતો નથી. લાઓ ત્સુ જેવા મહાનમાં મહાન માણસ પાસે પહોંચ્યા પછી તે પાછો ફર્યો! મને તેને માટે રડવું આવે છે.

જેકે કોન્ફુશિયસનાં પુસ્તકોમાંથી એક અગત્યનું પુસ્તક ‘ધ એનેલેક્ટ્સ’ (The Analects) હું આ યાદીમાં^૩ ઉમેરી લઉં છું - નિષ્પક્ષતા દાખવવા ખાતર.

તે પુસ્તકને હું વૃક્ષનાં મૂળિયાંની ઉપમા આપું, - તદ્દન કદરૂપાં પણ અતિ આવશ્યક! એ પુસ્તકમાં કોન્ફુશિયસે દુનિયા અને દુનિયા-દારીની ઘણી વાતો કરી છે.

૪૩

યુઆંગ ત્સુ

આઓ ત્સુની માફક ઓશો રજનીશજીએ યુઆંગ ત્સુ તથા તેમના પુસ્તક ‘ધ પોરેબલ્સ ઓફ યુઆંગ ત્સુ’ વિષે પ્રસ્તુત બેકકો દરમિયાન સીધું વક્તવ્ય કર્યું નથી; પરંતુ લીન યુટાંગ નામના ખ્રિસ્તી થઈ ગયેલા ચીની લેખકના પુસ્તક ‘ધ વિઝડમ ઓફ ચાયના’ની (૧૪મી બેઠકના બીજા પુસ્તક તરીકે) રજૂઆત કરતી વખતે તેની ટીકા કરતાં એ પુસ્તક વિષે કંઈક વક્તવ્ય કર્યું છે, તે નીચે મુજબ -

લીન યુટાંગમાં લખવાની આવડત સારી અને પુષ્કળ છે એટલે તેણે ચીનના જ્ઞાનીઓ વિષે તથા જ્ઞાન વિષે પુસ્તક લખી નાખ્યું છે. પરંતુ તે લાઓ ત્સુ વિષે કંઈ જ જણતો નથી, જેમનામાં ચીન દેશના એકલાના જ જ્ઞાનનો નહિ, પરંતુ આખી દુનિયાના જ્ઞાનનો

૩. ૧૧ મી બેઠકમાં બીજા પુસ્તક તરીકે.

અર્ક ભરેલો છે. અવબત્ત, તે લાઓ ત્હુનાં થોડાં વાક્યો પોતાના પુસ્તકમાં ટાંકે છે, પણ તે એવાં વાક્યો છે કે જે તેના ખ્રિસ્તી ઉછેર સાથે સુસંગત હોય. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો તે વાક્યો લાઓ ત્હુનો સિદ્ધાંત રજૂ કરતાં જ નથી.

લીન યુટાંગ પોતાના પુસ્તકમાં ચુઆંગ ત્હુનાં જે વાક્યો ટાંકે છે, તે વાક્યો તર્ક-સંગત લાગતાં પસંદ કરેલાં વાક્યો જ છે. પરંતુ ચુઆંગ લુ બિલકુલ તર્ક-સંગત હતા જ નહિ; તે તો તર્કની પાર ગથેલા માણસ હતા. દુનિયામાં તર્ક-વિસંગત એવો કોઈ માણસ હતા.

ચુઆંગ લુ તો મારા પ્રેમનું એક પાત્ર છે; અને જ્યારે આપણે કોઈને પ્રેમ કરતા હોઈએ ત્યારે તેને માટે કંઈ કહેવાનું આવે ત્યારે આપણે મર્યાદા ઓળંગી જઈને અતિશયોક્તિ જ કરવાના. જોકે મને તેમાં કશી અતિશયોક્તિ લાગતી નથી. ચુઆંગ લુએ લખેલી એક દષ્ટાંત-કથા માટે હું તેમને આખી દુનિયાનું રાજ્ય બક્ષી દઉં અને તેમણે તો સૈંકડો તેવી કથાઓ લખી છે. તેમની એક એક કથા (બાઈબલના) ‘સરમન ઓન ધ માઉન્ટ’ જેટલી મૂલ્યવાન છે ‘સોન્ગ ઓફ સોલોમન’ અરે ‘ભગવદ્ગીતા’ જેટલી! દરેક કથા મહત્ત્વની વસ્તુ એવી સુંદર રીતે રજૂ કરે છે કે તેની બીજા કથા સાથે તુલના જ ન કરી શકાય.

સોસન

પરંતુ આ શું? આ વળી કેવી મજાક છે? આ ચીની ઋષિ મારા બારણા ઉપર ઠોક થા માટે પાડયા કરે છે? મારા અંતર ઉપર ઠોક પાડે એ બારણા ઉપર જ ઠોક પાડયા કહેવાય ને? આ અધ્યાત્મ-જ્ઞાનીઓનો તો ભારે જુલમ હોય છે. તેઓ સમય અ-સમયની ખંચાતમાં પડયા વિના ફાવે ત્યારે આવીને ઊભા રહે છે. એટિકેટ કે શિષ્ટાચાર જેવું તેઓ કંઈ માનતા જ નથી! અને આ ચીની ઋષિ શા માટે ઠોક પાડયા કરતા હતા? તે એમ પૂછવા માગતા હતા કે બે બેઠકોમાં થઈને ૨૦ પુસ્તકો ગણાવી દીધાં હોવા છતાં હજુ તેમના ગ્રંથનું — પુસ્તકનું નામ મેં કેમ લીધું નથી?

ભલા ભગવાન! તેમની વાત ખરી જ છે. પરંતુ મેં તેમના પુસ્તકનું નામ મારી યાદીમાં નથી લીધું તેનું કારણ એટલું જ છે કે, તેમાં 'બધું' જ આવી જાય છે. એટલે તેમના પુસ્તકને યાદીમાં લઉં એટલે પછી નામ લેવા જેવું બીજૂં કોઈ પુસ્તક સૂઝે જ નહીં. સોસન સ્વયં-સંપૂર્ણ વ્યક્તિ છે — તેમણે કહેવા જેવું કશું જ બાકી રાખ્યું નથી. તેમના પુસ્તકનું નામ છે — 'HSiN HSiN MiNG' ('સીન સીન' મિંગ').

હીક, તો સોસનજી હું આપનું પુસ્તક (ગ્રીજી બેઠકના) પ્રથમ પુસ્તક તરીકે લઈ લઉં છું. યજ્ઞાતમાં જ તેને પ્રથમ તરીકે જ લેવું

૧. રજનીશજી અહીં ટકોર કરતા નય છે કે HSiN નો હચ્ચાર અંગ્રેજ SIN — અર્થાત્ પાપ જેવો ન કરતા. પરંતુ યાઈનીજ હચ્ચાર શો થાય એ તો આપણે કલ્પી લેવાનું જ રહે છે. — સં.

જેઈતું હતું. પરંતુ મેં અત્યાર અગાઉ વીસેક પુસ્તકો ગણાવી દીધાં જ છે તેનો કંઈ વાધો નહીં — તમારું પુસ્તક પ્રથમ ન ગણાવ્યું હોય તોપણ પ્રથમ જ છે — અગ્રિમ (foremost) જ છે.

‘સીન સીન મિગ’ એટલું બધું નાનું પુસ્તક છે કે, ગુર્જિએફ (Gurdjieff) પોતાના પુસ્તકનું નાનું ‘All and Everything’ (‘સમસ્ત અને પૂર્ણ’) આપે છે તે જેઈ સોસન હસી પડત. કારણ કે, એ નામ તેમના પુસ્તકને લાગુ પડતું હોઈ ગુર્જિએફને પોતાનું વક્તવ્ય કહી દેવા માટે હજાર હજાર પાન ભરવાં પડ્યાં છે. ત્યારે સોસનનું પુસ્તક તો આપણા ડાબા હાથના પાંજા ઉપર જ પૂરું લખી શકાય તેટલું નાનું છે. તે પુસ્તકનું દરેક વાક્ય ગુર્જિએફનાં સો વાક્યો કરતાં વધુ વેધક છે — વધુ અર્થપૂર્ણ (significant) છે.

સોસનનું પુસ્તક ‘ઈશોપનિષદ’ જેટલું નાનું છે — પરંતુ વધારે અર્થપૂર્ણ — વધારે મહત્ત્વનું છે. જેકે આમ કહેતી વખતે મારું હૃદય ભાગી પડે છે. પરંતુ શું કરું? સોસન જીતી જાય છે, અને ઈશોપનિષદને હરાવી જાય છે. ઈશોપનિષદ હારે છે તેથી તેમજ સોસનનું પુસ્તક જીતી જાય છે તેથી મારી આંખમાં આંસુ આવી જાય છે.

સોસનનું પુસ્તક એટલું બધું સુંદર છે! તેનો દરેક શબ્દ સોનાનો છે. એમના પુસ્તકમાંથી એક પણ શબ્દ મને જડતો નથી જેને રદ કરી શકાય. દરેક શબ્દ તત્ત્વ અર્થાત્ સત્યને પ્રગટ કરવા માટે જેઈએ તે જ મુકાયો છે. પોતાનું પુસ્તક લખતી વખતે સોસન જાણે તર્ક-સંગતતાનો^૨ અવતાર બની રહ્યા હશે.

મેં ‘સીન સીન મિગ’ પુસ્તક વિષે ઘણું વક્તવ્ય કરેલું છે, અને એ પુસ્તક વિષે બોલવાનું મને જેટલું ગમ્યું છે તેટલું બીજા કોઈ

૨. રજનીરાજ આ ઢેકાણે ડાખા અને જમણાની બાબતમાં દીક્ષા કરતા જાય છે. તે એમ કહે છે કે, કોઈના હૃદયમાં પેસવા માટે ડાખી બાબત જ સાચી બાજુ છે. તેથી સીને પણ ‘વામા’ કહેવામાં આવે છે. — સં. ૦

૩. tremendously logical.

પુસ્તક વિષે ગમ્યું નથી. સોસન વિષે બોલતી વખતે જ મારા વક્તવ્યની શ્રેષ્ઠમાં શ્રેષ્ઠ પળો વ્યતીત થયેલી મને લાગી છે. સોસન વિષે બોલવું અને મૌન રહેવું એ બંને વાનાં સાથે જ થાય છે. કારણ કે સોસન વિષે સમજૂતી આપવી હોય તો તે મૌન રહેવાથી જ આપી શકાય. સોસન શબ્દોના નિષ્ણાત ન હતા, તે તો મૌન - મૂકતાના નિષ્ણાત હતા. તે ઓછામાં ઓછું બોલ્યા છે.

૪૫

ગુર્જિએફ : GURDJIEFF

(૧૨ મી બેઠકના) પાંચમા પુસ્તક તરીકે હું ગુર્જિએફનું ‘મહાત્મા-ઓનો સન્સંગ’ (Meetings with Remarkable Men) પુસ્તક રજૂ કરું છું. એ એક મહાન ગ્રંથ છે. ગુર્જિએફ આખી દુનિયા ઉપર ફરી વળ્યા હતા - ખાસ કરીને મધ્ય પૂર્વના દેશોમાં અને ભારત-વર્ષમાં. તે તિબેટ સુધી પણ જઈ પહોંચ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ માજી દલાઈ લામાના શિક્ષક (teacher) તરીકે પણ તેમણે કામગીરી બજાવી હતી.

ગુર્જિએફ આ પુસ્તક, પોતે પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન જે જે મહાપુરુષોને મળ્યા હતા, તે તમામને આદરપૂર્વકની હાદિક શ્રદ્ધાંજલી અર્પણ કરવા રૂપે જ લખ્યું છે... સૂફીઓ, ભારતીય અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ. તિબેટના લામાઓ, જાપાનના ઝેન સાધુઓ - એ સૌ એમાં આવી જાય છે ... પણ મારે તમને કહી દેવું જોઈએ કે તેમણે ઘણા મહા-પુરુષો સાથેની મુલાકાતોને આ પુસ્તકમાંથી ખાતલ રાખી છે. માત્ર એ કારણે કે એ ચોપડીને બજારની જરૂરિયાત મુજબ નાની કરવાની હતી. હું એવી બજારની જરૂરિયાતોને પ્રાધાન્ય આપતો નથી, એટલે કહી શકું છું કે તેમણે ઘણા અગત્યના મહાપુરુષો સાથેની મુલાકાતોને એમની ચોપડીમાંથી પડતી મૂકી છે.

આ પુસ્તક માત્ર ‘વાંચવા’ માટેનું પુસ્તક નથી. એનો તો ઊંડો અભ્યાસ કરવો જોઈએ – ‘પાઠ’ કરવો જોઈએ. અંગ્રેજી ભાષામાં હિંદી શબ્દ ‘પાઠ’ માટે કોઈ ઉચિત શબ્દ નથી. કોઈ વસ્તુનો ‘પાઠ’ કરવો એટલે તે એક જ વસ્તુને આખી જિંદગી સુધી રોજ વાંચ્યા કરવી. માત્ર ‘વાંચ્યા કરવી’ એમ કહીએ તેથી પણ કથો અર્થ સરતો નથી – ખાસ કરીને પશ્ચિમના દેશોમાં, જ્યાં કાગળનાં પૃંઠાં વાળી (paperback) ચોપડીઓ વાંચીને ફેંકી દેવામાં આવે છે યા તો રેલ્વે ટ્રેનમાં જ્યાં બેઠા હોય તે બેઠક ઉપર જ પડતી મૂકવામાં આવે છે. ‘પાઠ કરવો’ એટલે ઊંડો અભ્યાસ કરવો એવો અર્થ પણ નથી થતો. કારણ કે, ‘અભ્યાસ’ કરવો એટલે શબ્દ કે શબ્દોનો અર્થ સમજવા એકાગ્ર થઈને પ્રયત્ન કરવો એટલો જ અર્થ સમજાય. પરંતુ ‘પાઠ’ વસ્તુ માત્ર વાચન કે અભ્યાસ કરતાં કયાંય વધારે છે – જુદી છે. પાઠ કરવો એટલે એક જ વસ્તુનું આનંદપૂર્વક પુનરાવર્તન કરવું – એટલા બધા આનંદપૂર્વક કે એ વસ્તુ તમારા અંતરમાં ઊંડી ઊતરી જાય – તમારા પ્રાણરૂપ – શ્વાસોચ્છ્વાસરૂપ બની જાય. એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે આખી જિંદગી પણ ખર્ચી નાખવી પડે; અને સાચી ચોપડીઓ – ગુનિએફની ‘મહાત્માઓનો સત્સંગ’ જેવી ચોપડીઓ સમજવી હોય તો એમ જ કરવું પડે.

ગુનિએફના પુસ્તકમાં કાલ્પનિક મુલાકાતો કે મહાત્માઓની વાતો નથી. એક અમેરિકન લેખકે^૧ ‘ડોન જુઆન’ (Don Juan) નામના કાલ્પનિક પુરુષની વાત લખી છે પણ એમ કરીને તેણે માનવ-જાતની મહાન કુસેવા જ કરી છે. કારણ કે, આધ્યાત્મિક બાબતોમાં કલ્પનાને જરા પણ છૂટોટોર આપવાનો ન હોય. તેમ કરવાથી ઊલટું માણસોમાં એવો ખોટો ખ્યાલ બેસી જવાનો સંભવ છે કે આધ્યાત્મિક બાબતોની લોભામણી વાતો માત્ર કલ્પનાઓ જ હોય છે. ગુનિએફ તો સાચા મહાપુરુષોની જ વાત લખી છે, તે ચોપડીમાં નિરૂપેલા

૧. Carlos Castaneda.

કેટલાક મહાત્માઓ તો હજુ જીવે છે અને તેમાંના કેટલાકને તો હું પોતે જ મળી આવ્યો છું, ગુર્જિએફે પોતાની ચોપડીમાં જમને પડતા મૂક્યા છે, તે મહાત્માઓને પણ હું મળ્યો છું અને તેમણે ગુર્જિએફ સાથે થયેલી મુલાકાતની વાતને ટેકો આપ્યો છે.

બજારને અનુકૂળ થવા ગુર્જિએફે એ બધાને ચોપડીમાંથી પડતા મૂકવાની જરૂર નહોતી. ગુર્જિએફ પોતે એક સમર્થ માણસ હતા. તેમને વળી બજારની પંચાતમાં પડીને ખરેખર અગત્યની કહેવાય એવી મહાપુરુષો સાથેની મુલાકાતોને પોતાની ચોપડીમાંથી પડતી મૂકવાની હોય ખરી? એટલે એમનું પુસ્તક એટલા પૂરતું અધૂરું છે. છતાં તે અતિ મૂલ્યવાન પુસ્તક છે.

આઉસ્પેન્સ્કી (Ouspensky) નામના લેખકે પોતે આદરેલી પરમગુરુની શોધ અંગે એક પુસ્તક^૨ લખ્યું છે. તે માટે એ આખી દુનિયામાં ફરી વળ્યો હતો. પણ ભારતમાં તો વર્ષો સુધી રખડ્યો હતો. તેના પુસ્તકમાં પરમ તત્ત્વ અને પરમ પુરુષ અંગેની સાચી સમજણથી તે થોડો જ દૂર રહી જાય છે. પરંતુ તત્ત્વથી ‘થોડા’ જ દૂર રહેવું એટલે દૂર જ રહેવું એવું સમજવું. તેમાં ‘થોડા’ દૂર કે ‘વધારે’ દૂર હોવાની વાત કરવાની ન હોય.

આઉસ્પેન્સ્કીની શોધ અણધારી રીતે જ મોસ્કોના એક ઉપાહાર-ગૃહમાં^૩ પૂરી થઈ. ત્યાં તેને ગુર્જિએફનો ભેટો થયો : ગુર્જિએફ એક બારી પાસે બેસી ખાવા આવનારાઓની આવ જાતી તથા શેરીમાં રમતાં છોકરાંની ચીસાચીસ વચ્ચે જ પોતાનું ‘All and Every-thing’ (‘સમસ્ત અને પૂર્ણ’) નામનું પુસ્તક લખી રહ્યા હતા.

આઉસ્પેન્સ્કીએ ગુર્જિએફને જોયા કે તરત જ તે તેમને સર્વસ્વ અર્પણ કરી બેઠો. એવા મુક્ત - મહાપુરુષને જુઓ અને તેમને સર્વસ્વ અર્પણ ન કરી બેસો, તો તમે કાં તો મરેલું મડદું હોવા જાહેર

અથવા પથ્થર કે બીજી કોઈ ધાતુનું જ પૂતળું. આઉસ્પેન્સ્કી ગુર્જિ-એફની આંખો સામે જોતાં જ સમજી ગયો કે જે આંખોના દર્શન માટે તે અત્યાર સુધી તલસતો — રખડતો હતો, તે આંખો મોરકોના તેના ઘરની સામે આવેલા ઉપાહાર-ગૃહમાં જ તેને જોવા મળવાની હતી !

પણ ગુર્જિએફને શોધી કાઢનાર — ફુનિયાને શોધી આપનાર આઉસ્પેન્સ્કી નહિ પણ એક અંગ્રેજ — બેનેટ (Bennett) હતો. બેનેટ પણ મહાત્માઓની શોધમાં નીકળી પડનાર આઉસ્પેન્સ્કી જેવો જ માણસ હતો. ભારતમાં શોધતાં શોધતાં તેને શિવપુરી બાબા મળ્યા હતા.^૪ બીજા પણ અનેક મહાપુરુષો વિષે તેણે લખાણ કરેલું છે.

બેનેટને ગુર્જિએફનાં પહેલવહેલાં દર્શન કોન્સ્ટન્ટીનોપલ શહેરના હિજરતીઓ માટેના કેન્દ્રમાં^૫ થયાં હતાં. તે રશિયામાં થયેલી બોલ્શેવિક (સામ્યવાદી) ક્રાંતિના દિવસો હતા અને ગુર્જિએફ બીજા લાખો રશિયાના રહેવાસીઓ સાથે રશિયામાંથી સહીસલામત બહાર નીકળી આવ્યા ત્યાં સુધીમાં તે બે વખત ગોળીબારનું નિશાન બન્યા હતા.

ગુર્જિએફ જેવા મહાત્મા પુરુષને હિજરતીઓ માટેના રાહત-કેન્દ્રનો આશરો લેવો પડે એની કલ્પના કરવા જતાં જ માણસ-જાત કેટલી હીન કક્ષાએ ઊતરી શકે એનો ખ્યાલ આવતાં મને કમકમાં આવી જાય છે. માણસજાત જ બુદ્ધને કે ગુર્જિએફને, જિસસને કે બોધિધર્મને રાહત-કેન્દ્રનો આશરો લેવડાવે. બેનેટે જ્યારે ગુર્જિએફને શોધી કાઢ્યા ત્યારે તે અન્ન વહેંચાતું હતું તે માટે મંડાયેલી લાંબી કતારમાં^૬ ઊભા હતા, અન્ન દિવસમાં એક જ વાર અપાતું હતું અને તે માટેની લાંબાર ખાસી લાંબી હતી. હજારો લોકો રશિયા છોડીને ભાગ્યા હતા; કારણ કે સામ્યવાદીઓ કોને શા માટે મારી નાખે

૪. તે હકીકત ‘ટંકારવ’ના અગાઉના અંકમાં આવી ગઈ છે.

૫. refugee camp.

૬. Queue.

તેનું કથું ઠેકાણું જ ન રહ્યું હતું. તમને જાણીને નવાઈ લાગશે કે સામ્યવાદીઓએ એક કરોડ જેટલા પોતાના દેશબંધુઓની જ કતલ કરી નાખી હતી.

બેનેટ ગુર્જિએફને શી રીતે ઓળખી કાઢ્યા હશે વાત? ગુર્જિએફ પોતાના શિષ્યવૃંદ વચ્ચે ઉપદેશ આપતા બેઠા હોય ત્યારે તેમને ઓળખી કાઢવા મુશ્કેલ ન ગણાય. પરંતુ રાહત-કેન્દ્રની લાંગારમાં અન્નનું દાન લેવા ઊભેલા ગુર્જિએફને ઓળખી કાઢવા એ ખરેખર મુશ્કેલ બાબત કહેવાય. પરંતુ બેનેટે તેમને તેમનાં ઘણા દિવસથી ધોયા વિનાનાં રહેલાં ગંદાં કપડાંમાં તથા લાંગારમાં ઊભેલા ઓળખી કાઢ્યા તે તેમની તેજસ્વી આંખોને કારણે. એ આંખો શી રીતે છુપાવી રખાય? ભલે તમે સોનાનાં સિંહાસન ઉપર બેઠા હો કે અન્ન ભીખવા માટેની લાંગારમાં ઊભા હો, પણ તે આંખો શી રીતે છૂપી રહે? બેનેટ તે આંખોને કારણે જ તેમની પશ્ચિમની દુનિયાના લોકોને ઓળખાણ કે જાણ કરાવી શક્યો.

ગુર્જિએફ વિશે લખેલા પોતાના પુસ્તકમાં બેનેટ પોતાને લગતો એક પ્રસંગ આ પ્રમાણે ટાંકી બતાવે છે : ‘હું બીમાર હતો, ખૂબ જ બીમાર હતો; અને મને ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે હવે મારું મૃત્યુ હાથવેંતમાં જ છે. પરંતુ મરતા પહેલાં એક વાર - છેલ્લી વાર મારે તેમની આંખોનાં દર્શન કરી લેવાં હતાં તેથી હું તેમની પાસે દોડી ગયો.’

ગુર્જિએફના ઓરડામાં તે પહોંચ્યો કે તરત જ તેના તરફ નજર કરતાં જ ગુર્જિએફ ઊભા થઈ ગયા અને તેની પાસે જઈ તેને ભેટવા તથા પાંપાળવા લાગ્યા. બેનેટના જ માન્યામાં એ વાત ન આવતી. ગુર્જિએફે તેને ધાલ મારી હોત તો તો બરાબર તેમને શોભે તેવું જ કર્યું કહેવાત. પરંતુ તેને ‘પાંપાળ્યો અને ભેટ્યા’ એ તો ગુર્જિએફે કોઈ દિવસે કોઈને ન કરે એવી વાત હતી. ગુર્જિએફે

બેનેટને સ્પર્શ કર્યો એટલામાં તો બેનેટના શરીરમાં એક અદ્ભુત — અકાટ શક્તિનો સંચાર થયો. પરંતુ તે ઘડીએ બેનેટે જાણ્યું તો ગુણિએક એકદમ જાણે ફીકા પડી ગયા હતા. ગુણિએક તરત તો બેસી જ પડયા. પછી થોડી વારે મહાપરાણે ઊભા થઈ બાથરૂમ તરફ ચાલ્યા અને બેનેટને કહેતા ગયા, “કશી ચિતા ન કરીશ; હું હમણાં જ જવો હતો તેવો થઈને પાછો આવું છું.”

બેનેટ પોતાની સ્થિતિ વર્ણવતાં કહે છે કે, આવું સ્વાસ્થ્ય તો જાણે મેં કદી અનુભવ્યું જ ન હતું. એવું સ્વાસ્થ્ય — એવી શક્તિ! જાણે હું ધારું તે કરી શકું એટલી બધી શક્તિ મને મારામાં અનુભવાતી હતી. મને તે ઘડીએ નેપોલિયનના શબ્દો એકદમ સમજાઈ ગયા કે, ‘અશક્ય એવી કોઈ વસ્તુ છે જ નહિ!’ એ શબ્દોનો અર્થ મને સમજાયો એટલું જ નહિ, પણ હું ધારું તે કરી શકું એવું મને લાગવા માંડ્યું. જોકે હું બરાબર સમજતો હતો કે એ ગુણિએકની કૃપા જ હતી; બાકી, હું ખરેખર તો મરવા જ પડ્યો હતો.

આવો જ અનુભવ બેનેટને બીજી વાર પણ થયો હતો. એ વસ્તુને ‘શક્તિપાત’ કરવો (બીજામાં શક્તિનો સંચાર કરવો) એમ ત્યાંની ભાષામાં કહેવામાં આવે છે.

ગુણિએક જીવ્યા ત્યાં સુધી તો બેનેટની શ્રદ્ધા કાયમ રહી; પણ તેમનું અવસાન થતાં જ તે બીજા ગુરુની શોધમાં નીકળ્યો અને શિવપુરી બાબાને મળ્યો, એ વાત આપણે આગળ કહી આવ્યા છીએ. પરંતુ શિવપુરીબાબા ક્યાં અને ગુણિએક ક્યાં? બેનેટ છેવટે ગણિત-શાસ્ત્રી અને વૈજ્ઞાનિક હતો; અને તેથી બેનેટની વર્તણૂકની ચાવી મને મળી જાય છે : વૈજ્ઞાનિકો હમેશ પોતાના ક્ષેત્રની બહાર મૂર્ખપણું જ દાખવતા હોય છે.

હું હમેશાં વિજ્ઞાનની વ્યાખ્યા એવી જ આપું છું કે, થોડાને વધુમાં વધુ જાણવું તેનું નામ વિજ્ઞાન! બીજી બાજુ religion — ધર્મની વ્યાખ્યા એવી આપું છું કે, વધારેમાં વધારે વસ્તુઓ વિષે

થોડામાં થોડું જાણતા થવું તેનું નામ ધર્મ ! વિજ્ઞાનની પરાકાષ્ઠા અવસ્તુ (nothing) માટે બધું જ જાણવામાં આવે, ત્યારે ધર્મની પરાકાષ્ઠા ‘બધું જ જાણવામાં’ આવે કથી વસ્તુ વિષે નહિ અર્થાત્ જ્ઞાનમાં જ આવે. વિજ્ઞાનનો અંત અજ્ઞાન (ignorance) છે, ત્યારે ધર્મનો અંત જ્ઞાન-પ્રકાશ (enlightenment) છે.

ગુર્જિએક્ વિષે શરૂઆતમાં જ^૭ કંઈક કહેવાનું હું ચૂકી ગયો તેનું કારણ એટલું જ હતું કે તેમનું પુસ્તક ‘All end Everything’ (‘સમસ્ત અને પૂર્ણ’) બહુ વિચિત્ર પુસ્તક છે - વાંચી ન શકાય એવું. મારા સિવાય એ પુસ્તકને પહેલે પાનેથી છેલ્લે પાને સુધી કોઈ જીવતો માણસ વાંચી ગયો હોય એમ હું માનતો નથી. હું ગુર્જિએક્ના ઘણા અનુયાયીઓને મળ્યો છું, પણ તેમાંના કોઈ એ પુસ્તક પૂરું વાંચી શક્યા ન હતા. તે બહુ મોટું પુસ્તક છે, હજાર પાનનું, અને ગુર્જિએક્ એવા બદમાશ (rascal) સંત છે - મને એ વિશેષણ વાપરવાની રજા આપશે - તે એવી રીતે લખે છે, જેથી તે વાંચી શકાય જ નહિ. તેમનું એક એક વાક્ય પાનાં ઉપર પાનાં ભરીને ચાલતું હોય છે - જેથી તમે વાક્યને છોડે આવો ત્યારે તેની શરૂઆત ભૂલી જ ગયા હો ! ઉપરાંત તે મારી પેઠે નવા નવા વિચિત્ર શબ્દો બનાવીને વાપરે છે. દાખલા તરીકે કુંડલિની વિષે તે લખે છે, ત્યારે તેને માટે ‘કુંડર બફર’ એવો વિચિત્ર શબ્દ જ વાપરે છે. તેમનું પુસ્તક ખરેખર અમૂલ્ય છે. પરંતુ હીરાઓ સામાન્ય પથરાઓ વચ્ચે જ છુપાયેલા પડ્યા હોય છે; તેમને શોધવા ખાસ પ્રયત્ન કરવો પડે.

મેં એ પુસ્તક એક વાર નહિ, પણ ઘણી વાર વાંચ્યું છે. જેમ જેમ હું તેમાં ઊંડો ઊતરતો ગયો તેમ તેમ મને ગુર્જિએક્ની આડોડાઈ સમજાતી ગઈ. જેમણે તે પુસ્તક ન વાંચ્યું જેઈએ - જેમણે તે જ્ઞાન ન મેળવ્યું જેઈએ - તેમને ન સમજાય તે માટે ચોજનાપૂર્વક તેમણે એ પુસ્તક જટીલ - અઘરું બનાવ્યું છે. જ્ઞાનને પચાવી શકે એવા ન

૭. બીજી બેઠક વખતે.

બન્યા હોય તેમને તે જ્ઞાન પીરસવાનું જ ન હોય. સામાન્ય માનવી-ઓથી તેને છુપાવી રાખવું જ પડે; જોતો તેને આત્મસાત્ કરી શકે પ્રેમ હોય તેમને જ તે જ્ઞાન ધરી શકાય. જોતો તે જ્ઞાન માટે અધિકારી બન્યા હોય તેમને જ તે જ્ઞાન મળવું જોઈએ. જ્ઞાનને એવી ગૂઢ - અઘરી ભાષામાં છુપાવવા પાછળ - તેવી ભાષામાં વીંટાળવા પાછળ તેમનો એ જ હેતુ હોઈ શકે.

ગુલિએફના 'All and Everything' ('સમસ્ત અને પૂર્ણ') પુસ્તક જેવું અનોખું બીજું કોઈ પુસ્તક છે જ નહિ, કારણ કે વસ્તુતાએ પણ તે 'સમસ્ત અને પૂર્ણ' છે.

૪૭

ખલિલ ગિબ્રાન : KHALIL GIBRAN

૧

(નવમી બેઠકતા) નવમા પુસ્તક તરીકે હું ખલિલ ગિબ્રાનનું 'જિસસ, ધ સન ઓફ મેન' ('માનવ-પુત્ર જિસસ') પુસ્તક રજૂ કરું છું. એ પુસ્તક પ્રત્યે સર્વત્ર દુર્લભ જ કરાયું છે. ખ્રિસ્તીઓ તેને અવગણે છે કારણ કે તેમાં જિસસને માનવ-પુત્ર કહ્યા છે. તેઓ તે પુસ્તકને અવગણે છે એટલું જ નહિ તેને ધિક્કારે છે.^૧ પોતે જ તેને (him) ધિક્કારતા હોય, તો પછી બીજો કોણ તેની (it) દરકાર કરવાનો હશે ?

ખલિલ ગિબ્રાન જેરુસાલેમની નજીક આવેલા સીરિયાનો વતની કહેવાય. વસ્તુતાએ પણ સીરિયાની પર્વતમાળામાં વસતા લોકો - થોડા ઘણા તો ખરા જ - જિસસ બોલતા હતા તે Aramaic ભાષા જ બોલે છે. ત્યાં આવેલાં ગગનચુંબી ઊંચાં સેડાર (cedar) વૃક્ષોની

૧. condemn.

વચ્ચે કોઈ મૂર્ખ જઈને ઊભો રહે તો પણ તે મુગ્ધ થઈ જાય — અંતરમાં ઊંડો ઊતરી જાય.^૨ ખલિલ જિબ્રાન પણ સીરિયામાં આકાશના તારાઓને આંખવા જતાં સેડર વૃક્ષો હેઠળ જન્મ્યો હતો. તે ખરા માનવ જિસસની લગેલગ પહોંચી જાય છે. બાઈબલના ચાર ગોસ્પેલ લખનારા જિસસના કહેવાતા ચાર શિષ્યો કરતાં પણ વધુ નજીક! જિસસના શિષ્યોએ લખેલાં બાઈબલનાં ચાર ‘ગોસ્પેલ’ને ચાર ‘ગોસ્પિય’ (ગમ્પાં) જ કહેવાં વધુ યોગ્ય થશે. ખલિલ જિબ્રાન જ જિસસની વધુ નજીક જઈ પહોંચે છે — તેમનું વધુ યથાતથ નિરૂપણ કરે છે, ખ્રિસ્તીઓ તો ગુસ્સે થાય કારણ કે જિબ્રાન જિસસને માનવ-પુત્ર કહે છે. હું તો તે પુસ્તકને ચાહું છું.

તે પુસ્તકમાં જિસસ વિષે જુદાં જુદાં પાત્રોએ જિસસ વિષે કહેલી વાતો લખેલી છે : એક મજૂરે કહેલી, એક માછીમારે કહેલી, એક કરેરો ઉધરાવનારે કહેલી, એક પુરુષે કહેલી, એક સ્ત્રીએ કહેલી — જેને જેને પૂછી શકાય તે બધાંએ કહેલી! જાણે ખલિલ જિબ્રાન ઘણાં માણસો પાસે જિસસ વિષે માહિતી એકઠી કરવા નીકળ્યો છે — ખરા જિસસ વિષે — ખ્રિસ્તીઓએ કલ્પેલા જિસસ વિષે નહિ — નક્કર હાડમાંસના બનેલા જિસસ વિષે અને ખલિલ જિબ્રાને રજૂ કરેલી એ વાતો ખૂબ સુંદર છે — ધ્યાન કરવા લાયક છે.

૨

(૧૧મી બેઠકના) ત્રીજા પુસ્તક તરીકે હું ખલિલ જિબ્રાને પોતાની માતૃભાષામાં લખેલા પરંતુ પછીથી અંગ્રેજીમાં તેનું ભાષાંતર કરાયેલા ‘ધ ગાર્ડન ઓફ ધ પ્રોફેટ’ (‘પેગંબરનો બગીચો’ પુસ્તકને રજૂ કરું છું. ખલિલ જિબ્રાને અંગ્રેજીમાં જ લખેલા પુસ્તકો જેવાં કે ‘ધ પ્રોફેટ’ (‘પેગંબર’) અને ‘ધ મોડ મેન’ (‘પાગલ’) વધુ

૨. mystified. સ્થૂલ ખાખતોની ચૂડમાંથી છૂટો થઈ ઊંડી આધ્યાત્મિક ખાખતોનો વિચાર કરતો થઈ જાય. — સ્.૦

જાણીતાં છે - વધુ મથકૂર છે. પરંતુ ખલિલ જિજ્ઞાને પોતાની માતૃ-ભાષામાં ઘણાં પુસ્તકો લખેલાં છે, તેમાંનાં થોડાંકનાં અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર થયેલાં છે. જેકે ભાષાંતરો મૂળ પુસ્તક જેવાં જ અદ્દલ ન હોય; પરંતુ ખલિલ જિજ્ઞાન પોતે એવો વિશિષ્ટ પુરુષ છે કે ભાષાંતરમાં પણ તમને ઘણું ઝમકદાર - કીમતી વસ્તુ મળી રહે. હું આજે તેનાં પુસ્તકોનાં થોડાં ભાષાંતરો જ રજૂ કરવાનો છું.

‘ધ ગાર્ડન ઓફ ધ પ્રોફેટ’ પુસ્તક મને મહાપુરુષ એપિક્યુરસની યાદ કરાવે છે. દુનિયામાં મારા સિવાય બીજા કોઈએ એપિક્યુરસને^૩ ‘મહાપુરુષ’ કહ્યો હોય એમ હું જાણતો નથી. જમાનાઓથી તેનો તિરસ્કાર જ કરાતો આવ્યો છે. પરંતુ મોટો જનસમુદાય જ્યારે કોઈ માણસની નિંદા કરવા કેડ બાંધીને નીકળી પડે ત્યારે અવશ્ય જાણવું કે તે માણસમાં ખરેખરી કોઈ મહત્તા કે વિશિષ્ટતા હશે જ. ‘ધ ગાર્ડન ઓફ ધ પ્રોફેટ’ પુસ્તક મને એપિક્યુરસની યાદ એ કારણે અપાવે છે કે એપિક્યુરસ પણ પોતાના મંડળને ‘ગાર્ડન’ નામથી ઓળખાવતો. માણસ જે કંઈ કહે છે. તેથી વાસ્તવિક તો તેનું અંતર જ પ્રગટ થતું હોય છે. ખેટો પોતાના મંડળને - સંઘને ‘એકેડેમી’ કહેતો; વસ્તુતાએ પણ તે એક એકેડેમિશિયન - બુદ્ધિવાદી^૪ - ફિલસૂફ હતો.

એપિક્યુરસ પોતાના સંઘને ‘ગાર્ડન’ નામે ઓળખાવતો. વસ્તુતાએ પણ તેઓ વૃક્ષો નીચે - ખુલ્લા આકાશનાં નક્ષત્રો નીચે જ પડ્યા રહેતા. એક દિવસ રાજ તે લોકોને મળવા આવ્યો, કારણ કે તેણે સાંભળ્યું હતું કે એ લોકો ખૂબ જ ‘સુખી’ માણસો છે. તેને જાણવું હતું કે તે લોકો શાથી એટલા બધા સુખી મનાય છે? તેનું કારણ શું હોઈ શકે? તેઓ કશી માલમિલકત તો ધરાવતા નથી!

૩. ગ્રીક ફિલસૂફ એપિક્યુરસ સામાન્ય રીતે સુખ-સોજ-વાદી ફિલસૂફીની પુરસ્કર્તા તરીકે જાણીતા છે - જાણે બીજો ચાર્વાકનો જ અવતાર! રજનીશંજી તે વાતનો ધનકાર કરે છે. - સં.૦

૪. intellectual.

જેકે તેમને મળ્યા પછી રાજને ખરેખર મૂંઝવણ થઈ આવી; કારણ કે પેલા લોકો ખરેખર સુખી હતા : તેઓ ગાતા હતા અને નાચતા હતા !

રાજએ એપિક્યુરસને કહ્યું, હું તમને લોકોને આટલા બધા સુખી જોઈને ખુશ થયો છું; તો કહો હું તમારે માટે શી ભેટ લાવું ?

એપિક્યુરસે રાજને જવાબ આપ્યો કે, રાજજી તમે ખરેખર જ બીજી વાર અહીં આવવાના હો, તો થોડું માખણ લેના આવજો. કારણ કે, આ મારા સાથીઓ વર્ષોથી માત્ર લૂખો શેટલો જ ખાતા આવ્યા છે; તેમને એક વાર શેટલા સાથે થોડું, માખણ ખાવા મળે તો ભયો ભયો ! અને બીજી વસ્તુ એ કે, ફરી અહીં આવો ત્યારે આમ અળગા - દૂર ઊભા ન રહેથો - અમારી સાથે ગાવામાં ને નાચવામાં જરૂર જોડાજો. અમારી પાસે તમને આપવા માટે બીજું કંઈ છે નહિ.

ખવિલ જિબ્રાનના પુસ્તકે મને એપિક્યુરસની યાદ અપાવી. અત્યાર સુધી હું એપિક્યુરસનો ઉલ્લેખ કરી નથી શક્યો તેનું મને દુઃખ છે. પરંતુ એપિક્યુરસનું એકે પુસ્તક આજે મોજૂદ નથી. ખ્રિસ્તી-ઓએ સૌંદર્ય વર્ષ પહેલાં તેનાં બધાં પુસ્તકો બાળી નાખ્યાં છે. છતાં ખવિલ જિબ્રાનના પુસ્તકને નિમિત્તે હું એપિક્યુરસનો ઉલ્લેખ અહીં કરી શક્યો તેનો મને આનંદ છે.

૩

આ જ બેઠકના ચોથા પુસ્તક તરીકે હું ખવિલ જિબ્રાનના મૂળ પુસ્તકનું ભાષાંતર ‘The Voice of the Master’ (‘પરમ ગુરુનો અવાજ’) રજૂ કરું છું. મૂળ પુસ્તક અતિ સુંદર લોવું જોઈએ. કારણ કે ભાષાંતરમાં પણ અહીંતહીં પડેલાં કેટલાંક ઉત્તમ રત્નો તરત ધ્યાન ખેંચે છે. ખવિલ જિબ્રાન જે ભાષા બોલતો તે જિસસની ભાષાને મળતી જ ભાષા હતી. તેઓ પડોશીઓ જ હતા. કારણ કે

ખલિલ જિબ્રાનનું વતન લેબેનોન હતું. તે લેબેનોનની પર્વતમાળાઓમાં ઉત્તુંગ સેડર વૃક્ષો નીચે જ જન્મ્યો હતો. સેડર વૃક્ષો દુનિયાનાં ઊંચામાં ઊંચાં વૃક્ષો છે. લેબેનોનના સેડર વૃક્ષ તરફ જુઓ એટલે તમારા મોંમાંથી એ બોલ નીકળી જ પડે કે, “સેડર વૃક્ષો પૃથ્વીની તારાઓ સુધી પહોંચવાની ઈચ્છાનાં મૂર્તિમંત પ્રતીકો છે.” તે વૃક્ષો સૌંદર્ય કૂટ ઊંચાં હોય છે તથા હજારો વર્ષ જૂનાં.

ખલિલ જિબ્રાન કેટલેક અંશે જિસસના જ નમૂનારૂપ છે. બંને સરખા જ પરિમાણમાં હસ્તી ધરાવે છે. તે કાર્ઈસ્ટ નહોતો, છતાં તે સહેજે તેવો બની શક્યો હોત. પરંતુ કૉન્કુશિયસની પેઠે તે પણ ‘ગાડી ચૂકી ગયો’ હતો. જિબ્રાનના જીવનકાળ દરમિયાન એવા મહા-પુરુષો જીવતા હતા જેમને શરણે તે જઈ શક્યો હોત. તેને બદલે તે અમેરિકામાં ન્યૂયૉર્કની ગંદી ગલીઓમાં જ ભટકતો રહ્યો. તે મહર્ષિ રમણ પાસે જઈ શક્યો હોત જે એક કાર્ઈસ્ટ હતા — એક બુદ્ધ હતા.

ખલિલ જિબ્રાન જે મહર્ષિ રમણ પાસે ગયો હોત તો તેને પારાવાર લાભ થયો હોત. કારણ કે તો જ તેને ખરો ‘પરમ ગુરુનો અવાજ’ સાંભળવા મળ્યો હોત. મહર્ષિ રમણને પણ લાભ થયો હોત, કારણ કે ખલિલ જિબ્રાન જેવો મહાન લેખક તેમને મળ્યો હોત. રમણ પોતે બહુ નીચી કક્ષાના લેખક હતા રમણ મોટે ભાગે ચૂપ જ રહેતા, અને તેમને નામે એક બહુ નાની ચોપડી જ થયી છે.^૫ ત્યારે

૫. મહર્ષિ રમણ વિશે રજનીશજી વધુમાં એટલું નોંધતા જાય છે કે, તે મોટા વિદ્વાન પણ નહોતા કે બહુ ભણ્યા પણ નહોતા. પરંતુ ૧૭ વર્ષની વયે જ તે તત્ત્વ-સત્ય શોધવા ધરમાંથી નીકળી પડ્યા, તે પાછા ફરી કદી ઘેર ગયા જ નહિ. પોતાનું પરમધામ પ્રાપ્ત કરનાર દુનિયાના આ ખોરડામાં કદી ફરી પાછો ફરે? રમણ મહર્ષિ બહુ મોટા માણસ હતા પણ તેમણે બહુ નાની ચોપડી જ દુનિયાને આપી છે. સામાન્ય રીતે તે મૌન જ રહેતા. — સ્.૦

ખવિલ જિબ્રાન નીચી કક્ષાનો માણસ હતો પણ મહાન લેખક હતો. તે બંને ભેગા થયા હોત તો દુનિયાને અનોખો લાભ થયો હોત.

૪

(૧૧મી બેઠકના) નવમા પુસ્તક તરીકે હું ખવિલ જિબ્રાનનું જ ‘ધ વોન્ડરર’ (‘પ્રવાસી’) પુસ્તક રજૂ કરું છું. ખવિલ જિબ્રાનને હું ચાહું છું, અને તેને મદદ કરવાનું પણ મને મન રહ્યા કરે છે. મેં તેની રાહ પણ જોઈ છે; પરંતુ તે હજી જન્મ્યો નથી. ભવિષ્યમાં તેને બીજા કોઈ પરમગુરુની શોધમાં નીકળવું પડશે.

ખવિલ જિબ્રાનનું ‘The Wanderer’ (‘પ્રવાસી’) પુસ્તક દષ્ટાંત-કથાઓ (parables)ના સંગ્રહરૂપ છે. કોઈ ગહન વસ્તુ સમજાવવી કે રજૂ કરવી હોય તો તેને દષ્ટાંત-કથા મારફત રજૂ કરવી એ પ્રાચીન કાળથી અપનાવવામાં આવેલી રીત છે. એમ ને એમ સીધી જ જે વાત ન કહી શકાય, તે દષ્ટાંત-કથા મારફત સહેલાઈથી રજૂ કરી શકાય. એ પુસ્તક ટૂંકી વાર્તાઓના સુંદર સંગ્રહરૂપ છે.

૫

(૧૧મી જ બેઠકના) દશમા પુસ્તક તરીકે રજનીશજી ખવિલ જિબ્રાનના જ ‘The Spiritual Sayings’ (‘આધ્યાત્મિક સુભાષિતો’) પુસ્તક રજૂ કરે છે. પરંતુ તરત જ ઉમેરે છે કે, “મારો એની સામે વાંધો છે - ભલે પછી હું જેને ચાહું છું એવા ખવિલ જિબ્રાન સામે હોય.” રજનીશજીનો વાંધો એ છે કે, ખવિલ જિબ્રાનને ‘આધ્યાત્મિક’ સુભાષિતો લખવા દેવાય જ નહિ. તે સુભાષિતો અલબત્ત સુંદર છે એટલે તે પુસ્તકનું નામ ‘સુંદર સુભાષિતો’ રાખવું જોઈતું હતું. ‘સુંદર’ ભલે કહો, પણ ‘આધ્યાત્મિક’ હરગિજ નહિ.

ખવિલ જિબ્રાનને ધ્યાનસ્થ થવાનું હજુ બાકી છે; ધ્યાનસ્થ થવાનો તેનો સમય ક્યારનો પાકી ગયો છે.

૬

(૧૪મી બેઠકના) નવમા પુસ્તક તરીકે રજનીથજી ખલિલ જિબ્રાનનું ‘Prose Poems’ (‘ગદ્ય-કાવ્ય’) પુસ્તક રજૂ કરે છે અને શરૂ-આતમાં જ કહી દે છે કે, હું હમેશાં ખલિલ જિબ્રાનનો કદરદાન રહ્યા છું.^૬ અને તેને ઉતારી પાડતા^૭ પહેલાં ફરી એક વાર તેની પ્રશંસા ફરી લેવા માગું છું. તે બહુ સુંદર પુસ્તક છે. આધુનિક જગતમાં રવીન્દ્રનાથ ટાગોર સિવાય બીજે કોઈ આવું સુંદર ગદ્ય-કાવ્ય રચી શકે નહિ.

વિચિત્ર વાત તો એ છે કે ખલિલ જિબ્રાન અને રવીન્દ્રનાથ ટાગોર બંને જણા અંગ્રેજી ભાષાની દૃષ્ટિએ તો પરદેશીઓ છે. કદાચ તેથી જ તેઓ આવી કાવ્યમય ભાષા લખી શક્યા હશે. તેઓની માતૃભાષા બુદ્ધી જ છે. ખલિલ જિબ્રાનની ભાષા આરબ પ્રદેશોની ભાષા છે, જે ખૂબ જ કાવ્યમય છે : નકરી કરિતા જ છે. અને રવીન્દ્રનાથની ભાષા બંગાળની ભાષા છે જે આરબ ભાષા કરતાં પણ વધુ કાવ્યમય છે. વસ્તુતાએ તમે બે બંગાળીઓને લડતા-ઝડપતા બુઝો. તો પણ એમ જ લાગે કે તેઓ પરસ્પર પ્રેમ-ગોઠી કરી રહ્યા છે. તેઓ ઝઘડે છે એમ તો તમે કલ્પી જ નહિ શકો. ઝઘડવામાં પણ બંગાળી ભાષા કાવ્યમય જ લાગે. હું મારા જાત-અનુભવથી જ આમ કહું છું. હું બંગાળામાં હતો ત્યાં મેં લોકોને ઝઘડતા જોયા ... જાણે નકરું કાવ્ય ! પણ હું મહારાષ્ટ્રમાં હતો ત્યાં મેં લોકોને અંદરોઅંદર વાતો કરતા - ગપ્પાં મારતા જોયા, તોપણ મને લાગ્યું કે તેઓ લડી પડ્યા છે, એટલે મારે પોલીસને ખબર આપવી જોઈએ કે કેમ ? મરાઠી એવી ભાષા છે કે તમે તેમાં મધુર ટોળ-ટપ્પાં કરી શકો જ નહિ. તે કઠોર ભાષા છે - લડવા માટેની^૮ ભાષા છે.

એ બહુ વિચિત્ર વાત છે કે, અંગ્રેજ લોકોએ ખલિલ જિબ્રાન તથા રવીન્દ્રનાથ એ બંનેની કદર કરી છે, પણ તેમની પાસેથી તેઓ

૬. appreciated. ૭. condemn. ૮. fighting language.

કાંઈ જ શીખ્યા નથી. તે બેની સફળતાની ચાવી તેઓ પામી શક્યા નથી, તે બેની સફળતાની ચાવી શું છે? - તેમની કાવ્યમયતા!

૭

(આ જ બેઠકના) દશમા પુસ્તક તરીકે રજનીશજી ખવિલ જિબ્રાનનું જ ‘Thoughts and Meditations’ (‘વિચાર અને ધ્યાન’) પુસ્તક રજૂ કરે છે. રજનીશજી શરૂઆતમાં જ જણાવી દે છે કે, મારે આ પુસ્તકની જાહેરમાં ભરત્સના કરવી નહોતી; કારણ કે ખવિલ જિબ્રાનને હું ચાહું છું. પરંતુ કોઈ માણસના શબ્દો સત્યને આંખી જતા હોય તો તે શબ્દો રજૂ કરનારને હું ચાહતો હોઉં તોપણ તેની ભરત્સના કરી શકું છું. એ બાબતની નોંધ રહે તે માટે જ હું આ પુસ્તકને રજૂ કરું છું.

આ ચોપડીનું જે વસ્તુ છે તે મને માંજૂર નથી. એ પુસ્તકનું વસ્તુ વાંચવાથી જ મને માણૂંમ પડી ગયું કે ‘ધ્યાન’ એટલે શું એ વાતની જ ખવિલ જિબ્રાનને ખબર નથી. આ ચોપડીમાં જેને ‘ધ્યાન’ (meditations) કહ્યાં છે તે ધ્યાન નહિ પણ માત્ર ‘ચિંતન’ (contemplations) છે. ચિંતન જ વિચારની સાથે જઈ શકે.

હું આ ચોપડીનેા વિરોધ કરું છું કારણ કે હું ‘વિચાર’નો વિરોધી છું. એ પુસ્તકનો વિરોધી હોવાનું બીજું કારણ એ છે કે ખવિલ જિબ્રાન ‘ધ્યાન’ (meditation) શબ્દ પશ્ચિમના લોકો જે અર્થમાં સમજે છે તે અર્થમાં જ વાપરે છે. પશ્ચિમના દેશોમાં ‘ધ્યાન’નો અર્થ માત્ર એકાગ્રપણે ચિંતન કરવું એટલો જ થાય છે. એ ધ્યાન નથી. પૂર્વના દેશોમાં ધ્યાનનો અર્થ વિચારમાત્રનો નિરોધ કરવો એવો થાય છે. ધ્યાન ‘આના વિષે’ કે ‘તેના વિષે’ ન હોય; તેનો કશો વિષય જ ન હોય. ધ્યાનમાં કશો વિષય હોવાને બદલે વૃત્તિ વિનાની માત્ર ચિત્તશક્તિ જ અગડવ્યા કરે છે, અને માણસનું છેક અંતરનું સત્ત્વ માત્ર ચિત્તશક્તિ જ છે.

હુઈ નેંગ : HUI NENG

(આઠમી બેઠકના) નવમા પુસ્તક તરીકે હું ‘હુઈ નેંગના ઉપદેશો’ (“The Teachings of HUI NENG”) પુસ્તક રજૂ કરું છું. હુઈ નેંગ બોધિધર્મનો ચીની અનુગામી^૧ હતો. હુઈ નેંગના ઉપદેશો હજુ દુનિયાને અજ્ઞાત^૨ જ રહ્યા છે તથા જાપાન બહાર તેમનું ભાષાંતર પણ થયું નથી.

હુઈ નેંગ ઊંચાં શિખરોમાંના એક શિખરરૂપ છે. માણસ પહોંચી શકે તેટલી ઊંચાઈએ એ પહોંચેલા છે. હુઈ નેંગ બહુ ઓછું બોલે છે – તે માત્ર થોડાંક સૂચનો જ કરે છે; પરંતુ તે પૂરતાં છે. પગલાં પડ્યા હોય, અને તમે તે પગલાંની નિશાનીએ ચાલ્યા જાઓ, તો મંજિલે જરૂર પહોંચી શકો. હુઈ નેંગ જે કહે છે તે બુદ્ધ કે જિસસથી જુદું એવું કંઈ નથી. પરંતુ જે રીતે તે બધું કહે છે તે રીત તેમની પોતાની આગવી છે – અનોખી છે. તદ્દન જુદી પરંતુ પૂરેપૂરી પ્રમાણભૂત.^૩ તે પોતાની આગવી રીતે કહે છે તેથી જ સાબિત થઈ જાય છે કે, તે બીજાનું શીખવેલું બોલી જનારા પોપટ નથી, પોપ નથી કે પાદરી નથી.

હુઈ નેંગે બતાવેલો માર્ગ થોડા શબ્દોમાં જ વર્ણવી શકાય; પરંતુ તેનો સાક્ષાત્કાર તો પોતાનું સર્વસ્વ હોડમાં મૂકનારા જ કરી શકે. તેમનો ઉપદેશ બહુ થોડા શબ્દોમાં જ રહેલો છે, કારણ કે તે કહી કહીને એટલું જ કહે છે કે, “વિચાર ન કરો; જાતે ‘બની’

૧. successor. શુરુ-પરંપરામાં બોધિધર્મ પછી શુરુપદે નિભાથેલો (?). ૨. unknown. ૩. authentically original.

રહો.” (“Do not think, BE.” પરંતુ એટલાનો સાંકાત્કાર કરવો હોય તો ઘણા જન્મ લેવા પડે! પરંતુ તમે જે ખરેખર સમજી ગયા હો, તો આ ક્ષણે - અહીં જ - અત્યારે ગમે તેવા ‘બની’ જઈ શકો. હું તેવો ‘બની’ ગયો છું, તો તમે કેમ ન બની જઈ શકો? સિવાય કે તમે પોતે જ પોતાને ‘બની’ જતાં રોકી રહ્યા હો!

૪૯

સેઈન્ટ ઓગસ્ટાઈન : ‘CONFESSIONS’

(પંદરમી બેઠકના) બીજા પુસ્તક તરીકે હું સેઈન્ટ ઓગસ્ટાઈનનું “Confessions” (‘આચરેલાં પાપોની કબૂલાત’) પુસ્તક રજૂ કરું છું. કથો ૩૨ રાખ્યા વિના પોતાની આત્મકથા લખનાર સેઈન્ટ ઓગસ્ટાઈન પ્રથમ વ્યક્તિ છે. પરંતુ પોતાનાં પાપોની કબૂલાત કરવા જવામાં તે છેક બીજે છેડે જઈને બેઠા છે : પોતે જે પાપો આચર્યા જ નથી તેમની પણ તેમણે કબૂલાત કરી છે - માત્ર કહી બતાવવાના આનંદ ખાતર! - એવું જણાવવા કે મેં ‘માણસ આચરી શકે તેવાં પદ્ધાં પાપો’ આચર્યા છે!

પણ એ સારું નથી. કોઈ માણસ પદ્ધાં પાપ પોતાના જીવન-કાળ દરમિયાન આચરી ન શકે - ઈશ્વર પોતે પણ! અરે, ઈશ્વરની વાત શા માટે કરવી, સેતાન પોતે પણ ઓગસ્ટાઈને પોતે આચરેલાં જે પાપો વર્ણવી બતાવ્યાં છે, તે બધાં પાપો આચરવાનો આનંદ એક જનમમાં ૨૧૧ રીતે લઈ શકાય તેની મૂંઝવણમાં પડી ગય. ખરે જ, ઓગસ્ટાઈને અતિશયોક્તિ જ કરેલી છે.

સેઈન્ટ લોકોમાં અતિશયોક્તિ કરવાનું જણે ઘેલું જ લાગેલું હોય છે. તે પોતે આચરેલાં પાપોની જેમ અતિશયોક્તિ કરે છે, તેમ સાથે સાથે પોતાનામાં રહેલા નાનાસરખા ગુણની પણ અતિશયોક્તિ જ કરે છે. કારણ, તમે તમારાં પાપોની અતિશયોક્તિ કરો તેની ઘેરી છાયામાં

તમારા નાનાસરખા ગુણો પણ વધારે ચમકતા — વધારે ઉજ્જવળ દેખાય. જેમ વાદળ વધુ કાળું, તેમ તેમાં ચમકતી વીજળીની રેખા વધુ તેજસ્વી દેખાય. એ વાદળોની વધારે પડતી કાળાશ જ વીજળીની રેખાના નાના ચમકારાને વધુ ચમકીલા બનાવે. પાપો સામે ઝઘડયા વિના તમે સેઈન્ટ બની શકો જ નહિ : અને જેમ પાપ વધારે, તેમ સેઈન્ટ વધુ મહાન કહેવાય ! — સીધું-સાદું ગણિત છે.

છતાં હું એ ચોપડીનો મારી યાદીમાં સમાવેશ કરું છું તેનું કારણ એટલું જ છે કે તે બહુ સુંદર રીતે લખાયેલું પુસ્તક છે. એમાં જુઠ્ઠાણું છે કે નહિ તેની કોને શી પરવા ? તેની સુંદરતાને કારણે જ તે ઉપભોગ કરવાને — કદર કરવાને પાત્ર બની રહે છે.

સંત ઓગસ્ટાઈનનું ‘કન્ફેશન્સ’ પુસ્તક જુઠ્ઠાણાંની બનેલી સર્વોત્તમ કલાકૃતિ છે.^૪ તે પુસ્તક નયાં જુઠ્ઠાણાંથી ભરેલું છે. પરંતુ તે માણસે પોતાનું કામ લગભગ સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડ્યું છે. મેં ‘લગભગ’ શબ્દ એટલા માટે વાપર્યો કે બીજા કોઈ માણસ તે કામ તેનથી પણ વધુ સારી રીતે કદાચ પાર પાડી શકે; પરંતુ ઓગસ્ટાઈને પોતાનું કામ ૯૯ ટકા સંપૂર્ણ રીતે પાર પાડ્યું હોઈ, બીજા કોઈને તેથી વધુ સારી રીતે તે કામ પાર પાડવાનો બહુ અવકાશ રહેતો નથી. હા, તેમના પછી બીજા ઘણાએ તેમ કરવા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે ... ટોલ્સ્ટોય જેવા મહાપુરુષે^૫ પણ ! ટોલ્સ્ટોયનાં પુસ્તકો “Resurrection”^૬ અને “War and Peace” જુઓ. ટોલ્સ્ટોયે લગભગ આખું જીવન પોતાની અપૂર્ણતાઓની કબૂલાતો કરવામાં જ ગાળ્યું છે — જોકે તેમાં તે પૂરેપૂરા સફળ નીવડયા નથી. ટોલ્સ્ટોય જેવા પણ સેઈન્ટ ઓગસ્ટાઈનને તે બાબતમાં આંટી જઈ ન શકે.

૪. masterpiece of lies.

૫. great man.

૬. આ પુસ્તકનું સંક્ષેપમાં ભાષાંતર ‘હૃદયપલટો’ નામથી પરિવાર સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ કરેલું છે, અને આ ટ્રસ્ટ પાસેથી ઉપલબ્ધ છે. — સં.૦

ટોલ્સ્ટોય : ANNA KARENINA

(ખંદરમી બેઠકના) ત્રીજા પુસ્તક તરીકે હું ટોલ્સ્ટોયનું “એના કેરેનિના” પુસ્તક રજૂ કરું છું. તે નાની પણ અત્યંત^૭ સુંદર નવલકથા છે. એક નવલકથાને હું મને ગમતાં પુસ્તકોની આ યાદીમાં સામેલ કરું છું તેથી તમારામાંના ઘણાને નવાઈ લાગશે. પણ હું એવો ધની^૮ માણસ છું એના કેરેનિના’ મને ગમતાં સૌથી વધુ પ્રિય પુસ્તકોમાંનું એક છે. હું કેટલી બધી વાર તે પુસ્તક વાંચી ગયો છું તે મને જ યાદ રહ્યું નથી. ‘કેટલી’ વાર એટલે કેટલી બધી વાર! મને તે આખું પુસ્તક બરાબર યાદ છે – તે આખું પુસ્તક ચોપડી હાથમાં રાખ્યા વિના હું મોંએ બોલી બતાવું.

હું મહાસાગરમાં ડૂબવા લાગ્યો છોઉં, અને મને તે ઘડીએ લાખો નવલકથાઓમાંથી ‘એક’ને પસંદ કરવાનું કહેવામાં આવે, તો હું ‘એના કેરેનિના’ને જ પસંદ કરું. તે ઘડીએ પણ તે નવલકથા પાસે હોય તો જાણે ધન્ય થઈ ગયા!^૯ તે ચોપડી વારંવાર વાંચ્યા કરવી જોઈએ. તો જ તમને તેનો સ્પર્શ થાય, તેની સુગંધ આવે, તેનો સ્વાદ આવે. એ કંઈ સામાન્ય ચોપડી નથી.

વિશેષ ટોલ્સ્ટોય સાંત બની ન શક્યા. જેમ મહાત્મા ગાંધી^{૧૦} પણ પરંતુ વિશેષ ટોલ્સ્ટોય એક મહાન નવલકથાકાર બની શક્યા;

૭. intensely beautiful.

૮. crazy

૯. it would be beautiful

૧૦. મૂળના શબ્દો જ છે.

ત્યારે મહાત્મા ગાંધી સંપૂર્ણ હાદિકતાના - સૌહાર્દના^{૧૧} ઊંચામાં ઊંચા શિખરરૂપ બની શક્યા, અને ઊંચામાં ઊંચા શિખરરૂપ રહેવાના પણ છે. (અર્થાત્ બીજે કોઈ સૌહાર્દતાની તેટલી ઊંચી કક્ષાએ પહોંચી ન શકે.)^{૧૨} આ સૌકામાં તેમના જેવો બીજો કોઈ સૌહાર્દપૂર્ણ માણસ મેં જોયો નથી. તે જ્યારે પત્રને અંતે 'sincerely yours' (તમને પોતાને સંપૂર્ણ સમર્પિત) લખીને સહી કરે, ત્યારે તે ખરેખર તેવો ભાવ અનુભવતા હોવાથી જ તેમ લખે. પણ તમે બધા જ્યારે પત્રને અંતે 'sincerely yours' એવું લખો છો, ત્યારે તમે પણ જાણતા હો છો, તેમજ બીજા બધા પણ જાણતા હોય છે, - અરે, તમે જેને પત્ર લખતા હો છો તે પણ જાણતો હોય છે કે તમારા એ શબ્દો માત્ર ઔપચારિક છે. ખરેખર 'sincerely yours' બનવું - સંપૂર્ણ સમર્પિત થવું - બહુ અઘરું હોય છે; લગભગ અશક્ય જ કહી ને. સંપૂર્ણ હાદિકતા - સમર્પણભાવ - (sincerely) હોય તો જ માણસ ખરેખરો મુમુક્ષુ^{૧૩} બની શકે.

ટોલ્સ્ટોયને મુમુક્ષુ બનવું હતું. પણ ન બની શક્યા. તેમણે મુમુક્ષુ બનવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન આદર્યો હતો. મારી તેમના તે પ્રયત્ન પ્રત્યે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ (sympathy) છે, પરંતુ તે મુમુક્ષુ બની શક્યા નથી. હજુ તેમને થોડાક વધુ જન્મ સુધી રાહ જોવી પડવાની છે. સંસારમાંથી મુક્તિ જ મેળવવા ઈચ્છનાર 'મુક્તાનાંદ' તે ન બની શક્યા એ એક સીતે સારું જ થયું; નહિ તો આપણને તેમની પાસેથી 'રિઝરેક્શન', 'વૉર ઑન્ડ પીસ', 'એના કરેનિના' તથા તેવી અતિ-સુંદર ડાઝનબ્રંધ નવલકથાઓ ક્યાંથી મળત? વળી તે (પરાણે) મુમુક્ષુ

૧૧. sincerity.

૧૨. કૌંસમાં મૂકેલો ભાગ મૂળનો નથી. મૂળમાં 'and will remain forever (a pinnacle of sincerity)' - છે.

૧૩. religious.

૧૪. immensely concerned.

બનવા ગયા હોત, તો ‘મુક્તાનંદ’ નહિ પણ ‘મૂર્ખાનંદ’ (Idiotanand) જ બની રહ્યા હોત. (સમય પાક્યા વિના મેળવેલું ફળ કથા કામનું હોતું નથી કે રહેતું નથી.)

૫૧

ટોલ્સ્ટોય : RESURRECTION

(૧૩મી બેઠકના) ત્રીજા પુસ્તક તરીકે હું વિયો ટોલ્સ્ટોયનું ‘રિઝરેક્શન’ (‘પુનજીવન’) પુસ્તક રજૂ કરું છું. આખા જીવનકાળ દરમિયાન વિયો ટોલ્સ્ટોયે જિસસનો જ ઊંડો અભ્યાસ કર્યા કર્યો છે.^{૧૪} તેથી જ તેમણે પોતાના આ પુસ્તકનું નામ ‘રિઝરેક્શન’^{૧૫} રાખ્યું છે. એ પુસ્તકરૂપે ટોલ્સ્ટોયે એક મહાન કલાકૃતિનું^{૧૬} જ સર્જન કર્યું છે. મારે માટે તો તે ગ્રંથ બાઈબલરૂપ જ બની રહ્યો છે. હું જુવાન હતો ત્યારે તે પુસ્તક મારી સાથે જ સતત રાખ્યા કરતો, તે વસ્તુ આજે પણ મને યાદ છે મારા પિતાને પણ મારે માટે ચિતા થઈ આવી હતી. તેમણે મને કહ્યું, “કોઈ ચોપડી વાંચવી એ તો સારી વાત છે; પરંતુ આખો દિવસ તું પુસ્તક સાથે રાખીને જ ફર્યા કરે છે, તેનો શો અર્થ? તો એ ચોપડી તો કચારની વાંચી કાઢી છે!”

મેં જવાબ આપ્યો કે, “એ ચોપડી મેં વાંચી નાખી છે - ઘણી વાર વાંચી નાખી છે, એ સાચી વાત છે. પરંતુ હું એ ચોપડી હમેશાં મારી પાસે જ રાખવાનો છું.” મારું આખું ગામ એ વાત જાણી ગયું કે, ‘રિઝરેક્શન’ નામની ચોપડી હું હમેશાં મારી પાસે રાખું છું.

૧૫. ક્રૂસ ઉપર ચડાવ્યા પછી જિસસ (યોગવિદ્યાના બળે) પુનર્જીવિત થઈ ક્રૂસ ઉપરથી ન ચે બિતર્થા હતા એની કથા છે. માણસ પણ પાપમાં ગમે તેટલો દૂષિત હોય પરંતુ તેમાંથી હેમખેમ પાર બિતરી જાય, તો તે પુનર્જીવન પામ્યો કહેવાય.

૧૬. tremendous work of art.

લોકો મને ગાંડો જ માનવા લાગ્યા; કારણ કે, ગાંડો માણસ શું કરે અને શું ન કરે એનું કશું ઠેકાણું હોતું નથી. પરંતુ હું આખો દિવસ એ ચોપડી મારી સાથે જ લઈને શા માટે ફરતો હતો? — અને દિવસે જ નહિ, પરંતુ રાતે પણ તે ચોપડી મારી પથારીમાં જ રહેતી. હું એ ચોપડીને ખરેખર ચાહતો હતો ... ટૉલ્સ્ટૉયે જિસસનો આખો પેગામ જે રીતે તે પુસ્તકમાં રજૂ કર્યો છે તે મને ખૂબ ગમી ગયું હતું. બાઈબલમાં તેમના apostle કહેવાતા શિષ્યોએ જિસસનો પેગામ જે રીતે રજૂ કર્યો છે, તેમના કરતાં પણ ટૉલ્સ્ટૉય તે બાબતમાં વધુ સફળ નીવડ્યા છે — એક સંત થોમસને બાદ કરતાં. આ ‘રિઝરેકશન’ની વાત પૂરી કર્યા પછી હું સંત થોમસની વાત જ હાથ ઉપર લેવાનો છું.

બાઈબલમાં ખાસ ઉતારેલા ચાર ‘ગોસ્પેલ’ જિસસે રજૂ કરેલું આખું તથ્ય (spirit) જ ગુમાવી બેઠાં છે. તેના કરતાં ‘રિઝરેકશન’ જિસસના તથ્યને — ભાવનાને વધુ સારી રીતે રજૂ કરે છે. ટૉલ્સ્ટૉય જિસસને ખરેખર ચાહતા હતા. અને ચાહના અને પ્રેમ તો એક જાદુનું — ચમત્કારનું કામ જ કરે છે. કારણ કે તમે કોઈને ચાહવા લાગો એટલે તમે બે વચ્ચેનો સમયનો આખો ગાળો અદૃશ્ય થઈ જાય છે. ટૉલ્સ્ટૉય જિસસને એટલો બધો ચાહતા હતા કે તે બંને વચ્ચેનો બે હજાર વર્ષનો ગાળો રહેતો નથી અને બંને સમકાલીન જ બની રહે છે. આવું જવલ્લે જ બનતું હોય છે, અને તેથી જ હું તે ચોપડી મારા હાથમાં જ રાખ્યા કરતો હતો. હવે તો હું એ ચોપડી હાથમાં રાખતો નથી, પરંતુ મારા અંતરમાં તે હજુ મોજૂદ છે.

થોમસ : NOTES ON JESUS

(૧૩મી બેઠકના) ચોથા પુસ્તક તરીકે હું થોમસનું ‘Notes on Jesus’ પુસ્તક રજૂ કરું છું. તેને બાઈબલનું પાંચમું ગોસ્પેલ હું કહું છું. જેકે બાઈબલમાં તે લેવામાં આવ્યું નથી. (બાઈબલમાં ચાર શિષ્યોના ચાર ગોસ્પેલ જ છે.) એ પુસ્તક તાજેતરમાં જ ઈજિપ્તમાં મળી આવ્યું છે. મેં તેનો ઉલ્લેખ એટલા માટે કર્યો છે કે, તેને જોતાંની સાથે તન્હાણ હું તેને ચાહતો થયો છું. થોમસે પોતાનું વક્તવ્ય એવી સાદી સીધી રીતે કર્યું છે કે તેમાં ભૂલ થવાનો સંભવ જ ન રહે. તે એવું સીધેસીધું વક્તવ્ય કરે છે તથા એવા તદ્દરૂપ થઈને કરે છે કે તે પોતે નહિ – જાણે જિસસ પોતે જ બોલે છે.

થોમસ ભારતમાં પહેલપ્રથમ આવનાર (જિસસના) શિષ્ય છે. ભારતનું ખ્રિસ્તી ધર્મ પીઠ દુનિયાનું જૂનામાં જૂનું ખ્રિસ્તી ધર્મ-પીઠ છે – ઈટાલીના પોપના ‘વૅરિટન’ કરનાં પણ. થોમસનું શરીર ગોવામાં સાયવી રાખેલું આજે પણ જોરા મળે છે. ગોવા એક વિચિત્ર સ્થાન ગણાય. પણ તે બહુ સુંદર જગા છે. તેથી જ હિપ્પી કહેવાતા પરદેશીઓ પણ ગોવા તરફ જ આકર્ષાય છે.

થોમસનું શરીર હજુ સાયવી રાખવામાં આવ્યું છે. અને તે કેવી રીતે સાયવી રાખવામાં આવ્યું છે એ એક ચમત્કાર જેવી જ વાત છે. અન્યારે આપણે શરીરને ઠારી દઈને સાયવી રાખવાની રીત જાણીએ છીએ; પરંતુ થોમસનું શરીર ઠારીને જાળવી રાખવામાં નથી આવ્યું. ઈજિપ્ત કે તિબેટમાં વપરાયેલી કોઈ પ્રાચીન પદ્ધતિ જરૂર અહીં પણ વપરાઈ હશે. વૈજ્ઞાનિકો તેમાં હજુ ક્યાં રસાયણો વાપરવામાં આવ્યાં છે તે

શોધી શકયા નથી; ઉપરાંત કોઈ પણ રસાયણ વાપરવામાં આવ્યું છે કે નહિ તે પણ. વૈજ્ઞાનિકો મહાન વ્યક્તિઓ છે; તેઓ ચંદ્ર સુધી સદેહે પહોંચી શકે છે; પરંતુ શાહી ન ચૂની હોય એવી ફાઉન્ટન-પેન બનાવી શકતા નથી. નાની બાબતો અંગે તેઓ નિષ્ફળ જ નીવડયા છે.

૫૩

ગોર્કી : 'THE MOTHER'

(આ તેરમી બેઠકના જ) છઠ્ઠા પુસ્તક તરીકે હું મોક્ષિસમ ગોર્કીનું 'ધ મધર' ('માતા') પુસ્તક રજૂ કરું છું. આજે જાણે હું રશિયન લેખકોથી જ ઘેરાઈ ગયો છું. મને ગોર્કી ગમતો નથી, કારણ કે, તે 'કોમ્યુનિસ્ટ' ('સામ્યવાદી') છે. અને હું સામ્યવાદીઓને ધિક્કારું છું. જ્યારે હું ધિક્કારું છું ત્યારે ધિક્કારું જ છું. પરંતુ 'ધ મધર' પુસ્તક ગોર્કીએ લખેલું હોવા છતાં હું તે પુસ્તકને ચાહું છું, આખી જિંદગી મેં એ પુસ્તકને ચાહ્યું છે. મારી પાસે એ પુસ્તકની એટલી બધી નકલો ભેગી થઈ ગઈ હતી કે મારા પિતા એક વખત ચિડાઈને બોલી ઊઠયા કે, "તું ગાંડો થઈ ગયો છું કે શું? કોઈ ચોપડીની એક નકલ પાસે હોય તો બસ છે. પરંતુ તું તો વધુ ને વધુ નકલો મંગાવ્યે જ જાય છે! વારંવાર હું પુસ્તકનાં પેકેટો આવતાં જોઉં છું અને તે બધાંમાં માત્ર એ પુસ્તકની જ નકલ આવી હોય છે. તું પાગલ બની ગયો છે કે બીજું કોઈ કારણ છે?"

મેં મારા પિતાજીને જવાબ આપ્યો, "હા; ગોર્કીના 'ધ મધર' પુસ્તકને લગતી બાબતમાં હું ગાંડો — પૂરેપૂરો ગાંડો જ થઈ ગયો છું."

હું મારી માતાને જોઉં છું તેટલી વાર ગોર્કીને યાદ કરું છું. ગોર્કીને દુનિયાનો સૌથી શ્રેષ્ઠતમ^૧ કલાકાર ગણવો જોઈએ. ખાસ

૧. supermost.

ફરીને ‘ધ મધર’ પુસ્તકમાં તો તે લેખનકળાનું ઉચ્ચત્તમ શિખર સર કરે છે આગળ પણ કોઈ નહિ, તથા પાછળ પણ કોઈ નહિ તે જાણે હિમાલયનું ઊંચું શિખર છે. ‘ધ મધર’ પુસ્તકનો ફરી ફરીને - વારંવાર અભ્યાસ કરવો જોઈએ. ત્યારે જ તેનો રસ તમારામાં થોડો થોડો પ્રવેશવા માંડે. ત્યારે જ ધીમે ધીમે તમને તેનો ભાવ (feeling) અનુભવમાં આવે - વિચાર નહિ કે વાચન નહિ પણ ભાવ! અર્થાત્ તમને તેનો સ્પર્શ થવા માંડે અને તમે તેનો સ્પર્શ કરવા માંડો - તે જીવંત બની ઊઠે! પછી તે એક પુસ્તક ન રહે, પણ એક વ્યક્તિ બની જાય.

૫૪

ટર્ગેનેવ : ‘FATHERS AND SONS’

(૧૩મી બેઠકની) સાતમી ચોપડી પણ રશિયન લેખકની જ છે - ટર્ગેનેવ (Turgenev) ની ‘ફાધર્સ એન્ડ સન્સ’ (‘બાપાઓ અને બેટાઓ’). એ ચોપડી મારાં પ્રેમપાત્રોમાંની એક છે. મેં ઘણી ચોપડીઓને ચાહી છે - હજારો ચોપડીઓને, પણ ટર્ગેનેવના આ પુસ્તક જેવી એકે ચોપડીને ચાહી નથી.

મેં મારા પિતાજી પાસે એ ચોપડી પરાણે વાંચાવી હતી. તે અત્યારે ગુજરી ગયા છે; નહિ તો હું તે બદલ તેમની માફી માગત. મેં તેમની પાસે એ ચોપડી પરાણે કેમ વાંચાવી હતી? મારી અને તેમની વચ્ચે જે ખાઈ (gap) હતી તેનું ભાન તેમને કરાવવાનો એ એક જ માર્ગ હતો. પરંતુ તે પણ એક અદ્ભુત માણસ હતા. મારા કહેવા માત્રથી તે એ પુસ્તક વારંવાર વાંચી ગયા હતા. એક વખત નહિ પણ અનેક વખત! અને તે એ ચોપડી વાંચી ગયા એટલું જ નહિ, પણ મારી અને તેમની વચ્ચે જે ખાઈ હતી તે ઉપર પણ સેતુ બંધાઈ ગયો^૨ તથા અમે બંને બાપ અને દીકરો ન

૨. was bridged.

રહ્યા. એ કેવા વિચિત્ર (ugly) સંબંધ છે — બાપ અને બેટો, મા અને બેટી ... એવા બધા! પરંતુ મારા પિતાએ એ જાતનો સંબંધ પડતો મૂક્યો, અને અમે બંને મિત્રો બની રહ્યા. તમારા પોતાના પિતાના મિત્ર બનવું બહુ અઘરી વાત છે, તેમજ પોતાના પુત્રના મિત્ર બનવાનું પણ. પરંતુ એનું બધું શ્રેય મારા પિતાને ફાળે જાય છે, મારે ફાળે નહિ.

ટર્જનેવની ચોપડી ‘બાપાઓ અને બેટાઓ’ દરેક જણે વાંચવી જોઈએ. કારણ કે દરેક જણ કોઈ ને કોઈ સંબંધથી જોડાયું હોય છે — બાપ અને દીકરો, પતિ અને પત્ની, ભાઈ અને બહેન ... એવા એવા અનેક — ગણતાં પણ ઉબકાઈ જવાય^૩ ... ખરી વાત છે, ઉબકો જ આવે. મારી ડિક્શનરીમાં કુટુંબના આખા વર્ગને ‘ઉબકો આવે એવા’^૪ વિભાગમાં જ મૂકી રાખ્યો છે. પરંતુ દરેક જણ ઢોંગ કઢીને એમ જ કહે છે કે કુટુંબ એ કેવી સુંદર વસ્તુ છે! દરેક જણ એ ઢોંગ આચરવાની બાબતમાં અંગ્રેજ,^૫ બ્રિટિશ બની જાય છે.

૫૫

ડોસ્ટોવસ્કી : DOSTOVESKY

(૧૪મી બેઠકનું) છઠ્ઠું પુસ્તક ડોસ્ટોવસ્કીનું ‘Notes from the Underground’ છે. આ ચોપડી વિષે કહેવાનું મેં ઘણી વાર — હમેશાં — વિચાર્યાં કર્યું હતું, પરંતુ વખત નહીં રહે એમ માનીને પડતું મૂક્યા કરતો હતો. મારે મને ખૂબ જમતી પચાસ ચોપડીઓની વાત જ કરવી હતી; પરંતુ એ પચાસમાં બધી સમાવાય તેમ ન

૩. ad nauseam.

૪. nausea.

૫. અંગ્રેજો શિષ્ટતા દાખવવા બોલવામાં હમેશાં મનમાં હોય તેથી બેલકું તે પ્રેરણા દાખવતું જ કહે છે. — સં.

હોવાથી બીજી પચાસ ઉમેરવાનું નક્કી કર્યું, અને પછી પણ ત્રીજી પચાસ ઉમેરી.^૬

એસ્ટોવસ્કીની એ બહુ વિચિત્ર પ્રકારની ચોપડી છે. એનો લેખક જેવો વિચિત્ર માણસ હતો તેવી જ એની ચોપડી પણ છે. માત્ર notes એટલે કે નોંધો જ છે તૂટક તૂટક. બહારથી જોઈએ તો એકબીજા સાથે તદ્દન અસંગત લાગે તેવી, પણ ખરી રીતે જીવંત^૭ એવા આંતરપ્રવાહથી એકબીજા સાથે સુસંબદ્ધ. તેનું તો ધ્યાન જ કરવું^૮ પડે. બમ્, આટલાથી વિશેષ એ ચોપડી વિષે મારે કંઈ કહેવું નથી.

જેમના તરફ કેવળ દુર્લભ કરવામાં આવ્યું છે એવી શ્રેષ્ઠ કલા-કૃતિઓમાંની તે એક છે. તેના તરફ કોઈ લક્ષ આપતું હોય એમ દેખાતું નથી. એકમાત્ર સાદાસીધા કારણે કે તે નવલકથા નથી. માત્ર નોંધો છે. તે નોંધો પણ બિન-ધ્યાનસ્થને તદ્દન અસંબદ્ધ લાગે. પણ મારા શિષ્યને તે ભારે કીમતી થઈ પડે—તેને તેમાં છુપાવેલા મોટા ખજાના લાધે તેમ છે.

૫૬

પ્રચૂબર : HASSIDISM

બારમી બેઠક : મને યાદ છે ત્યાં સુધી દિવસોના દિવસો મેં વાંચ્યા જ કર્યું છે. અર્ધી સદી સુધી! એટલે મેં વાંચેલાંમાંથી ૫૦ જ પુસ્તકો પસંદ કરવાં એ તો અશક્ય જ હતું. એટલે ૫૦ પુસ્તકો પૂરાં થયાં ત્યારે તા.૦૬.૦૮ તરીકે બીજાં ૫૦ પુસ્તકો ઉમેરવાનું નક્કી કર્યું. પરંતુ હવે તે પચાસ પણ પૂરાં થયાં એટલે તા.૦૬.૦૮ના તા.૦૬.૦૮ તરીકે ત્રીજાં ૫૦ ગણાવવાં શરૂ કર્યાં છે.

૬. છેવટે કુલ ૧૬૭ ચોપડીઓ વિષે વાત કરી હતી. - સં.

૭. aliveness.

૮. meditated upon.

૯. (P.S.) Post Script. આપણે પત્ર પૂરો થયા પછી કંઈ ઉમેરવું હોય તો તા.૦૬.૦૮ (તાબ કલમ) કરીને ઉમેરીએ છીએ તેમ. - સં.

કારણ કે, માર્ટિન બ્યૂબરને મેં મારી પ્રિય પુસ્તકોની યાદીમાં ન ઉમેર્યો હોત તો હું મારી જાતને કદી માફ ન કરી શકત. એટલે તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે^{૧૦} હું બ્યૂબરનાં — એક નહિ પણ — બે પુસ્તકો રજૂ કરવાનો છું. પહેલું પુસ્તક ‘Tales of Hassidism’ (‘હસીદ’^{૧૧} સંપ્રદાયની વાતો’) છે. સુલુકીએ ‘ઝેન’^{૧૨} ફિલસૂફી આધુનિક જગત સમક્ષ રજૂ કરવાનું જે મહત્ કાર્ય કર્યું છે, તેવું બ્યૂબરે ‘હસીદ’ સંપ્રદાયની ફિલસૂફીને માટે કર્યું છે. બંનેએ મુમુક્ષુઓની મહાન સેવા બજાવી છે. પરંતુ સુલુકીને છેવટે અધ્યાત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું હતું,^{૧૩} ત્યારે ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે બ્યૂબરને નહોતું થયું.

બ્યૂબર મહાન લેખક, ફિલસૂફ અને વિચારક હોતો. પરંતુ એ બધી લાયકાતો તો રમવાનાં રમકડાં કહેવાય. છતાં બ્યૂબરનું નામ મારી યાદીમાં ઉમેરીને તેનું અભિવાદન કરું છું. કારણ કે, તે ન હોત તો દુનિયાને ‘હસીદ’ શબ્દ પણ સંભાળવા ન મળ્યો હોત.

બ્યૂબર હસીદ સંપ્રદાયના કુટુંબમાં જ જન્મ્યો હતો. બચપણથી જ તેનો ઉછેર હસીદ લોકો વચ્ચે થયો હોઈ, તે વસ્તુ તેના લોહીમાં, તેના હાડમાં, તેની મજામાં ઊતરેલી હતી. તેથી જ્યારે તે તેનું વર્ણન કરે છે, ત્યારે તદ્દન સાચું લાગે છે. જે કે તે માત્ર ‘સાંભળેલી’ વાતો

૧૦. મૂળમાં penance શબ્દ છે. કરેલાં પાપ ઘોવા જે તપસ્યા કરવામાં આવે છે તેમાં પણ પ્રાયશ્ચિત્તનો જ ભાવ રહેલો હોય છે. — સ્.૦

૧૧. Hassid નો ખરો ઉચ્ચાર શો થતો હશે તે ખબર ન હોવાથી કલ્પનાથી ઉતાર્યો છે. ‘હસીદ’ શબ્દનો અર્થ સંત થાય છે. જ્યૂ લોકોમાં એ સંત-સંપ્રદાય ઊભો થયો હતો. — સ્.૦

૧૨. જાપાનમાં પ્રવર્તેલા બૌદ્ધ સાધનાવાદને ‘ઝેન’ (‘ધ્યાન’) નામથી ઓળખવામાં આવે છે. — સ્.૦

જ કહી બતાવે છે; વિશેષ કાંઈ નહિ, તેમ છતાં તેણે જે સાંભળ્યું છે, તે ખરેખર સાચું જ સાંભળ્યું છે, એ વસ્તુની નોંધ લેવી જોઈએ. સાચી રીતે સાંભળવું એ ઘણું મુશ્કેલ કામ છે, અને પાછું તેને દુનિયા સમક્ષ સાચી રીતે રજૂ કરવું એ તો વળી વિશેષ મુશ્કેલ છે. પણ બ્યૂબરે એ કામ સુંદર રીતે બજાવ્યું છે.

‘Tales of Hassidism’ (‘હસીદ સંપ્રદાયની વાતો’) પુસ્તક બધા સત્યના શોધકોએ - મુમુક્ષુઓએ વાંચવું જોઈએ. એ ટૂંકી વાતોની એવી ગજબની સુવાસ^{૧૪} છે. જેન કરતાં તે જુદી છે. સૂફીમાર્ગ કરતાં પણ જુદી છે. તેની સુવાસ તેની પોતાની જ છે, બીજા કોઈના અનુકરણરૂપ, નકલરૂપ કે બીજા કોઈ પાસેથી ઊછીની લીધેલી નથી. હસીદ સંપ્રદાયનો સાધક પ્રેમ કરે છે, હસે છે, નૃત્ય કરે છે. તેનો માર્ગ તપસ્યા અને નિગ્રહ celibacyનો નહિ પણ આનંદોત્સવ (celibation)નો છે. એ વસ્તુ જ મારા અનુયાયીઓ^{૧૫} અને હસીદ સંપ્રદાયના લોકો વચ્ચે સેતુરૂપ બની રહે છે. આટલા બધા જ્યૂ - ચલૂદી - લોકો મારી પાસે આવે છે એ માત્ર અકસ્માત નથી. બાકી, હું તો હમેશાં બને તેટલાં ચલૂદીઓનાં માથાના ફુરચા ઉરાડી દેવાના^{૧૬} કામમાં જ વ્યસ્ત રહું છું... અને છતાં તેઓ જાણે છે કે હું તેમને ચાહું છું. મને ચલૂદી-ધર્મના તત્ત્વ ઉપર અર્થાત્ હસીદ સંપ્રદાય ઉપર પ્રેમ છે. મોઝીએ તો તેનું નામ પણ સાંભળ્યું નહોતું, છતાં તે હસીદ (‘સંત’) તો હતો જ. તે વાત એ જાણતો હતો કે નહિ એ અગત્યનું નથી. હું તે ‘હસીદ’ હતો એમ જાહેર કરું છું; તેમજ બુદ્ધ, કૃષ્ણ, નાનક અને મહંમદને પણ.

૧૩. became enlightened.

૧૪. flavour.

૧૫. my people.

૧૬. shattering the heads.

૫

માર્ટિન બ્યૂબરની બીજી ચોપડી છે 'I and Thou' ('હું અને તું'). તે તેનું સૌથી વધુ પ્રખ્યાત પુસ્તક છે. તે પુસ્તક માટે તેને નોબેલ પારિતોષિક મળ્યું હતું. મને માફ કરજો, પણ હું તે પુસ્તક સાથે સપૂર્ણપણે અ-સહમત છું. હું તેને મારી યાદીમાં સામેલ કરું છું કારણ કે તે અતિ સુંદર પુસ્તક છે - અંતરના ઊંડાણથી, સદ્ગુણાવપૂર્વક^{૧૭} તથા કલામય^{૧૮} રીતે લખાયેલું. છતાં તેમાં 'આત્મા' (soul)^{૧૯} નથી. તેનું કારણ એ છે કે, બ્યૂબરમાં પોતાનામાં જ 'આત્મા' નહોતો. પછી તે બિચારો પોતાની ગમે તેવી શ્રેષ્ઠ^{૨૦} કૃતિમાં પણ આત્મા શી રીતે લાવી શકે?

'I and Thou' પુસ્તકનો જ્યૂ - થુદી - લોકો બહુ આદર કરે છે. કારણ કે તેઓ એમ માને છે કે તે પુસ્તકમાં તેમના ધર્મનું નિરૂપણ કર્યું છે. પરંતુ તે પુસ્તક કોઈ ધર્મનું નિરૂપણ કરતું નથી - નહીં જ્યૂ ધર્મનું કે ન હિંદુ ધર્મનું. તેમાં તો માર્ટિન બ્યૂબર નામના માણસના અજ્ઞાનનું નિરૂપણ છે! પરંતુ એ માણસ મોટો કલાકાર, મહા-પ્રજ્ઞ (genius) પુરુષ હતો. અને કોઈ મહાપ્રજ્ઞ પુરુષ પોતે જે વિષે કંઈ ન જાણતો હોય તે વિષે પણ લખવા તત્પર થાય, ત્યારે તે પણ એક શ્રેષ્ઠ કૃતિ જ બની રહે.

'I and Thou' પુસ્તકનું મંડાણ કે તેનો પાયો જ ખોટો છે. બ્યૂબર કહે છે કે તે પુસ્તકમાં તેણે ઈશ્વર અને માનવ વચ્ચેનો વાર્તાલાપ નિરૂપ્યો છે... એ તો નરી બેવકૂફી જ છે, માનવ અને ઈશ્વર વચ્ચે વાતચીત સંભવી શકે જ નહિ. માત્ર ચૂપકીદી કે નીરવતા

૧૭. profundity and sincerity.

૧૮. artistically.

૧૯. તત્ત્વદર્શન અર્થ સમજવો. - સ્કં

૨૦. masterpiece.

(silence) જ સંભવે. વાતચીત? તમે ઈશ્વર સાથે શી બાબતની વાત કરવાના હતા? ડૉલરના અવમૂલ્યનની? આયાતોલા રુહોલા ખોમાનીની? ૨૧ તમે ઈશ્વર સાથે કયા મુદ્દા અંગે વાત કરવા જાઓ? તેની સાથે વાતચીત કરવા માટે તમારી પાસે કોઈ મુદ્દો જ નથી! ઈશ્વર સામે તમે પ્રભાવિત થઈ જઈ માત્ર ચૂપ જ થઈ જઈ શકો.

એ ચૂપકીદીમાં નથી હોતો ‘હું’ કે નથી હોતો ‘તું.’ તેથી હું એ ચોપડીનું ખંડન કરું છું, ૨૨ એટલું જ નહિ પણ એના નામનું પણ. એનો અર્થ એવો નથી સમજવાનો કે ‘હું’ અને ‘તું’ બંને કાયમ જુદાં રહે છે. એ તો કમળના પાન ઉપરથી - ઝાકળનું બિંદુ ટપકીને સમુદ્રમાં પડી ગયું - તેમાં ભળી ગયું એના જેવો ઘાટ છે. ઝાકળ-બિંદુ પછી બિંદુ રહેતું જ નથી - અર્થાત્ સમુદ્રરૂપ જ બની જાય છે. તેમજ ‘હું’ અને ‘તું’ એમ બે સાથે હોય જ નહિ. માત્ર ‘હું’ હોય કે માત્ર ‘તું’ હોય. પણ જ્યારે ‘હું’ ન હોય ત્યારે ‘તું’ ન હોય; અને જ્યારે ‘તું’ ન હોય ત્યારે ‘હું’ ન હોય. માત્ર નીરવતા - શાંતિ જ હોય ... હું અત્યારે ક્ષણભર ચૂપ થઈ જાઉં છું ત્યારે બ્યૂઅર તેના આખા પુસ્તકથી જે કહેવા માગે છે અને તેમાં નિષ્ફળ નીવડે છે, તેના કરતાં ઘણું વધારે (અને ઘણું સાચું) કહી દઉં છું. બ્યૂઅરનું પુસ્તક નિષ્ફળ ભલે નીવડતું હોય. પણ તે એક શ્રેષ્ઠ કૃતિ છે એ તો નક્કી જ.

૨૧. ઈરાનનો ધર્માધ્યક્ષ, જેણે સલમાન રશદીના ‘સેતાનિક વર્સિસ પુસ્તક માટે આખા દુનિયાના મુસ્લમાનોને તેની કતલ કરી નાખવાનું ફરમાન કાઢ્યું’ ૭૬. - સં. ૭

૨૨. refute.

ટોલ્સ્ટોય : 'WAR AND PEACE'

(૧૩મી બેઠકના) પાંચમા પુસ્તક તરીકે હું ટોલ્સ્ટોયનું જ 'વૉર ઍન્ડ પીસ' પુસ્તક રજૂ કરું છું — દુનિયાની કોઈ પણ ભાષામાં લખાયેલું મહાન પુસ્તક. 'મહાન' જ નહિ પણ કદમાં પણ મોટું હજારો પાનવાળું. આ પુસ્તકો એટલાં મોટાં — એટલાં જંગી હોય છે કે વાંચવા હાથમાં લેતાં જ બીની જવાય. પણ ટોલ્સ્ટોયની આ ચોપડી જંગી હોવી જ જોઈતી હતી. 'વૉર ઍન્ડ પીસ' એ તો આખી માનવજાતની ચેતનાનો ઇતિહાસ છે ... આખો ઇતિહાસ. એને થોડાંક ગણતરીનાં પાનમાં ઉતારી શકાય જ નહિ. એટલાં બધાં પાન વાંચવાં એ પણ ખરેખર મુશ્કેલ વાત છે; પરંતુ જો તમે એટલાં પાન વાંચી શકો તો તમે જુદી દુનિયામાં જ પહોંચી જાઓ : તમને classic કહેવાય એવા વાચનનો સ્વાદ ચાખવા મળે.

કાર્લ માર્ક્સ

માર્ટિન બ્યૂઝર જયુ હતો, અને બીજા કેટલા બધા જયુ લોકો હું તેમનું નામ મારી યાદીમાં ઉમેરું તે માટે કતારબંધ ઊભા રહ્યા છે ! ભલા ભગવાન, કેટલી મોટી લાઈન છે? એટલે હું જરા ઉતાવળ કરીશ, અને બને તેટલાને પતવી દઈશ. પણ થોડાક તો એવા જુદા છે કે હું તેમના વિષે બે શબ્દો પણ બોલું નહિ, ત્યાં સુધી અહીંથી ખસવાના નથી.

(એટલે ૧૨મી બેઠકના ત્રીજા પુસ્તક તરીકે માર્ટિન બ્યૂબર પછી બીજા જ્યૂ કાર્લ માર્ક્સનું પુસ્તક ‘Das Kapital’ (‘ધ કેપિટલ’) હું રજૂ કરું છું.

ખરાબમાં ખરાબ રીતે લખાયેલું પુસ્તક હોય તો તે આ પુસ્તક છે. પરંતુ એક રીતે તે મહા-ગ્રંથ છે, કારણ કે લખેા અને કરોડો લોકો તેના ભક્ત છે. લગભગ અર્ધી દુનિયા કોમ્યુનિસ્ટ (સામ્યવાદી) છે, અને બાકીના અર્ધા ભાગ વિષે તમે કશું ચોક્કસ કહી શકો તેમ નથી. જે લોકો સામ્યવાદી નથી તેઓ પણ તેમના અંતરમાં ઊંડે ઊંડે એમ માનતા હોય છે કે સામ્યવાદમાં કંઈક સારું તો છે જ. પરંતુ હું માનું છું કે, સામ્યવાદમાં કશું જ સારું નથી. તેમાં એક મોટા સ્વપ્નને બહેલાવવામાં આવ્યું છે એટલું જ. કાર્લ માર્ક્સ માત્ર એક સ્વપ્નદ્રષ્ટા હતો. અર્થશાસ્ત્રી તો જરા પણ નહોતો. તે માત્ર એક કવિ હતો, પણ છેક ત્રીજી કક્ષાનો. તે મહાન લેખક પણ નથી. કોઈ તેની ગ્રંથ વાંચનું જ નથી. મને ઘણા કોમ્યુનિસ્ટો મળ્યા છે, તે બધાની આંખમાં આંખ મિલાવીને મેં તેમને પૂછ્યું છે કે, તમે (આખું) ‘Das Kapital’ પુસ્તક વાંચ્યું છે? તેમાંના કોઈએ ‘વાંચ્યું છે’ એવો જવાબ આપ્યો નથી.

તે ચોપડીમાં હજારો પાન છે, પણ બધો કૂડો-કચરો જ.^૧ તર્કસંગત કે બુદ્ધિસંગત કહેવાય એવું કશું લખાણ એમાં નથી. જાણે કોઈ પાગલ લખી રહ્યો હોય એવી રીતે લખાયેલું તે પુસ્તક છે. કાર્લ માર્ક્સ જ્યારે જે મનમાં આવ્યું તે લખે જાય છે. ત્રિવિધ મ્યૂઝિયમમાં બેસી હજારો ચોપડીઓથી ઘેરાયેલો તે લખે જ જાય છે. અને રોજ લાયબ્રેરી બંધ કરવાનો સમય થાય ત્યારે તેને ઘસડીને જ બહાર કાઢવો એ તો રોજની રીત બની રહી હતી. તેને પરાણે બહાર ન કાઢો ત્યાં સુધી તે ઊઠે જ નહિ. એક વખત તો બેહોશ હાલતમાં તેને બહાર કાઢવો પડ્યો હતો.

૧. rubbish.

હવે આ માણસ કેટલાય લોકોનો ભગવાન બની બેઠો છે. અરે ખ્રિસ્તીધર્મ જેવી જ ત્રિપુટી છે એમ પણ કહી શકાય — કાર્લ માર્ક્સ, ફ્રેડરિક એન્ગલ્સ અને લેનિન. પૃથ્વી ઉપર આ ત્રણ જણ કરોડો લોકોના ભગવાન બની રહ્યા છે એ એક મોટી આકૃત જ છે. છતાં હું કાર્લ માર્ક્સની ચોપડી મારી યાદીમાં રજૂ કરું છું તે તમે તેને વાંચો તે માટે નહિ. પણ તમે તેને ન વાંચો તે માટે! મેં કહેલા શબ્દો નીચે લીટી દોરો — ન વાંચશો, અત્યારે જ તમે બધા ઘણા ગોટાળાઓમાં વીંટળાઈ રહ્યા છો; હવે ‘Das Kapital’ વાંચીને તેમાં વધારો કરવાની જરૂર નથી.

૫૯

સિગ્મંડ ફ્રૌડ — આઈન્સ્ટાઈન

(બારમી બેઠકના) ચોથા પુસ્તક તરીકે વધુ એક જ્યૂને — સિગ્મંડ ફ્રૌડને રજૂ કરું છું. ‘લેકચર્સ ઓન સાઈકોએનાલિસિસ’ એ એનું મુખ્ય પુસ્તક^૨ છે. મને ‘એનાલિસિસ’ (પૃથક્કરણ) શબ્દ ગમતો નથી; તેમ જ એ માણસ પણ, પરંતુ કાર્લ માર્ક્સની પેઠે તે એક મોટી ચળવળ ઊભી કરી શક્યો હતો. ઉપરાંત જગતની કેટલીક પ્રમુખ વ્યક્તિઓમાં^૩ પણ તેના નામનો સમાવેશ થાય છે.

જ્યૂ લોકોએ હમેશાં આખા જગત ઉપર છાઈ જવાનાં^૪ સ્વપ્ન સેવ્યાં છે. અને ખરેખર તેઓ જગત ઉપર છાઈ ગયા પણ છે. આજના જમાના ઉપર છાઈ જનાર ત્રણ અગત્યની વ્યક્તિઓ ગણાવવી હોય તો તે કાર્લ માર્ક્સ, સિગ્મંડ ફ્રૌડ અને આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન છે. અને ત્રણ જણ જ્યૂ છે. જ્યૂ લોકોનું આખા જગત ઉપર છાઈ જવાનું સ્વપ્ન તેટલા પૂરતું સિદ્ધ થયું છે.

૨. great work.

૩. dominant figures.

૪. dominating.

પરંતુ અર્થશાસ્ત્રને લાગેવળગે છે ત્યાં સુધી કાર્લ માર્ક્સ ખોટો છે; અને (માનસશાસ્ત્રની બાબતમાં) ફ્રોઈડ ખોટો છે, કારણ કે, મનનું પૃથક્કરણ કરવાનું છે જ નહિ, તેને તો બાજુએ મૂકી (તત્ત્વદર્શન માટે) અ-મનવાળી દશામાં પ્રવેશ કરવાનો છે.

અને આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન તેના સાપેક્ષતાવાદ (theory of relativity) પૂરતો જરૂર સાચો છે. પરંતુ તેણે એટમ-બૉમ્બ બનાવવાના પ્રસ્તાવ સાથે પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટને કાગળ લખ્યો એ તેણે ભારેમાં ભારે મૂર્ખામી કરી હતી. હિરોશીમા અને નાગાસાકી એ બે નગરોના હજારો અને લાખો રહેવાસીઓ જીવતા બળી મર્યા તેને માટે આલ્બર્ટ આઈન્સ્ટાઈન જ જવાબદાર - ગુનેગાર છે. તેના પત્રથી જ અમેરિકામાં એટમ-બૉમ્બ બનાવવાની પ્રક્રિયા શરૂ થઈ. તેણે પોતાની જાતને એ ગુના માટે કદી માફ નથી કરી, એ વાત તે માણસનું સારું પાસું બતાવે છે, તેણે મોટામાં મોટું પાપ કર્યું છે એની પ્રતીતિ તેને થઈ ગઈ જ હતી. અને તે મોટી હતાશા (frustration) સાથે મરણ પામ્યો. મરતાં મરતાં તેણે કહ્યું હતું કે, હું ફરી જન્મ લઈશ તો ભૌતિકશાસ્ત્રી (physicist) થઈને કદી નહિ જન્મું - કદી નહિ. માત્ર એક ખંભાર તરીકે જ જન્મીશ.

અને આખી માનવજાતના ઇતિહાસમાં તે એક મહા-મના માનવી હતો. પરંતુ તે ભૌતિકશાસ્ત્રી થઈને જન્મ્યો તેમાં તેને હતાશ થઈ જવા જેવું શું લાગ્યું - થાથી લાગ્યું? તેનું સીધું-સાદું કારણ એ હતું કે, પોતે શું કરી રહ્યો છે તેની તેને સમજ જ ન રહી. જ્યારે ઘણું મોડું થઈ ગયું ત્યારે જ તેને તે વાતનું ભાન થયું....

ચંડીદાસે કહ્યું છે કે, ધ્યાન એટલે અ-મન થઈ જવું તે. કેવી અદ્ભુત વ્યાખ્યા છે! આઈન્સ્ટાઈનને ચંડીદાસ વિષે તેમ જ ધ્યાન વિષે કશી ખબર જ ન હતી. આ જમાનાના મહાનમાં મહાન માણસોમાંનો તે એક હતો, પણ તેને ધ્યાન શું તેની ખબર જ ન હતી. પોતાના (આત્મા) સિવાય દુનિયાની બીજી બધી બાબતોનું તેને જ્ઞાન હતું!

ફ્રેડરિક એન્જલ્સ^૫

(બારમી બેઠકનું સાતમું પુસ્તક)

હું કાર્લ માર્ક્સ અને ફ્રેડરિક એન્જલ્સનો વિરોધી છું; પરંતુ બંનેએ મળીને લખેલા ‘ધ કૉમ્યુનિસ્ટ મૅનિફેસ્ટો’ (‘સામ્યવાદનું જાહેરનામું’) પુસ્તકની મારે કદર કરવી જોઈએ. યાદ રાખજો કે હું ‘કૉમ્યુનિસ્ટ’ નથી. મારા જેવો કૉમ્યુનિસ્ટ વિરોધી બીજો કોઈ તમને શોધ્યો નહિ જડે. છતાં હું આ નાના પુસ્તકને ચાહું છું. તે જે રીતે લખાયું છે તેની સ્ટાઈલ મને ગમે છે; તેમાં જે લખ્યું છે તે નહિ.

તમે જાણો છો કે વસ્તુને હું તેનાં વિવિધ પાસાંની દૃષ્ટિએ^૬ ચાલનાર માણસ છું. એટલે ચોપડીમાં લખેલી વસ્તુ ભલે ન ગમતી હોય, પણ તેને લખવાની સ્ટાઈલ જે મને ગમતી હોય તો તેને હું વખાણ્યા વગર ન રહું. સ્ટાઈલ! બુદ્ધે તો એની સામે આંખ-કાન બંધ કરી દીધા હોત ... અને મહાવીર તો પડતું મૂકીને ભાગ્યા હોત! પરંતુ હું જુદી જ કોટીનો માણસ છું, એટલે ‘ધ કૉમ્યુનિસ્ટ મૅનિફેસ્ટો’ પુસ્તક જે સ્ટાઈલમાં લખાયું છે તે મને ગમે છે, તેની અંદરનું લખાણ હરગિજ નહિ. તમે મારી વાત સમજ્યા? આપણે કોઈ માણસે પહેરેલા પોશાકનું વખાણ કરી શકીએ. જે કે તે માણસને પોતાને ધિક્કારતા હોઈએ. એ પુસ્તકનું છેલ્લું વાક્ય છે : “દુનિયાના કામદારો સંગઠિત થાઓ! તમારે ગુમાવવી પડશે તો તમારી બેડીઓ જ, પરંતુ જીતી લાવશો તો આખી દુનિયા!”

૫. Friedrich Engels.

૬. multidimensional.

તમે આ લખાણની સ્ટાઈલ જોઈ! તથા જે કહેવું છે તેની મક્કમતા પણ : તમારે ગુમાવવી પડશે તમારી બેડીઓ જ પરંતુ જીતી લાવશો આખી દુનિયા! હું મારા સંન્યાસીઓને પણ એમ જ કહું છું - જેકે તેમને ‘સંગઠિત’ થવાનું નથી કહેતો; પરંતુ ‘થવાનું’ - બનવાનું’^૭ (just be) જ કહું છું. અને ખરેખર ‘બનશો’ તો તમે તમને જકડતી સાંકળો સિવાય બીજું કશું ગુમાવ્યું નહિ હોય.

ઉપરાંત હું એમ પણ નથી કહેતો કે તમારે દુનિયાને ‘જીતી’ લાવવાની છે. કોને દુનિયા જીતવાની પરવા છે કે પંચાત છે? મને તમે મહાન અલેક્ઝાંડર, નેપોલિયન બોનાપાર્ટ, ઍડોલ્ફ હિટલર, જેસેફ સ્ટેલિન કે માઓત્સે-તુંગ બનવા સમજાવી શકશો? એવા બેવકૂફોની તો મોટી હારમાળા છે; પણ મારે તેમની સાથે કશી લેવાદેવા નથી. હું મારા સંન્યાસીઓને કશું ‘જીતી’ લાવવાનું કદી કહેતો નથી. કારણ કે, જીતી લાવવા જેવું કશું છે જ નહિ, આપણે તો ‘થવાનું’ - ‘બનવાનું’ છે. મારું એ જાહેરનામું છે. કારણ કે, તમે ‘બની જશો’ એટલે તમે બધું જ પામી ગયા હશો.

૬૧

‘ગ્રંથ’

૧૨મી બેઠકના છઠ્ઠા પુસ્તક તરીકે હું એવું પુસ્તક રજૂ કરવા માગું છું જેનો લેખક કોણ છે તે કોઈ જાણતું નથી. મેં એ પુસ્તકને હમિશ ચાહ્યું છે. કબીરના કોઈ શિષ્યે તે લખ્યું છે એમ કહેવાય છે. તે પુસ્તક કોણે લખ્યું છે એ મુદ્દાની વાત નથી; મુદ્દાની વાત તો એ છે કે, જેણે કોઈએ લખ્યું છે તે ખરેખર સાક્ષાત્કાર પામનારો અધ્યાત્મ-જ્ઞાની હતો, એટલે હું વિના સંકોચ કહી દઉં છું.

કાવ્યોનું એ નાનુંશીક પુસ્તક છે. એ કાવ્યો બહુ સારી રીતે લખાયેલાં નથી, એથી કહી શકાય કે એમનો લેખક બહુ ‘બણેલો’

૭. આત્મ જ્ઞાની - આત્મસ્થ બનવાનું. - સ.૦

નહીં હોય. પરંતુ તેની શી પંચાત? પંચાત તો તે કાવ્યોમાં શું લખ્યું છે તેની કરવાની હોય. એ પુસ્તક કદી કયાંય છાપવામાં આવ્યું નથી. જેમના કબજામાં તે પુસ્તક છે, તેઓ તે પુસ્તક છપાય તેની વિરુદ્ધ છે. તેઓ છાપરાની વિરુદ્ધમાં થાથી છે તે હું પૂરેપૂરું સમજી શકું છું તેમજ તેમની સાથે સહમત પણ છું, તેઓ કહે છે કે, કોઈ પુસ્તક છપાય એટલે તે એક બજારુ ચીજ બની જાય; તેથી તેઓ તે છપાય એની વિરુદ્ધમાં છે.

કોઈને એ ચોપડી જોઈતી હોય તો તે આવીને સ્વહસ્તે લખી જાય. તેથી કરીને ભારતમાં તે પુસ્તકની હસ્તલિખિત અનેક નકલો મોજૂદ છે; પણ તે દરેકની બાબતમાં તેને છપાવવામાં નહિ આવે એવી બાંહેધરી – પ્રતિજ્ઞા લેવરાવવામાં આવી હોય છે. પુસ્તક છપાય એટલે તેનું મૂલ્ય અવશ્ય ઘટી જાય છે – તે યાત્રિક બની રહે છે – જીવંત રહેતું નથી. છાપખાનામાં થઈને તે પસાર થાય એટલે તેનો આત્મા ગુમ થઈ જાય છે – તે માત્ર મડદું બનીને બહાર આવે છે.

આ ચોપડીનું કશું નામ નથી. તે કદી છપાયું જ નથી, એટલે તેના ઉપર નામ મૂકવાની જરૂર જ ઊભી થઈ નથી. જેઓની પાસે તેની મૂળ નકલ છે તેમને મેં પૂછ્યું હતું કે તમે લોકો તે પુસ્તકને શા નામે ઓળખો છો કે ઉલ્લેખો છો? ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો છે તેઓ તેને ‘ગ્રંથ’ કહે છે.

આ ‘ગ્રંથ’ શબ્દનો અર્થ મારે સમજાવવો પડશે. પહેલાંના વખતમાં અમુક વૃક્ષનાં પાન ઉપર બધું લખાણ થતું. પછી તે બધાં પાનને એકઠાં બાંધીને ગાંઠ વાળવામાં આવતી. એટલે ગ્રંથ શબ્દનો અર્થ ગાંઠ વાળીને બાંધેલાં પાન થાય.

એ પુસ્તકમાં કેટલાંક બહુ-મૂલ્ય કીમતી વિધાનો છે. હું તમને તેમાંનાં કેટલાંક કહી સંભળાવું. પહેલું એ છે કે, જે કાંઈ કહી શકાય – બોલી શકાય તેની પંચાતમાં પડશે નહિ. જે કાંઈ બોલી શકાય તે સાચું ન જ હોય બીજું વિધાન એ છે કે, ઈશ્વર એક શબ્દમાત્ર છે;

તેનો અર્થ છે, પણ તે નામની કોઈ વસ્તુ અસ્તિત્વમાં નથી. અમુક પ્રકારના ‘અનુભવ’નો તે વાચક છે; પણ તે કોઈ ‘વસ્તુ’ નથી. ત્રીજું વિધાન કહ્યું તો, ધ્યાન એટલે મન વડે કરાતું ચિંતન કે મનન નહિ; કારણ કે તે મનને લગતી વસ્તુ જ નથી. ઊલટું મનનો સદંતર બહિષ્કાર કરવો તેનું નામ જ ધ્યાન. એવું એવું તો કેટલુંય તેમાં છે. મારે મારી યાદીમાં ‘ગ્રંથ’ લાવવું જ હતું. કારણ કે કયાંય તેનો ઉલ્લેખ નથી કે કયાંય તેનું ભાષાંતર થયું નથી.

૬૨

“ઝોરબા ધ ગ્રીક”

છઠ્ઠી બેઠકનું ત્રીજું પુસ્તક. મને એક માણસ મળ્યો જેને હું બિલકુલ ઓળખી જ શક્યો નહિ. ભારે વિચિત્ર બાબત કહેવાય. હજારો જીવનચરિત્રોમાં હજારો લોકો સાથે હજારો માર્ગો મેં મુસાફરી કરી છે. પણ આ માણસ કોણ છે? તે કોઈ મોટો આચાર્ય કે મહાન્મા નથી, તેથી હું તેને ઓળખી શક્યો નહિ. પરંતુ મને ગમતાં પુસ્તકોની યાદીમાં લેવા જોડેલા તે નમ્ર પણ છે, તેથી મારી યાદીમાં તેને લઈ લઉં છું.

મને તે લેખકનું પુસ્તક હમેશા ગમ્યું છે. ૫૧ પુસ્તકોની મારી યાદીમાં તેને ઉમેરી લેવાનું હું શાથી ભૂલી ગયો તેનું કશું કારણ હું આપી શકતો નથી. “ઝોરબા ધ ગ્રીક” પુસ્તકનો લેખક - Kazantzakis (કઝાન્ટકીસ) પોતે ગ્રીક હતા. તેના નામનો ઉચ્ચાર કેવી રીતે કરવો એ પણ હું જાણતો નથી. પરંતુ તેનું પુસ્તક “ઝોરબા ધ ગ્રીક” એ ખરેખર ઉત્તમ કૃતિ^૧ છે. તે પુસ્તક લખનાર માણસ બુદ્ધ પણ નથી કે મહાવીર પણ નથી. પરંતુ ગમે તે સારું તે તેવો બની શકે તેમ છે - તે તૈયાર થઈ ગયો છે - પાકી ગયો છે - પણ જાણે પોતાની મોસમ આવવાની જ રાહ જોઈ રહ્યો છે.

૧. masterpiece.

‘ઝોરબા’ પુસ્તક મારાં પ્રેમપાત્રોમાંનું એક છે. હું બહુ વિચિત્ર લોકોને ચાહું છું. ઝોરબા એવો વિચિત્ર માણસ છે. તે સાચો માણસ પણ નથી — કાલ્પનિક જ છે. પરંતુ મારે મન તે એક સાચો માણસ જ બની રહ્યો છે; કારણ કે, તે એપિક્યુરસ, ચાર્વાક તથા દુનિયાના બીજા અનેક ભૌતિકવાદીઓ^૨નો પ્રતિનિધિ છે. તે તેમનો પ્રતિનિધિ છે એટલું જ નહિ પણ તે તેમના ઉત્તમ સ્વરૂપનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે.

એક જગાએ ઝોરબા પોતાના માલિક (boss)ને કહે છે કે, “માલિક, તમારી પાસે બધું છે, છતાં તમે તમારા જીવનને નકામું ગુમાવ્યા કરો છો;^૩ કારણ કે, તમારામાં થોડુંક પાગલપણું (madness) ખૂટે છે. જો તમે થોડુંક પાગલપણું દાખવી શકો, તો જીવન એટલે શું તેની તમને ખબર પડશે.

હું ઝોરબાને સમજી શકું છું, એને જ નહિ પણ ઇતિહાસ-કાળથી ચાલ્યા આવતા ‘થોડા પાગલપણા’ સાથેના તમામ ઝોરબાઓને; પરંતુ કશી વાતનું ‘થોડું’ મને ગમતું નથી. કોઈ માણસ થઈ શકે તેટલો પાગલ હું છું — છોક જ પાગલ! તમે જો માત્ર થોડા જ પાગલ હશે તો તમે જીવનને પણ ‘થોડું જ સમજવાના. પરંતુ જરા પણ ન જાણો તેના કરતાં ‘થોડું’ પણ જાણો તે સારું તો ખરું જ.

ઝોરબા, બિચારો ઝોરબા, એક મજૂર તે જરૂર કદાવર તથા મજબૂત બાંધાનો માણસ હશે, તથા થોડો ગાંડો પણ. પરંતુ તેણે પોતાના માલિકને જે સલાહ આપી કે ‘થોડા ગાંડા થાઓ’ એ જરૂર મોટી સલાહ હતી. પણ હું કહું છું કે ‘થોડા’ ગાંડા થયે કામ નહિ

૨. materialists.

૩. missing life.

ચાલે - તમારે પૂરેપૂરા ગાંડા બનવાનું છે. પરંતુ તમે પૂરેપૂરા ગાંડા ધ્યાન દરમ્યાન જ થઈ શકો; તે સિવાય તો તમે મહામૂર્ખ જ બની રહેશો.^૧ તમે તેને પચાવી નહિ શકો, ઊંચટું તે તમને પચાવી જશે. ધ્યાન એટલે શું તેની તમને ખબર નહીં હોય તો તમે બળીને ભસ્મ થઈ જશો. તેથી મેં ઝોરબા માટે જુદું જ નામ બનાવ્યું છે : ‘બુદ્ધ ઝોરબા.’

બુદ્ધ ઝોરબા એ મારો સમન્વય (synthesis) છે. આવી મહાન કલાકૃતિની રચના કરવા માટે હું કઝન્ટ્રીસને ચાહું છું. પરંતુ તેને માટે મને દુઃખ પણ થાય છે, કારણ કે હજુ તે અંધારામાં જ ગોતાં ખાય છે. કઝન્ટ્રીસ, તારે હજુ ધ્યાનરૂપી માલિકની દોરવણીની જરૂર છે; નહીં તો જીવન એટલે શું તે તું કદી સમજી શકવાનો નથી.

૬૩

હેસ : HAAS

હમી બેઠકનું પહેલું પુસ્તક હેસનું ‘The Destiny of the Mind’ (‘ધ ડેસ્ટીની ઓફ ધ માઈન્ડ’) છે. લેખકના H-A-A-S નામનો ઉચ્ચાર કેવો કરાય છે તેની મને ખબર નથી. આ પુસ્તક બહુ જાણીતું નથી તેનું એક જ સીધુંસાદું કારણ એ છે કે તે બહુ ઊંડાણવાળું^૨ પુસ્તક છે. હું માનું છું કે આ હેસ જર્મન હોવો જોઈએ; અને જર્મન હોવા છતાં તેણે એક ઊંડા રહસ્યવાળું^૩ પુસ્તક લખ્યું છે. તે કવિ નથી. તે તો એક ગણિતશાસ્ત્રીની જેમ જ લખે છે.

૧. freak out.

૨. profound.

૩. immense significance.

ફિલોસોફીને અર્થ થાય છે : ‘જ્ઞાન ઉપર પ્રેમ.’ “ફિલો” (philo) એટલે પ્રેમ. અને ‘સોફિયા’ (sophia) એટલે જ્ઞાન - ડહાપણ. પણ પૂર્વ તરફના દેશોમાં ફિલસૂફીને માટે ‘દર્શન’^૪ શબ્દ વપરાય છે તેને એ અર્થ લાગુ પડી શકે નહિ. ‘દર્શન’ એટલે સમગ્ર (વિશ્વ) તરફ જોવાની દ્રષ્ટિ. એની સરખામણીમાં ફિલોસોફી બહુ કઠણ - કઠોર શબ્દ છે.

પોતાના પુસ્તક ‘ડેસિટની ઑફ ધ માર્ઇન્ડ’માં હેસ ‘ફિલોસોફી’ નહિ પણ ‘ફિલોસિયા’ શબ્દ વાપરે છે. તેમાં ‘ફિલો’ એટલે પ્રેમ એ જ અર્થ છે; પરંતુ ‘એસિયા’ એટલે સત્ય એવો અર્થ થાય છે - અર્થાત્ જો સાચું છે - અંતિમ સત્ય કે તત્ત્વ છે. તેથી ‘ફિલોસિયા’નો અર્થ જ્ઞાન કે ડહાપણ ઉપર પ્રેમ એવો નહિ, પણ જો સત્ય છે - સાચું છે તેના ઉપર પ્રેમ, એવો થાય. ભલે પછી તે સત્ય ગળે ઊતરી જાય તેવું (palatable) સ્વાદુ હોય કે કડવું હોય.

જો પુસ્તકોએ પૂર્વ(ના દેશો) અને પશ્ચિમ(ના દેશો)ને એકબીજાની વધુ નજીક આણ્યા છે તેમાંનું આ એક પુસ્તક છે, પરંતુ થોડાક નજીક આણ્યા છે એટલું જ. પુસ્તકો એથી વધુ કંઈ કરી ન શકે. ખરેખર મિલન થવા માટે તો માણસ જોઈએ, પુસ્તક નહીં અને હેસ એવો માણસ ન હતો. તેનું પુસ્તક સુંદર છે, પણ તે ચોતે એક સામાન્ય માનવી છે. સાચું મિલન થવા માટે તો બુદ્ધ જોઈએ, બોધિ-ધર્મ જોઈએ, જિસસ જોઈએ, મહંમદ જોઈએ, અથવા બાલ શેમ (Baal Sham) જોઈએ. ટૂંકમાં કહીએ તો ધ્યાન જોઈએ. પરંતુ હેસે કદી ધ્યાન કર્યું હોય એમ હું માનતો નથી. તે એકાગ્ર બન્યો હશે.^૫ જર્મનો ‘કોન્સેન્ટ્રેશન’ (એકાગ્રતા)થી ખૂબ માહિતગાર હોય

૪. હ ફિલસૂફીઆને ‘પટ્ દર્શન’ નામ અપાયું છે : સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા અને ઉત્તરમીમાંસા - એ છ પ્રખ્યાત ભારતીય દર્શનો - ફિલસૂફીના સિદ્ધાંતો - છે. - સં.

૫. may have concentrated.

છે - ‘કોન્સેન્ટ્રેશન કેમ્પ્સ’^૬ વિષે સ્તો! કેવી ખૂબીની વાત? હું (જીવોના ઉદ્ધાર માટે)^૭ ધ્યાનના કેમ્પ (શિબિરો) ચલાવું છું, ત્યારે જર્મનો રિબાવીને મારી નાખવા માટેના કેમ્પ ચલાવતા. ‘કોન્સેન્ટ્રેશન’ (એકાગ્રતા) એ જર્મન વસ્તુ છે; ધ્યાન એવું નથી. હા, જર્મનોમાં પણ કોઈ ધ્યાની નીકળી આવે છે, પણ એ તો અપવાદ તરીકે. અને અપવાદ હમેશાં સામાન્ય નિયમનું જ સમર્થન કરે છે (કે સામાન્ય રીતે જર્મનોમાં ધ્યાની નીકળતા જ નથી).

૬૪

એખાર્ટ : ECKHART

આજની નવમી બેઠકની જ બીજા નંબરની વ્યક્તિ તરીકે હું એખાર્ટનું નામ સૂચવું છું. તે પૂર્વના દેશોમાં જન્મ્યો હોત તો મને બહુ ગમતી વાત થાત. કારણ કે, જર્મનોમાં જન્મવું અને પછી અંતિમ તત્ત્વ વિષે લખવા કે કહેવા પ્રયત્ન કરવો એ બહુ મુશ્કેલ વાત છે. પરંતુ એખાર્ટ બિચારાએ એ પ્રયત્ન કર્યો એટલું જ નહિ પણ સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો. અને જર્મન એટલે જર્મન! જર્મન બરચો જ કામ હાથમાં લે તે સર્વાંગ-સંપૂર્ણ જ કરે.

એખાર્ટ અભણ માણસ હતો. અને ઘણાખરા અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ^૮ અભણ જ હતા એ નવાઈની વાત છે. ભણતરની બાબતમાં જ કંઈક ખોટાપણું હોવું જોઈએ; નહિ તો ઘણા અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ ભણેલા કેમ ન હોય? કેળવણી અર્થાત્ ભણતર કોઈ એવી વસ્તુનો

૧. જર્મનોએ બીજા વિશ્વયુદ્ધ વખતે કેદીઓ માટે - ખાસ કરીને જર્મનીના ચહ્દદીઓને પૂરવા માટે એવા વાડા ભસા કર્યા હતા જેમાં લાખો લોકોને રિબાવીને મારી નાખવામાં આવ્યા હતા. - સં.૦

૭. કૌંસમાં મૂકેલા રાખ્દો મૂળતા નથી. - સં.૦

૮. mystics.

નાથ કરતું હોવું જોઈએ. જેથી માણસ અધ્યાત્મજ્ઞાની ન બની શકે. ખરે જ કેળવણી નાથ કરે છે. ૨૫ વર્ષ સુધી કિંગડાર્ટનમાં પ્રવેશથી માંડીને યુનિવર્સિટીના ગ્રેજ્યુએટ પછીના અભ્યાસક્રમો સુધી તે તમારામાં જે કંઈ સુંદર છે તથા સુંદરતાની ખેવના કરનારું^૨ છે, તેનો તે નાથ કરે છે. પાડિત્યની^૩ નીચે ક્રમણ છુંદાઈ જાય છે. કહેવાતા પ્રોફેસરો, શિક્ષકો, વાઈસ-ચાન્સેલરો, ચાન્સેલરો — વાલીડાઓએ પોતાને માટે નામો કેવાં સરસ પસંદ કર્યા છે! — તેઓ ભેગા મળીને ગુલાબની હત્યા કરી નાખે છે.

ખરી કેળવણી તો હજુ થરૂ જ નથી થઈ. તેણે થરૂ થવું જ પડશે. તે હૃદયની કેળવણી હશે, મગજની નહિ — નારી જાતિના^૪ જે ખાસ ગુણો ગણાવાય છે (જેવા કે, કીર્તિ, લક્ષ્મી, વાણી, સ્મૃતિ, મેધા, ધૃતિ અને જ્ઞાના) એમની ખિલવણી, નરજાતિના ખાસ ગુણોમાં^૫ ગુણોની નહીં.

દુનિયામાં નરજાતિના બધા અવગુણોથી ભરપૂર એવી જર્મન જાતિનો એખાદ હૃદયમાં ચીટકી રહ્યો અને તેને જે કહેવું હતું તે ત્યાં રહીને બોલ્યો એ બહુ નવાઈની વાત છે. તે છેક અભણ હતો, ગરીબ હતો, તેનામાં કશી રાજકારણી પ્રતિષ્ઠા (status) ન હતી કે નહોતી આર્થિક પ્રતિષ્ઠા. કશી જ પ્રતિષ્ઠા ન હતી એમ કહો તોપણ ચાલે — નકરો ભિખારી ... છતાં તે કેટલો મોટો સંપત્તિવાન હતો!

૨. aesthetic.

૩. scholarship.

૪. રજનીશજીએ તો અહીં દરેકમાં રહેલ feminine ની ખિલવણી કરવી પડશે એટલું જ કહ્યું છે. પરંતુ ગીતામાં અં ૧૦, શ્લોક ૩૬ માં નારીજાતિનાં નામો ઈશ્વરી વિભૂતિ તરીકે ગણાવ્યાં છે તે અહીં જતાયાં છે. — સં.

૫. રજનીશજીએ અહીં માત્ર masculine રાખેલ વાપર્યો છે. એટલે નારીજાતિના ગુણોથી ઊભડી બાખતો સમજ લેવી ઠીક લાગે છે. — સં.

એના જેવા સંપતિવાન બહુ ઓછા માણસો હશે : પાતે ‘હોવાની’^૧ બાબતમાં - પોતે જે હશે તે બાબતમાં.

‘હો ! ની’ બાબતમાં એ શબ્દો મોટા ટાઈપમાં મૂકજે.

“હોવું” (being’) અને “બનતા જવું” (‘becoming’) એ બે શબ્દો સમજી લેવા જરૂરી છે. ‘બનતા જવું’ એ તો એક પ્રક્રિયા છે - જેના પ્રારંભ પણ નથી તેમ જ અંત પણ નથી - એક ચાલુ પ્રક્રિયા જ છે. પરંતુ ‘હોવું’ એ કોઈ પ્રક્રિયા નથી; તે માત્ર છે જ. તેને ‘છેપણું’ (is ness) કહો તોપણ ચાલે. ‘હોવું’ એ કાળ (time) ને લગતી બાબત નથી તેમ જ સ્થળ (space) ને લગતી પણ નથી. સ્થળ અને કાળથી તે ‘પર’ (transcendence) છે. એ ‘પર’ શબ્દ પણ મોટા ટાઈપમાં મૂકજે સોનાના ટાઈપમાં જ નથી મૂકી શકતા એ મોટી કરુણતા છે. સોનું પણ તદ્દન શુદ્ધ - ૧૮ કેરેટનું નહિ તેમ જ ૨૪ કેરેટનું પણ નહીં - સો ટકા શુદ્ધ જોઈએ.

એખાઈ બહુ થોડી જ વાત કહી છે. પરંતુ એ થોડી વાતોએ પણ કાળમુખા પાદરીઓને^૭ અરે પોપને અને તેને ઘેરી રહેતી ભૂતાવળને (devils) સારી પેઠે છછેડી મૂક્યા. તેઓએ તેને બોલતો થોભાવી દીધો અને શું બોલવું તે સમજવી દીધું. એ મૂર્ખ લોકોની વાત કાનમાં પણ ન પેસવા દેવા માટે તો સામો મારા જેવો પાગલ માણસ હોવો જોઈએ પણ એખાઈ તો બહુ સીધાસાદો માણસ હતો. તેણે એમની વાત ધ્યાન દઈને સાંભળી - સત્તાધીશ લોકોની સ્તો. એક જર્મન છેવટે જર્મન જ રહેવાનો તમે જ્યારે તેને “દાયા ફરો” (‘turn right’) એવો હુકમ કર્યો એટલે તે તરત જમણા ફર્યો, અને તેને ‘બાંયા ફરો’ કહે્યો એટલે તરત તે ડાબી બાજુએ ફરી જશે.

૧. the most male chauvinist race.

૭. ugly priesthood.

યુનિવર્સિટીમાં લશ્કરી તાલીમમાંથી મને બરતરફ કરવામાં આવ્યો હતો. કારણ કે, જ્યારે ‘દાયા ફરો’નેા હુકમ થયો ત્યારે હું વિચાર કરવા થોભી ગયો. મારા સિવાયના બીજા બધા જમણા ફરી ગયા હતા. મિલિટરી-ઓફિસરે મુંઝાઈને મને પૂછ્યું, ‘અદ્યા ને સાંભળ્યું નહિ? બહેરો છે કે શું?’

મેં જવાબ આપ્યો, ‘સાથી વાત છે; મારામાં જ કંઈ વાંકું છે. હું જમણો કે ડાબો થા માટે ફરું? એમ ફરવાની શી જરૂર છે? આ મૂખાઓ પણ ફર્યા છે ખરા, પણ થોડી જ વારમાં હું છું તેવી સ્થિતિમાં આવી જવાના છે. તો પછી ડાબા-જમણી ધૂમવાની શી જરૂર છે?’

મને તરત જ યુનિવર્સિટીમાંથી રૂખસદ આપવામાં આવી એ સ્વાભાવિક જ હતું. મને તો તેથી અત્યંત આનંદ જ થયો. બધા કહેતા કે એ મારું કમનસીબ છે; પરંતુ હું તો એને મારું સદ્ભાગ્ય જ માનતો હતો. તેઓ અંદરોઅંદર ગુસપુસ કરવા લાગ્યા કે, “એને કાઢી મૂક્યો, પણ એનું એને કંઈ દુઃખ થતું હોય એમ લાગતું નથી — ઊલટો એ તો રાજી થતો લાગે છે...” મેં પણ સૌને રાજી થઈને પાર્ટી આપી... દારૂ-બારૂ સાથે!

એખાટં પોપ વગેરેની વાત કાન ઉપર લીધી. એક જર્મનને જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર થવો મુશ્કેલ છે. વિમલકીર્તિ જ પહેલો જર્મન છે જેને જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર થયો હોય. એખાટં પણ એની બહુ નજીક પહોંચી ગયો હતો. એક જ ડગલું જાણે ભરવાનું બાકી હતું — અને એની ભવસાગરની મુસાફરી પૂરી થઈ હોત ... અને પાર જવા માટેનાં દ્વાર ઊઘડી ગયાં હોત. પરંતુ પોપના ભારે દબાણ હેઠળ હોવા છતાં તેણે કેટલીક વાતો સુંદર કહી છે. તેનાં કથનોમાં સત્યનાં કિરણોનો કંઈ પ્રકાશ પ્રવેશ્યો છે, અને તેથી મેં તેને માસી યાદીમાં ઉમેર્યો છે.

૨. enlightened.

બોહમ : BOEHME

ચાલુ નવમી બેઠકના જ ત્રીજ તરીકે હું એક જર્મનને જ રજૂ કરું છું. એના નામનો ઉચ્ચાર શો થાય તેની મને ખબર નથી. પણ તેની શી પંચાત? જર્મનો તો તેનો જુદો જ ઉચ્ચાર કરતા હશે. પણ હું તો જર્મન નથી. મારે કોઈની સાથે એ બાબતમાં તડજેડ કરવાની નથી. હું તો તેના નામનો ઉચ્ચાર હમેશાં ‘બુમે’ (Boomay) એવો જ કરતો આવ્યો છું. તે પોતે આવીને મને કહે કે, મારા નામનો ઉચ્ચાર એવો નથી થતો, તો પણ હું તેને કહી દઉં કે, ‘ચાલતો થા; તારા નામનો ઉચ્ચાર જે થતો હોય તે, હું તો તને બુમે જ કહેવાનો.’

નવાઈની વાત છે કે, અપિતા જ્યારે જ્યારે મારા કમરામાં આવે છે, ત્યારે તરત જ મને બુમેની ગંધ આવે છે – મને બુમે જ યાદ આવે છે. કદાચ અમુક બાબતમાં સરખાપણું હોવાથી એમ બનતું હશે. બુમે જેડા સીવનાર હતો અને અપિતા મારા જેડા સીવે છે. પરંતુ અપિતા તને ધન્ય છે^૧ કે તું મને કદી ન કલ્પેલા એવા સારામાં સારા જર્મનની યાદ અપાવે છે.

વળી બુમે છેક જ ગરીબ હતો. ડાહ્યો હોવા માટે માણસે ગરીબ પણ હોવું જોઈએ એવો જાણે નિયમ હોય એવું અત્યાર સુધી બનતું આવ્યું છે. પરંતુ મારા આવી ગયા બાદ હવે એમ બનવાનું નથી. મારી પછી તો નિયમ એવો બની રહેવાનો છે કે, તમારે અધ્યાત્મજ્ઞાની

૧. ‘you are blessed.’

થવું હોય તો ધનવાન પણ હોવું પડશે. મને પુનરાવર્તન કરી લેવા દો : તમારે અધ્યાત્મજ્ઞાની થવું હોય તો ધનવાન પણ હોવું પડશે. જિસસ કહે છે કે, તેના ઈશ્વરના રાજ્યમાં ધનવાન પ્રવેશ નહિ પામી શકે. પણ હું ભારપૂર્વક કહું છું કે, જે સૌથી વધુ ધનવાન હશે તે જ ઈશ્વરના રાજ્યમાં પ્રવેશ પામી શકશે. અને યાદ રાખજો કે હું જે કહું છું તે જિસસનાથી વિરોધી એવું કંઈ કહેતો નથી. જિસસની ભાષામાંનો ‘ગરીબ’ શબ્દ અને મારી ભાષામાંનો ‘ધનવાન’ શબ્દ એ બે વિરોધી શબ્દો નથી; બંને શબ્દોનો એક જ — સરખો જ અર્થ થાય છે. જે માણસે પોતાનો અહંભાવ ગુમાવ્યો હોય, તેને જિસસ ‘ગરીબ’ કહે છે; હું તેને ‘ધનવાન’ કહું છું. જેમ તમે ઓછા ને ઓછા અહંભાવવાળા બનો, તેમ તમે સાચા ધનવાન બનો છો. પરંતુ ભૂતકાળમાં અને ખાસ કરીને પશ્ચિમના દેશોમાં બોહમ જેવો કોઈ માણસ તવંગરને ઘેર જન્મ્યો નથી.

પરંતુ પૂર્વના દેશોમાં એમ બનતું નથી. બુદ્ધ એક રાજકુમાર હતા; મહાવીર પણ રાજકુમાર હતા. જેનોના ચોવીસે તીર્થંકરો રાજકુમારો હતા; કૃષ્ણ તો રાજા હતા; અને રામ પણ. બધા તવંગર હતા — ખૂબ જ તવંગર. એમાં કોઈ ગૂઢ અર્થ^૨ રહેલો છે : હું જેને સાચું તવંગરપણું કહું છું તે અર્થ, જે માણસ અહંભાવ ગુમાવે તે ખરેખરો તવંગર બને છે. જ્યારે તે શૂન્યરૂપ બની જાય છે ત્યારે જ તે તેનું ખરાપણું પ્રાપ્ત કરે છે.

બોહમે બહુ જ થોડી મુદ્દાની વાતો કહેલી છે. તે ઘણી વાતો કહી શકે એમ હતું જ નહિ. માટે ગભરાતા નહિ. તેમાંની એક મુદ્દાની વાત તમને હું કહી દઉં : “હૃદય જ ઈશ્વરનું ધામ — મંદિર છે.” ખરી વાત છે બોહમ, હૃદય જ મંદિર છે, માથું નહિ.

૨. significance.

મોડમ બ્લેવેટ્સ્કી : MADAME BLAVATSKY

પાંચમી બેઠકમાં (પાંચમા તરીકે) હું હવે એક સ્ત્રીને લાવવા માગું છું. વારંવાર મને એક સ્ત્રીને યાદીમાં લાવવાનું મન થયા કરતું, પરંતુ પુરુષો જ એટલી મોટી સંખ્યામાં મને ઘેરી વળ્યા હતા કે સ્ત્રીને અંદર પેસવા જ દેતા ન હતા. એ દાક્ષિણ્ય ન કહેવાય. પરંતુ જે સ્ત્રીએ ગમે તેમ કરીને અંદર પ્રવેશ મેળવ્યો છે, તે સ્ત્રી મોડમ બ્લા બ્લા બ્લેવેટ્સ્કી કેવી વિચિત્ર સ્ત્રી છે! બ્લેવેટ્સ્કીને હું હમેશા બ્લા બ્લા બ્લેવેટ્સ્કી નામે જ ઉલ્લેખું છું. બ્લા બ્લા લખવામાં જ તે કેટલી બધી કુશળ હતી? બ્લા બ્લા એટલે કરું જ ન હોય તે વિષે બધું જ લખવું! નાનાશીક રાફડાનો^૧ મોટો પહાડ બનાવી મૂકવો! મારી યાદીમાં પેસનાર પહેલી સ્ત્રી એ જ હશે એ હું જાણતો જ હતો. તે ભારે બળવાન સ્ત્રી હતી. તેણે બધા પતંગવિઓ, કબીરો, બાદશાહોને બાજુએ ધકેલી કાઢ્યા અને ‘ધ સિક્રેટ ડૉક્ટ્રીન’ (‘ગૂઢવાદ’) નામના પોતાના સાત ભાગના પુસ્તક સાથે પ્રવેશ કરી જ દીધો. તે પુસ્તકને હું આ બેઠકના પાંચમા પુસ્તક તરીકે સ્વીકારી લઉં છું.

તે પુસ્તક પુસ્તક નથી પણ મોટો ‘એનસાઈક્લોપીડિયા’ (જ્ઞાનકોશ) જ છે. ‘આ લોકથી પર એવી અ-ભૌતિક-પારલૌકિક બાબતોનો^૨ અનસાઈક્લોપીડિયા. પારલૌકિક બાબતોમાં મોડમ બ્લેવેટ્સ્કીને

૧. molehill.

૨. Esoterica. લૌકિક બાબતો માટે empirical ૨૫૬ છે. લૌકિક સિવાયની તેનાથી પર એવી બાબતો esoterical કહેવાય. - સં.

કોઈ હંફાવી ન શકે — મારા સિવાય ! હું તે બાબતો અંગે સાત નહિ પણ સાતસો વોલ્યૂમ લખી નાખું. તેથી જ હું અન્યાર સુધી ‘ધ સિક્રેટ ઓફિટ્રન’ વિષે બોલવાનું ટાળતો હતો. કારણ કે, હું જો એ સાત વોલ્યૂમ વિષે બોલવાનું શરૂ કરું, તો ઈન્શાલ્લા — અલ્લાની મરજી હોય તો હું સાતસો વોલ્યૂમ જેટલું બોલી નાખું.

બિચારી બ્લેવેટ્સ્કી ! એ સ્ત્રી ઉપર મને દયા આવે છે તેમ જ હું તેને ચાહું પણ છું. જોકે તેનો ચહેરો ખૂબ કદરૂપો હતો, તો પણ ! તેનો ચહેરો ચાહવા લાયક તો શું ગમવા લાયક પણ નહોતો. છોકરાં કંઈક ભૂંડું કરતાં હોય તો તેમને ડરાવવા માટે બ્લેવેટ્સ્કીનો ચહેરો કામ આવે. બ્લેવેટ્સ્કીનો ચહેરો ખૂબ જ કદરૂપો હતો. પરંતુ મને તે સ્ત્રી ઉપર દયા જ આવે છે. પુરુષોની દુનિયામાં — પુરુષોએ બનાવેલી દુનિયામાં — પુરુષોના જ પ્રાધાન્યવાળી દુનિયામાં તે એકલી જ સ્ત્રી એવી છે જેણે પોતાની જાતને આગળ કરીને પુરુષો ઉપર વર્ચસ્વ હાંસલ કર્યું અને કોઈ સ્ત્રીએ પ્રવતવિલો પહેલો જ ધર્મ પ્રવર્તાવ્યો — ધિયોસોફી નામનો. તે બાબતમાં તેણે બધા ઝરથુષ્ટ્ર અને મહંમદની હરીફાઈ જ કરી છે, અને તે બદલ હું તેને ધન્યવાદ આપું છું. કોઈકે એ કામ કરવું જ જોઈતું હતું — પુરુષને તેનું સાચું સ્થાન બતાવવાનું અને તે બદલ હું તેનો આભાર પણ માનું છું.

‘ધ સિક્રેટ ઓફિટ્રન’ પુસ્તક આ લોક બહારની વાતોના કચરાથી ભરેલું છે, પરંતુ તેમાં ઘણાં રત્નો પણ છે તથા કમળો પણ છે. તેમાં ઘણો કચરો પણ છે કારણ કે તે બાઈ જ્યાં-ત્યાંથી જે મળે તે ભેગું કરનાર બાઈ જ હતી. તે કચરો કથા કામનો છે કે નહિ તેની પંચાત તે કરતી જ નહિ. બધી નકામી ભેવફૂફીને પણ વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી આપવામાં તે ખાસી પાવરધી હતી. ભારે વ્યવસ્થિત

ગોઠવણી કરનાર બાઈ. પરંતુ ગ્રંથીતહીં થોડાં - બહુ થોડાં - રત્નો પણ છે.

સમગ્ર રીતે જોઈએ તો એ પુસ્તકમાં મૂલ્યવાન કહેવાય એવું કશું વિશેષ નથી. છતાં મારી યાદીમાં સ્ત્રીનાં લખેલાં પુસ્તકો હું ઉમેરી લેવા માગતો હતો, તેથી તે પુસ્તક મેં ઉમેરી લીધું છે.

બ્લા-બ્લા-બેવેટ્સ્કી ખરે જ બહુ વજનદાર બાઈ હતી - શબ્દના અર્થમાં વજનદાર! ૩૦૦ પાઉંડ વજન હતું. ૩૦૦ પાઉંડ વજન અને એક સ્ત્રીમાં! તેણે તમારા કહેવાતા મહામદ અલીને એક ક્ષણમાં જ (કુસ્તીમાં) પછાડ્યો હોત. તેણે ‘મોટામાં મોટો’ કહેવડાવનારને પણ પગ તળે છૂંદી નાખ્યો હોત - અને તેનો ટુકડો પણ પછી તમારા હાથમાં ન આવત. ત્રણસો પાઉંડ - ખરી સ્ત્રી! તેને કોઈ પ્રેમી ન મળ્યો, માત્ર અનુયાયી જ મળ્યા, એ વાતમાં નવાઈ પામવા જેવું કશું નથી. સ્વાભાવિક રીતે જ તમે એવી સ્ત્રી ઉપર પ્રેમ કરી જ ન શકો. જો તમે તેને ચાહો તે માટે એ તમારા ઉપર બળબરી કરે, તો તમે એના અનુયાયી જ બની શકો.૪

૪. થિયોસોફીની ચળવળ આગળ ચલાવવામાં એની ડિસ'ટ ખાસ ખાસ ભાગ ભજવ્યો હતો. પરંતુ રજનીશજીએ તેમને વિશે સ્વતંત્ર લખાણ કરવાને બદલે બર્નાર્ડ' શોના ખંડમાં જ તેમને લગતું પોતાનું મંતવ્ય આપી દીધું છે. એટલે એની ડિસ'ટ માટે બર્નાર્ડ' શો વાળો ખંડ જુઓ. - સં.

માર્સેલનું 'The Myth of Sisyphus'

૧૨મી બેઠકનું આઠમું પુસ્તક રજૂ કરતાં રજનીશજીએ જણાવ્યું કે, સામાન્ય અર્થમાં 'ધાર્મિક' કહેવામાં આવે છે તેવો ધાર્મિક હું હરગિજ નથી. હું મારી પોતાની રંતે ધાર્મિક જરૂર છું. તેથી લોકોને નવાઈ લાગશે કે હું ધાર્મિક નહિ એવા પુસ્તકો મારી યાદીમાં શાથી સામેલ કરું છું. પરંતુ એ પુસ્તકો ધાર્મિક છે જ - તમારે જરા ઊંડા ઊતરવાની તસ્દી લેવી પડશે.

સિસિફસની કથા બહુ પ્રાચીન છે; અને માર્સેલે પોતાની ચોપડીમાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. તે કથા ટૂંકમાં તમને કહી સંભળાવું -

સિસિફસ એક દેવ હતો; પરંતુ દેવાધિદેવની અવજ્ઞા કરવા બદલ તેને સ્વર્ગમાંથી તડીપાર કરવામાં આવ્યો તથા સજા પણ કરવામાં આવી. સજા એ હતી કે તેણે એક મોટો ખડક ખીણમાંથી ઉપાડી પર્વતની ટોચ ઉપર મૂકી આવવો. પરંતુ એ ટોચ એટલી સાંકડી તથા અણીદાર હતી કે પેલો દેવ બિચારો હાંફતો અને પરસેવાથી નીતરતો એ ખડક ઊંચકી લાવીને એ ટોચ ઉપર મૂકવા જતો કે તરત એ ખડક પાછો નીચે ખીણમાં ગબડી પડતો. ગમે તે કરે પણ એ અણીદાર ટોચ ઉપર એવડો મોટો ખડક એક જણ પણ ગબડયા વિના સ્થિર પડી રહી શકે તેમ નહોતું. છતાં સજા એટલે સજા. પેલા દેવને એ ખડક ઊંચકીને ટોચ ઉપર લાવી ગોઠવવાનો હતો, એટલે પોતાના પ્રયત્નની નિષ્ફળતા ઉઘાડી દેખાતી હોવા છતાં એ દેવને પોતાના પ્રયત્નમાં વળગી રહેવું પડ્યું.

માણસની પણ આ જ રામાયણ છે. તેથી જ મેં કહ્યું કે જરા ઊંડા ઊતરવા પ્રયત્ન કરશો તો આ કથામાં પણ તમને શુદ્ધ ધર્મનો સિદ્ધાંત હાથ લાગશે. માણસમાત્ર એવી જ પરિસ્થિતિમાં જીવી રહ્યો છે. તમે શું કરો છો? બીજા બધા પણ શું કરે છે? આખો ખડક ઊંચકીને ટોચ ઉપર લઈ જાઓ છો; ત્યાંથી તે અચૂક પાછો નીચેની ખીણમાં ગબડી પડે છે - દરેક વખતે થોડોક વધુ ઊંડો પણ જતો હશે. બીજે દિવસે પણ સવારમાં નાસ્તો પરવારી પાછા એ ખડકને જ ઊંચકીને પર્વતની ટોચ સુધી લાવો છો અને તમે બરાબર જાણો છો કે શું થવાનું છે - તે ખડક પાછો નીચે ગબડી પડવાનો જ છે.

એ કથા બહુ સુંદર છે. માર્સેલે તેને ફરીથી રજૂ કરી છે. તે બહુ ધાર્મિક માણસ હતો. પરંતુ તે ખાલી પોકારો કરવામાં માનતો ન હતો, તેથી કદી આગળ આદતો ન હતો. તે ચૂપ જ રહ્યો, ચૂપ રહીને જ તે અવસાન પામ્યો. તે ભલે ચૂપ રહ્યો, પરંતુ તેણે લખેલ પુસ્તક ‘ધ મિથ ઓફ સિસિક્સ’ પોકાર કરીને જણાવે છે કે, તે પુસ્તક કદી પણ રચવામાં આવેલી મહાન કલાકૃતિઓમાંનું એક છે.

૬૮

ઍરિસ્ટોટલ

૧૬મી છેલ્લી બેઠકના ચોથા પુસ્તક તરીકે ઍરિસ્ટોટલનું ‘Poetics’ પુસ્તક રજૂ કરીને રજનીશજીએ સૌને અચંચામાં નાખી દીધા હતા. તેમણે કહ્યું કે ઍરિસ્ટોટલનો તો હું જન્મથી દુશ્મન છું. તેને હું ‘ઍરિસ્ટોટલિટિસ’ (Aristotalitis) જ કહું છું. એ એક અસાધ્ય રોગનું જ નામ છે, એ રોગની કોઈ દવા જ નથી... એ સાચા અર્થમાં કેન્સર જ છે.

ઍરિસ્ટોટલને પશ્ચિમના દેયોની ફિલસૂફા અને તર્કશાસ્ત્ર (Logic) નો પિતા કહેવામાં આવે છે. અને તે ખરેખર પિતા છે પણ ખરો.

પરંતુ માત્ર ફિલસૂફી અને તર્કશાસ્ત્રનો જ; ખરી વસ્તુનો — તત્ત્વનો નહિ. ખરી વસ્તુ તો સોફિસ્ટિસ, પાયથેગોરાસ, પ્લોટિનસ, ડાયોજેનિસ અને રાયોનિસિયસ પાસેથી પશ્ચિમને મળેલી છે — ઍરિસ્ટોટલ પાસેથી હરગિજ નહિ.

પરંતુ નવાઈની વાત છે કે તેણે ‘Poetics’ પુસ્તક લખ્યું, જેને ઍરિસ્ટોટલના અભ્યાસીઓ અડતા પણ નથી! મારે તે પુસ્તક માટે તેનાં પુસ્તકોમાં પણ જોખ જ કરવી પડી હતી. ઍરિસ્ટોટલમાં પણ મને કંઈ સુંદર વસ્તુ મળશે કે કેમ એ જોવા હું પ્રયત્ન કરતો હતો. પરંતુ જ્યારે થોડાં જ પાનાંની તેની Poetics ચોપડી મને મળી ત્યારે હું રોમાંચિત થઈ ગયો હતો ... એ માણસમાં પણ દિલ જેવી ચીજ છે એની મને ત્યારે જ ખબર પડી. એ માણસે બીજું બધું માથામાંથી — મગજમાંથી લખ્યું હતું, પરંતુ આ પુસ્તક તો દિલમાંથી લખ્યું હતું. અલબત્ત એ પુસ્તક કાવ્યના તત્ત્વ અંગે છે, પરંતુ કાવ્યનું તત્ત્વ પ્રેમના તત્ત્વથી ભિન્ન હોઈ શકે નહિ. એ પુસ્તક તેની અક્કલની સુવાસરૂપ નથી, પરંતુ તેના અંતરજ્ઞાન (intuition)ની સુવાસરૂપ છે. હું એ પુસ્તકની ભલામણ કરું છું.

૬૯

M.C. : MABEL COLLINS

૭મી બેઠકના ત્રીજા પુસ્તક તરીકે મેબલ કોલિન્સનું ‘ધ લાઈટ ઓન ધ પાથ’ (‘સાધના-માર્ગ ઉપર પ્રકાશ’) નામનું પુસ્તક રજૂ કરું છું. જે માણસ સાધનાનાં ઊંચાં શિખરો સર કરવા માગે છે, તેણે આ પુસ્તક વાંચવું જોઈએ — સમજવું જોઈએ. કદની દૃષ્ટિએ કિંમત આંકીએ તો તો એ બહુ નાનું પુસ્તક છે; — માત્ર થોડાં પાનાં જ. પરંતુ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ જોવા જઈએ તો તે સૌથી મોટાં — સૌથી મહાન પુસ્તકોમાંનું એક છે. અને સૌથી વધુ નવાઈની વાત તો એ છે કે, એ પુસ્તક આ જમાનામાં લખાયું છે. એ પુસ્તકમાં લેખકે

પોતાનું આખું નામ પણ આખું નથી - માત્ર પોતાના નામના શરૂઆતના અક્ષરો M.C. જ લખેલા છે. તેમનું આખું નામ એમના મિત્રો દ્વારા મને જાણવા મળ્યું એ તો એક અકસ્માત જ હતો.

લેખકે પોતાનું M.C. એટલું જ નામ શાથી લખ્યું હશે? મને તેનું કારણ સમજાય છે. લેખક તો (ઉપરથી આવતા પ્રકાશનું) વાહન માત્ર હોય છે. ‘ધ લાઈટ ઓન ધ પાથ’ જેવાં પુસ્તકની બાબતમાં તો ખાસ એવું જ હોય છે. કદાચ લોકોને મદદ કરનારો - દોરનારો - પેલો સુફી ખિજરા જ M, C.ના પુસ્તકની પાછળ કામ કરી રહ્યો હશે.

M. C. થિયોસોફિસ્ટ હતા કે હતાં. લેખક પુરુષ હતા કે સ્ત્રી હતાં તે હું જાણતો નથી. અને તે પુરુષ કે સ્ત્રી હોય તેથી કશો ફરક પડતો નથી. થિયોસોફિસ્ટોને સુફીઓ જે પરમ માર્ગદર્શક ખિજરામાં માને છે તેનાથી દોરાવાનું પસંદ ન પણ હોય. થિયોસોફિસ્ટો પરમ માર્ગદર્શક K.H.માં માને છે; એટલે હું M. C.ની બાબતમાં K.H. વડે તેમને દોરવણી મળી હતી એમ કહું તો કદાચ વધુ ગમે. પરંતુ નામ ગમે તે આપો તેથી શો ફરક પડે છે? ગુરુ (Master) K.H. હતા કે અધ્યાત્મજ્ઞાની ખિજરા હતા - એ મુદ્દાની વાત નથી. મુદ્દાની વાત તો એ છે કે, એ પુસ્તક નરદમ સોનાના બનાવેલા મિનારા જેવું દેદીખ્યમાન છે.

ધાલિબ

૧૬મી છેલ્લી બેઠકના દશમા તરીકે મિરઝા ધાલિબને રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તેની કોઈ કૃતિનું વર્ણન કરવાને બદલે રજનીશજીએ જુદી રીતે જ તેનું મૂલ્યાંકન કરેલું છે. મિરઝા ધાલિબ વિષે તે એટલું જ કહે છે કે, મિરઝા ધાલિબ ઊર્દૂ ભાષાના મહાનમાં મહાન કવિ હતા ... માત્ર ઊર્દૂ ભાષાના જ નહિ; દુનિયાની બીજી કોઈ ભાષામાં એવો કોઈ કવિ નથી જેને ધાલિબ સાથે સરખાવી શકાય. તેમના પુસ્તકને 'દિવાન' કહેવામાં આવે છે. દિવાન એટલે કવિતાઓનો સંગ્રહ. તેમનાં કાવ્યોનું વાચન કરવું બહુ અઘરું છે. પરંતુ તમે થોડો પ્રયત્ન જરી રાખો, તો તમને બહુ મોટી કિંમત હાંસલ થશે. તેની એક એક લીટીમાં આખું પુસ્તક સમાયેલું હોય છે. ઊર્દૂ ભાષાની એ જ ખૂબી છે. હું તો એમ કહેવા માગું છું કે, દુનિયાની બીજી કોઈ ભાષામાં માત્ર બે વાક્યોમાં આખા પુસ્તકનો ભાવ સમાઈ જાય. એવી થોડામાં જ બધું કહી દેવાની તાકાત નથી અને મિરઝા ધાલિબ ઊર્દૂ ભાષાના એવા ચમત્કારી જદુગર હતા.

૭૧ કૃષ્ણમૂર્તિ : બેસંટ

૧

૮ મી બેઠકનું પાંચમું પુસ્તક રજૂ કરતી વેળા રજનીશજી જણાવે છે કે, “એટ ધ ફીટ ઓફ ધ માસ્ટર” (‘જગદ્ગુરુને ચરણે’) નામનું એક પુસ્તક છે. તેના લેખક તરીકે જિધ્ધુ કૃષ્ણમૂર્તિ (Jiddhu Krishnamurti) એવું નામ આપવામાં આવ્યું છે પરંતુ કૃષ્ણમૂર્તિ પોતે એમ કહે છે કે, મેં એ પુસ્તક ક્યારેય લખ્યું હોય એવું મને યાદ જ આવતું નથી. ખરી રીતે એ પુસ્તક ઘણા વખત પહેલાં એટલે કે કૃષ્ણમૂર્તિ નવ કે દશ વર્ષની ઉંમરના હશે ત્યારે લખાયેલું છે. એ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું ત્યારથી ઘણા પહેલા વખતની યાદ તેમને આવે પણ શી રીતે? પરંતુ એ પુસ્તક એક મહાન કૃતિ છે.

હું પ્રથમ વાર એ પુસ્તકનો ખરો લેખક કોણ હતો તેનું નામ દુનિયાને જાહેર કરી દઉં છું : એની બેસંટ! એ પુસ્તક એની બેસંટે લખેલું છે, કૃષ્ણમૂર્તિએ નહિ. તો એની બેસંટે એ પુસ્તક પોતાની રચના છે એમ જાહેર થવા કેમ ન દીધું? તેમ કરવા પાછળ એક કારણ હતું : એની બેસંટ કૃષ્ણમૂર્તિને જગદ્ગુરુ તરીકે જાહેર કરવા માગતાં હતાં. એક માતાની એ મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. એની બેસંટે જ કૃષ્ણમૂર્તિને ઉછેરીને મોટા કર્યા હતા; અને કોઈ પણ માતા પોતાના સંતાનને ચાહે તેટલા બેસંટ કૃષ્ણમૂર્તિને ચાહતાં હતાં. તેમની વૃદ્ધા-વસ્થા વેળાએ તેમને એ જ ઈચ્છા રહેતી હતી કે કૃષ્ણમૂર્તિ જગદ્ગુરુ બને. પરંતુ દુનિયાને કહેવાનું એ કૃષ્ણમૂર્તિ પાસે ન હોય તો તેમનો

જગદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકાર કેમ કરીને થાય ? ‘જગદ્ગુરુને ચરણે’ પુસ્તક વડે બેસંટે એ માગણી પૂરી કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે.

કૃષ્ણમૂર્તિ પોતે એ પુસ્તકના લેખક નથી. તે પોતે કહે છે કે, તેમણે એ પુસ્તક કદી લખ્યું હોય એમ તેમને યાદ આવતું નથી. કૃષ્ણમૂર્તિ પોતે સહૃદયી, સાચા અને પ્રમાણિક માણસ છે; છતાં એ પુસ્તક હજુ તેમને નામે વેચાય છે. તેમણે પ્રકાશકોને ખુલ્લાખુલ્લા કહી દેવું જોઈએ કે, પોતે એ પુસ્તકના લેખક નથી; અને તેમને નામે એ પુસ્તક વેચાતું અટકાવી દેવું જોઈએ. પ્રકાશકોને એ પુસ્તક પ્રકાશિત કરવું હોય તો લેખકના નામ વિના તેને પ્રકાશિત કરે. પણ તેમણે તેમ ક્યું નથી. તે પોતે તેના લેખક નથી એમ ચોખ્ખું કહેવાને બદલે તે એટલું જ કહ્યા કરે છે કે, તે પુસ્તક તેમણે લખ્યું હોય એમ તેમને યાદ આવતું નથી ! તેમણે તો સીધા શબ્દોમાં ના પાડી દેવી જોઈતી હતી.

પરંતુ એ પુસ્તક ખરેખર સુંદર છે. ખરું કહીએ તો કોઈને પણ એ પુસ્તકના લેખક હોવાનું અભિમાન થાય તેમ છે. જોઓને આધ્યાત્મિક સાધનાને માર્ગે પ્રયાણ કરવું છે અને કોઈ સદ્ગુરુની સાથે એકરૂપ બનવું છે, તે દરેકે એ પુસ્તકનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ. યાદ રાખો કે હું તે પુસ્તકનો ‘અભ્યાસ’ કરવાનું કહું છું — માત્ર વાંચી જવાનું નથી કહેતો. કારણ કે, વાંચી જવા માટે તો ઘણી કલ્પના-કથાઓ કે નવલ-કથાઓ છે. અરે ‘આધ્યાત્મિક નવલકથાઓ’ પણ છે ! આજે એમના અનેક લેખકો ફાટી નીકળ્યા છે તથા તેમની ડબનબંધ ચોપડીઓ પ્રકાશિત થયે જાય છે — કારણકે અત્યારે તેવી ચોપડીઓની ‘માંગ’ છે,

૨

દશમી બેઠકના પાંચમા પુસ્તક તરીકે રજનીશજી કૃષ્ણમૂર્તિનું ‘કૌમેન્ટરીઝ ઓન વિવિગ’ પુસ્તક રજૂ કરે છે અને કહે છે કે, એ

પુસ્તકના અનેક ભાગો છે; અને તારકમાંજ જેમ વિશ્વ-રજકણના ઢગલામાંથી ઊભું થયેલું કહેવાય છે, તેવી જ એ પુસ્તકની રચના છે.

‘કૉમેન્ટરીઝ ઓન લિવિંગ’ એ પુસ્તક ખરી રીતે લેખકની ડાયરી છે કોઈ સુંદર સૂર્યાસ્ત જેવો હોય, બહુ પુરાણું કોઈ ઝાડ જેવું હોય, અરે માત્ર સાયંકાળ જેવો હોય પક્ષીઓ પોતપોતાને માળે પાછાં ફરતાં હોય, અરે, ગમે તે પ્રસંગ કે બીના સમુદ્ર તરફ ધસી જતી નદી ... કંઈક લાગણી થઈ આવે તેવું કંઈ હોય, તો તરત તેમણે ડાયરીમાં ટપકાવ્યું જ હોય. એ પુસ્તકનો જન્મ એ રીતે થયો છે. તે પદ્ધતિસર લખવામાં આવેલું પુસ્તક નથી — માત્ર ડાયરી છે. પરંતુ તેને તમે માત્ર વાંચવા જ હાથમાં લો કે તરત તમે બીજી જ દુનિયામાં પહોંચી જવાના — સૉંદર્યની દુનિયામાં શાંતિની^૧ દુનિયામાં. મારી આંખોમાં ઊભરાઈ આવેલાં આંસુ તમે જુઓ છો?

કેટલોક વખત થયાં વાંચવાનું મેં છોડી દીધું છે; પરંતુ આ ચોપડીનો ઉલ્લેખમાત્ર થતાં મારી આંખમાં આંસુ આવી ગયાં. હું એ પુસ્તકને ચાહું છું. દુનિયામાં કદી લખાયેલાં મહાનમાં મહાન^૨ પુસ્તકો-માંનું તે એક છે. મેં પહેલાં એક વાર કહ્યું છે કે, કૃષ્ણમૂર્તિનું ‘First and Last Freedom’ એ તેમનું સૌથી સરસ પુસ્તક છે. પરંતુ આ પુસ્તકને પણ સૌથી સરસ કહું છું. તેથી વિરોધ આવતો નથી. કારણ કે આ ‘પુસ્તક’ નથી પણ ‘ડાયરી’ છે. સાચા અર્થમાં બેને પુસ્તક ન કહેવાય, છતાં હું તેને મારી આ યાદીમાં ઉમેરી લઉં છું જ.

૩

આઠમી બેઠકના આઠમા પુસ્તક તરીકે રજનીશજી બનડે શોનું એક પુસ્તક રજૂ કરતી વેળા જણાવે છે કે, વિષયાંતર કરીને^૩ હું તમને

૧. beautytude. ૨. greatest books ever written.

૩. ‘by the way I tell you.,

કહેતો જાઉં કે, બર્નાર્ડ શો એક છોકરીને ચાહતા હતા અને તેને પરણવા માગતા હતા. પરંતુ તે છોકરીને અધ્યાત્મજ્ઞાની થવું હતું. તેને સત્યની શોધ કરવી હતી તેથી તે ભારત દેશમાં ચાલી ગઈ. તે છોકરી બીજી કોઈ નહિ પણ એની બેસંટ હતી. ઈશ્વરનો આભાર માનીએ કે શો પોતાને પરણવાનું તે છોકરીને સમજાવી ન શક્યા; નહિ તો આપણે એક મહાન શક્તિશાળી^૧ સ્ત્રી ગુમાવત. તે બાઈની ઊંડી સમજ (insight) તેનો પ્રેમ, તેનું ડહાપણ (wisdom) ... ખરે જ તે સ્ત્રી એક જાદુણી (witch) હતી. હું ખરેખર એમ કહેવા માગું છું કે તે witch હતી, bitch (કૂચરી) નહિ. હું તેને bitch નહિ પણ witch કહું છું તે ધ્યાનમાં રાખજો ... witch બહુ સારો શબ્દ છે : તેનો અર્થ થાય છે ‘ડાહ્યો’ (wise.)

૭૨

રામતીર્થ

૧૬ મી બેઠકના સાતમા તરીકે હું આ સૌકાના ઠીક શરૂઆતના ભાગમાં થઈ ગયેલા એક ભારતીય અધ્યાત્મજ્ઞાનીને^૨ રજૂ કરું છું. તે પૂરા ત્રિચક્ષણ^૩ માણસ હોય એમ હું માનતો નથી; કારણકે, તેમણે ત્રણ મોટી ભૂલો કરી હતી. બાકી, તેમનાં પ્રકાશિત થયેલાં સંકલિત પુસ્તકો (collected works) સુંદર છે – નકરી કવિતા જ છે પરંતુ તેમણે કરેલી ત્રણ ભૂલો ભૂલવી જોઈએ નહિ. રામતીર્થ જેવા માણસ પણ એવી મૂર્ખતાભરી ભૂલો કરી શકે?

તે અમેરિકા ગયા હતા. એમનામાં ચમત્કારી આકર્ષણ-શક્તિ (charisma) હતી, અને ત્યાં તે લગભગ પૂજાતા જ હતા. જ્યારે

૧. tremendously powerful.

૨. mystic.

૩. enlightened.

તે ભારત પાછા ફર્યા ત્યારે તેમણે પ્રથમ વારાણસી જઈ આવવાનો વિચાર કર્યો. કારણ કે, વારાણસી હિંદુધર્મનો અટળ ગઢ મનાતું હતું... હિંદુઓનું જુગલેમ... તેમનું મક્કા. રામતીર્થને એવી ખાતરી હતી કે અમેરિકનોએ જે તેમના તરફ આવો પૂજ્યભાવ દાખવ્યો છે, તો વારાણસીના બ્રાહ્મણો તો તેમને દેવની પેઠે પૂજશે, પરંતુ તે ભૂલ કરતા હતા. તે વારાણસીમાં ભાષણ કરવા લાગ્યા. તે જ વખતે એક બ્રાહ્મણ ઊભો થયો અને બોલ્યો, “તમે આગળ કંઈ વદો ત્યાર પહેલાં મારા એક પ્રશ્નનો જવાબ આપો. તમે સંસ્કૃત ભાષા જાણો છો?”

રામતીર્થ તો પરમ તત્ત્વ વિષે બોલી રહ્યા હતા, ત્યારે આ બ્રાહ્મણે તો એટલું જ પૂછ્યું કે, “તમને સંસ્કૃત આવડે છે? જે તમને સંસ્કૃત ન આવડતું હોય, તો પરમ તત્ત્વ વિષે બોલવાનો તમને કયો અધિકાર નથી. માટે પહેલાં જઈને સંસ્કૃત ભણી આવો.”

એ બ્રાહ્મણનો તો કંઈ દોષ કાઢી ન શકાય. આખી દુનિયામાં (બધા ધર્મોના) બ્રાહ્મણ-વર્ગ એવો જ હોય છે. નવાઈ તો એ વાતની છે કે, રામતીર્થે સંસ્કૃત ભાષા શીખવાનું શરૂ કર્યું જ! એ વાતનો જ મને આઘાત લાગ્યો છે. કારણ કે, રામતીર્થે તો એ બ્રાહ્મણને એટલું જ સંભળાવી દેવું જોઈતું હતું કે, “તારા બધા વેદો અને તારી સંસ્કૃત ભાષાને લઈને કાળું કર^૪ મેં પરમ સત્યને જાણ્યું છે, પછી મારે સંસ્કૃત ભાષાને શું કરવી છે?”

રામતીર્થ સંસ્કૃત ભાષા જાણતા ન હતા એ વાત સાચી હતી. પરંતુ તે આવડવી જ જોઈએ એવું પણ ક્યાં છે? પરંતુ તેમને તો સંસ્કૃત ભાષા આવડવાની શાથી જરૂર જણાઈ તે સમજાતું નથી. તમને યાદ રાખવાનું કહું છું તે પહેલી ભૂલ આ હતી. તેમનાં પુસ્તકો ખરેખર ઘણાં જ કાવ્યમય છે... પૂરેપૂરાં પ્રેરણાદાયક. પરંતુ પરમજ્ઞાની^૫ માણસ પોતે ક્યાંક ખોવાઈ ગયો છે.

૪. get lost.

૫. esoteric.

બીજી ભૂલ : તેમનાં પત્ની તેમને મળવા દૂર મંજાબથી આવ્યાં, ત્યારે તેમણે તેમને મળવાની ના પાડી. બીજી કોઈ સ્ત્રીને મળવાની તેમણે કદી ના નહોતી પાડી. તો પછી પોતાની જ પત્નીને મળવાની ના પાડવાની શી જરૂર હતી? કારણકે, તેમને બીક હતી. હજુ તેમને સ્ત્રીમાં આસક્તિ બાકી રહી હતી. મને તેમની દયા આવે છે. (સંન્યાસી થઈને) પોતાની પત્નીનો તેમણે ત્યાગ જ કર્યો છે, પછી તેમને બીક શી વાતની લાગતી હતી?

ત્રીજી ભૂલ : તેમણે છેવટે આપઘાત કર્યો હતો. હિંદુઓ તો એમ જ કહેવાના કે તે ગંગામાં સમાઈ ગયા. તમે ગમે તેવી ખરાબ બાબતોને સારાં રૂપાળાં નામ આપી શકો છો. (પણ તેથી ખરાબ બાબત ખરાબ જ રહેવાની.)

આ ત્રણ વિગતો સિવાયનાં રામતીર્થનાં પુસ્તકો કીમતી છે. પરંતુ તમે આ ત્રણ બાબતો ભૂલી જાઓ તો તમે તેમને સાક્ષાત્કાર પામેલા જ ગણવા લાગશો. તે જાણે સાક્ષાત્કાર પામેલા માણસ હોય એમ જ વાત કરે છે, પરંતુ તે માત્ર ‘જાણે સાક્ષાત્કાર પામેલા’ હતા, એટલું જ.

૭૩

સ્ટોન

આજે તેરમી બેઠકના પહેલા પુસ્તક તરીકે હું ઈરવિંગ સ્ટોનનું ‘ધ લસ્ટ ફોર લાઈફ’ (‘જીવનની તૃણા’) પુસ્તક રજૂ કરું છું. વિન્સેન્ટ વાન ગોઘ (Gogh)ના જીવન ઉપર લખાયેલી એ નવલકથા છે. સ્ટોને એ નવલકથા લખીને એવું મોટું (tremendous) કામ કર્યું છે કે બીજા કોઈએ તેવું કામ કર્યું હોય એવું મને યાદ આવતું નથી. બીજાને વિષે એટલી આત્મીયતાથી કોઈએ લખાણ કર્યું નથી — જાણે પોતાના જ અંતરની વાત કરતો હોય!

‘લસ્ટ ફોર લાઈફ’ એ પુસ્તક માત્ર નવલકથા જ નથી. તે તો એક આધ્યાત્મિક ગ્રંથ છે. તેને હું મારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે આધ્યાત્મિક કહું છું. મારી વ્યાખ્યા પ્રમાણે જીવનનાં બધાં પાસાં - બધી કક્ષાઓને એક સમન્વય હેઠળ આણવામાં આવે,^૧ ત્યારે જ તે આધ્યાત્મિક બની રહે. એ પુસ્તક એવી સુંદર રીતે લખાયું છે કે તેનો લેખક ઈરવિંગ સ્ટોન પોતે જ તેને આંખી જવા માગે તો પણ તે શક્ય નથી.

તે પુસ્તક લખ્યા પછી સ્ટોને બીજાં ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે, અને આજની બેઠકના બીજા પુસ્તક તરીકે હું સ્ટોનનું જ બીજું પુસ્તક રજૂ કરવાનો છું. હું તે પુસ્તકને ‘બીજા’ પુસ્તક તરીકે રજૂ કરું છું કારણ કે, વસ્તુતાએ પણ તે બીજી કક્ષાનું પુસ્તક છે - ‘લસ્ટ ફોર લાઈફ’ની જેમ પ્રથમ કક્ષાનું નથી. તે પુસ્તકનું નામ ‘ધ એગની એન્ડ ધ એક્સ્ટસી’ (The Agony and the Ecstasy) ‘અજંપો અને અત્યાનંદ’) છે. તે પુસ્તક પણ પહેલા પુસ્તકની પેઠે બીજા કોઈ જીવનચરિત્રને આધારે જ લખાયેલું છે. સ્ટોન કદાચ માનતો હશે કે, તે ‘લસ્ટ ફોર લાઈફ’ જેવું જ બીજું પુસ્તક લખતો હશે, પરંતુ તે બાત્રતમાં તે નિષ્ફળ નીવડ્યો છે. જોકે તે નિષ્ફળ નીવડ્યો છતાં તે પુસ્તક પણ બીજા નંબરનું તો છે જ - બીજો નંબર પણ તેના પુસ્તકના પહેલા નંબરની દૃષ્ટિએ, બીજા કોઈ લેખકના પુસ્તકની દૃષ્ટિએ હરગિજ નહિ. ક્વાકારો, કવિઓ, ચિત્રકારો વગેરેનાં જીવનચરિત્રને આધારે સૌંદર્ય નવલકથાઓ લખાઈ છે, પણ તેમાંની કોઈ સ્ટોનના બીજા પુસ્તકની કક્ષાએ પણ પહોંચી શકતી નથી. તો પ્રથમ પુસ્તકની કક્ષાની તો વાત જ ક્યાં? સ્ટોનનાં બંને પુસ્તકો સુંદર છે; પરંતુ પહેલા પુસ્તકનું સૌંદર્ય તો અલૌકિક છે.

સ્ટોનનું બીજું પુસ્તક જરા નીચેની કક્ષાનું છે, પણ એમાં સ્ટોનનો કથો વાંક નથી. તમને ખ્યાલ હોય કે તમે ‘લસ્ટ ફોર

૧. all dimensions of life have to be incorporated into a synthesis.

લાઈફ' જેવું પ્રથમ કક્ષાનું પુસ્તક લખ્યું છે, ત્યારે સામાન્ય રીતે માણસને તેનું અનુકરણ કરી તેનું બીજું પુસ્તક લખવાનું જ મન થાય. પરંતુ તમે અનુકરણ કરવા જાઓ તો એવું પ્રથમ કક્ષાનું પુસ્તક કદી લખી ન શકો. સ્ટોને જ્યારે 'લસ્ટ...' પુસ્તક લખ્યું ત્યારે તે કોઈનું અનુકરણ કરતો ન હતો, પરંતુ જ્યારે તેણે 'ધ ઑગની ઑન્ડ ધ ઍકસ્ટસી' પુસ્તક લખ્યું, ત્યારે તે પોતાનું જ અનુકરણ કરી રહ્યો હતો, અને એ અનુકરણ સૌથી ખરાબ અનુકરણ હોય છે. દરેક જણ નાહવા જતી વખતે બાથરૂમના અરીસામાં એમ જ કરે છે...સ્ટોનના બીજા પુસ્તક વિષે એવી જ લાગણી થાય છે. હું તેને અરીસામાંનું પ્રતિબિંબ કહું છું, પણ તે કોઈ સાચી વસ્તુનું પ્રતિબિંબ છે, એટલે તેને હું મારી યાદીમાં ઉમેરી લઉં છું.

હું હમણાં ગુડિયાને પૂછવાનો જ હતો કે સ્ટોને 'ધ ઑગની ઑન્ડ ધ ઍકસ્ટસી' પુસ્તકમાં કોનું જીવનચરિત્ર લીધું છે. મારા પૂરતું તો હું તે નામ છેક જ ભૂલી ગયો છું. એમ લાગ્યે જ બને છે, કારણ કે, હું ઝટ કશું ભૂલી જતો નથી. હું ક્ષમા તરત જ આપી દઉં છું, પણ કશું ઝટ ભૂલી જતો નથી.^૨ રાજભારતી, તમે કહો કે સ્ટોને કોના જીવનચરિત્ર વિષે લખ્યું છે? ગોગિવનના?^૩

“ભગવાન, એમાં માર્કેલ ઑન્જેલોનું ચરિત્ર છે.”

માર્કેલ ઑન્જેલોનું? ખરે જ એક મહાન જીવનચરિત્ર કહેવાય. પણ ત્યારે સ્ટોને ઘણું ગુમાવ્યું છે એમ જ કહેવું જોઈએ. ગોગિવન વિષે જ તેણે લખ્યું હોત, તો તો ઠીક વાત હતી. પણ જો તે માર્કેલ ઑન્જેલોનું ચરિત્ર હોય, તો સ્ટોનને તે લખવા બદલ હું ક્ષમા

૨. અંગ્રેજીમાં 'forgive and forget' એવી ઉક્તિ છે - અર્થાત્ બીજાએ કરેલા નુકસાનની ક્ષમા આપી દો અને તેને તરત ભૂલી જાઓ. મનમાં વેરભાવ રાખી ગોખ્યા કરવું એ સાચો રસ્તો નથી. - સ્.૦

૩. Gauguin.

પણ આપવાનો નથી તથા તે વાત ભૂલી પણ જવાનો નથી. પરંતુ સ્ટોનનું લખાણ બહુ સુંદર હોય છે. તે જાણે કાવ્ય જ લખતો હોય તેવું લાગે છે.

સ્ટોનની બીજી ચોપડી પહેલીની તોલે આવી ન શકે તેનું એક સીધુંસાદું કારણ તો એ છે કે, પહેલી ચોપડીમાં જેનું જીવનચરિત્ર છે, એ વિન્સેન્ટ વાન ગોથ જેવો કોઈ બીજો માણસ જ મળે તેમ નથી. એ ડચ બચ્ચો પોતે જ અનનુકરણીય હતો. તેની કોઈ સાથે સરખામણી જ થઈ શકે તેમ નથી. તારાઓથી ખચોખચ ભરેલા આકાશમાં તે એકલો જુદો જ પ્રકાશી રહ્યો છે. એવા માણસ ઉપર કોઈ મોટું પુસ્તક રચવું હોય તો તે સહેલું કામ છે. માઈકેલ એન્જેલો વિષે પણ તેમ જ કહેવાય. પરંતુ સ્ટોન પોતાનું જ અનુકરણ કરવા ગયો એ મોટી ભૂલ કરી બેઠો. તમે કોઈનું અનુકરણ કરનારા કોઈના અનુયાયી કદી ન બનતાં^૪ તમારા પોતાના પણ !

બિચારી ચેતનાને મેં તાકીદ કરી છે કે, તું મારાં કપડાં ધૂએ છે તે બરફ જેવાં ઘોળાં થવાં જોઈએ. તે બિચારી તેનાથી થાય તેટલું કરી છૂટે છે. આજે હું ખૂબ આનંદમાં છું. (બરફની વાત પરથી) હું ફરીથી હિમાલયમાં જઈ પહોંચ્યો છું. લાઓઆની પેઠે મારો પણ હિમાલયમાં જ દેહ ત્યાગવાનો વિચાર હતો. હિમાલયમાં જીવતા હોવું એ એક અદ્ભુત વસ્તુ છે; પરંતુ હિમાલયમાં દેહત્યાગ કરવો એ એથી પણ વધુ અદ્ભુત વસ્તુ છે. બરફ જ્યાં જ્યાં હોય છે, ત્યાં ત્યાં હિમાલયની પવિત્રતાનું - નિષ્કલંકતાનું પ્રતિનિધિત્વ કરે છે આવતી કાલ કદી આવતી જ નથી. જોટલે કશી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. હું તો હમેશ ‘આજ’માં જ વિચરું છું - વિહરું છું. એટલે અબઘડી - અત્યારે જ આપણે હિમાલયની દુનિયામાં જ પહોંચી ગયા છીએ.

૪. do not follow.

માઈકેલ એન્જેલોને સફેદ આરસ બહુ ગમતો હતો. તેથી જ તેણે સફેદ આરસમાંથી જિસસની મૂર્તિ કોતરી કાઢી છે. બીજા કોઈ માણસે એવી સુંદર મૂર્તિઓ ઘડી નથી. એટલે માઈકેલ એન્જેલો વિષે સુંદર વાર્તા રચવાનું સ્ટોન માટે મુશ્કેલ હોવું જ ન જોઈએ. પરંતુ તે ચૂકી એટલા માટે ગયો કે, તે પોતાનું જ અનુકરણ કરવા ઝેસી ગયો. જો પોતાના પહેલા પુસ્તકની વાત તે ભૂલી ગયો હોત, તો આપણને બીજી ‘લસ્ટ ફોર લાઈફ’ નવલકથા મળી હોત.

૭૪

ઈસપ – AESOP

ચોથી બેઠકના આઠમા પુસ્તક તરીકે રજનીશજીએ “ધ ફેબલ્સ ઓફ ઈસપ” (‘ઈસપની કહાણીઓ’ પુસ્તક રજૂ કર્યું. તેમણે ઉમેર્યું કે, ઈસપ એ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નથી. તે નામનો કોઈ માણસ અસ્તિત્વમાં જ ન હતો. બુદ્ધે એ બધી વાર્તાઓ પોતાના ધર્માપદેશમાં વાપરી છે. અને સિકંદર (Alexander) જ્યારે ભારત ઉપર ચડાઈ કરવા આવ્યો ત્યારે પોતાની સાથે તે બધી વાર્તાઓ પશ્ચિમના દેશોમાં લઈ ગયો. અલબત્ત તે વાતોમાં ઘણું બદલાઈ ગયું છે — બુદ્ધનું નામ પણ !

બુદ્ધ બોધિસત્ત્વ પણ કહેવાતા. બુદ્ધે પોતે જ કહ્યું છે કે, બુદ્ધો બે પ્રકારના હોય છે : એક તો ‘અર્હત’, જે પોતાનું બુદ્ધપણું પ્રાપ્ત કર્યા પછી બીજા કોઈને માર્ગદર્શન કરવાની પંચાતમાં પડતા નથી. અને બીજા ‘બોધિસત્ત્વ’ જે બુદ્ધપણું પ્રાપ્ત કર્યા પછી બીજાઓને તેમના સાધના-માર્ગમાં મદદ કરવા સખતમાં સખત પ્રયત્ન કરે છે. અલેક્ઝાન્ડર ‘બોધિસત્ત્વ’ શબ્દને ‘બોધિસત’ તરીકે પોતાની સાથે લઈ ગયો. તે શબ્દ પછી ‘જોસેફસ’ (Josephus) બન્યો અને

જેસેફસમાંથી પછી ‘એસોપ’ (AESOP) બન્ધો. એસોપ એ કોઈ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નથી; પરંતુ તેને નામે ચડેલી દૃષ્ટાંતકથાઓ (parables) અતિ અર્થપૂર્ણ છે અને હું આ બેઠકના આઠમા પુસ્તક તરીકે તેને રજૂ કરું છું.

૭૫

નાગાર્જુન

ચોથી બેઠકનું નવમું પુસ્તક નાગાર્જુનની ‘મૂલ માધ્યમિક કારિકા’ છે. મને નાગાર્જુન બહુ ગમતા નથી. તે વધારે ઝડપા ફિલસૂફ છે, અને હું ફિલસૂફી-વિરોધી^૧ માણસ છું પણ નાગાર્જુનની ‘મૂલ માધ્યમિક કારિકા’નો અર્થ થાય છે ‘મધ્યમ-માર્ગનાં^૨ મૂળ તત્ત્વો’; અર્થાત્ મધ્યમ-માર્ગનું મૂળ રહસ્ય. શબ્દો પહોંચી શકે એટલી ગહન^૩ ઊંડાઈએ તે પોતાની કારિકાઓમાં પહોંચ્યા છે. મેં એ કારિકાઓ વિષે કાંઈ વક્તવ્ય કર્યું નથી. જે તમારે મૂળ તત્ત્વ કે રહસ્ય વિષે કંઈ કહેવું હોય તો તેનો સાચામાં સાચો માર્ગ ચૂપ રહેવું એ જ છે.

પરંતુ એ પુસ્તક તો સર્વોત્તમ કક્ષાનું^૪ સુંદર પુસ્તક છે.

૧. anti philosophic.

૨. બુદ્ધ પોતે બતાવેલા માર્ગને મધ્યમ-માર્ગ કહેતા. - સ્.૦

૩. profoundest.

૪. tremendously beautiful.

૭૬ બર્ટ્રાન્ડ રસેલ

મારે બર્ટ્રાન્ડ રસેલને મારી યાદીમાં ઉમેરી લેવાનો છે એ વાત કોણ જાણે થાથી હું ભૂલી જ શકતો નથી. મેં તેને હમેશાં ચાહ્યો છે — એમ જાણવા છતાં કે અમે બે ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ ધ્રુવ જેટલા એકબીજાથી વેગળા છીએ — વિરુદ્ધમાં છીએ. કદાચ તેને ચાહવાનું એ જ કારણ હશે. કારણ કે, લોકોક્તિ જ છે કે, બે ધ્રુવ દૂર — એક બીજાથી છેક વિરુદ્ધમાં હોવા છતાં એકબીજાને આકર્ષે છે. તમને મારી આંખમાં આવેલાં આંસુ દેખાયાં? તે બર્ટ્રાન્ડ રસેલ માટે છે. તેના મિત્રો તેને ‘બર્ટી’ (Bertie) કહીને જ બોલાવતા. ‘ધ હિસ્ટરી ઓફ વેસ્ટર્ન ફિલોસોફી’ બારમી બેઠકનું નવમું પુસ્તક તેનું છે.

પશ્ચિમની ફિલોસોફી પૂરતું કહીએ તો તેને અગે બર્ટ્રાન્ડ રસેલ જેટલું (મહત્વનું કે ઉપયોગી)^૧ કામ બીજા કોઈએ કર્યું નથી. જાતે ફિલસૂફ હોય તે જ એ કામ કરી શકે. ઈતિહાસકારોએ પ્રયત્ન કર્યો છે, અને ફિલસૂફીના ઘણા ઈતિહાસ લખાયા છે. પણ તે લખનાર એકે ઈતિહાસકાર ફિલસૂફ નહોતો. આ પહેલી જ વાર બન્યું છે કે, બર્ટ્રાન્ડ રસેલની કથાનો ફિલસૂફ ‘ધ હિસ્ટરી ઓફ વેસ્ટર્ન ફિલોસોફી’ નામે ઈતિહાસનો ગ્રંથ પણ લખે છે. અને તે એવો સહૃદય (sincere) માણસ છે કે, તે પોતાના પુસ્તકને ‘ફિલસૂફીનો ઈતિહાસ’ નથી કહેતો; કારણ કે, તે બરાબર જાણતો હતો કે તે પોતે પૂર્વના દેશો તરફની ફિલસૂફીથી તદ્દન અજ્ઞાત હતો. પોતે જેટલું જાણતો હતો

૧. કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો મૂળના નથી. — સ્.૦

તેટલાની જ તે નમ્રપણે રજૂઆત કરે છે, અને સાથે સાથે જણાવે છે કે, એ ફિલસૂફીનો સંપૂર્ણ ઇતિહાસ નથી પણ પશ્ચિમના દેશો તરફની ઍરિસ્ટોટલથી માંડીને બટ્રાન્ડ રસેલ સુધીની ફિલસૂફીનો જ ઇતિહાસ છે.

મને ફિલસૂફી ગમતી નથી. પરંતુ રસેલની ચોપડી ઇતિહાસ જ નથી પણ એક કલાકૃતિ પણ છે. પદ્ધતિસરની કળાની કોટીની,^૨ એ સુંદર કૃતિ છે. બટ્રાન્ડ રસેલ મૂળે ગણિતશાસ્ત્રી હતા તેને કારણે જ કદાચ એમ બન્યું હશે.

ભારતને હજુ પણ એવા બટ્રાન્ડ રસેલની ખોટ છે, જે તેની ફિલસૂફી વિષે તથા ઇતિહાસ વિષે કંઈક લખે. ‘ઇતિહાસો તો ઘણા છે, પરંતુ તે બધા ઇતિહાસકારોએ લખેલા છે, ફિલસૂફોએ નહીં! એ તો ઉઘાડું છે કે, એક ઇતિહાસકાર તો ઇતિહાસકારની રીતે જ લખે, ગતિશીલ^૩ વિચારનો આંતરિક લય^૪ અને ઊંડાણ^૫ તેના સમજવામાં આવે જ નહિ. રાધાકૃષ્ણને “હિસ્ટરી ઓફ ઈન્ડિયન ફિલોસોફી” નામનું પુસ્તક લખ્યું છે - એમ માનીને કે તે બટ્રાન્ડ રસેલના પુસ્તક જેવું બનશે. પરંતુ એ પુસ્તક તો ચોરી કરેલું છે, એ પુસ્તક રાધાકૃષ્ણને લખ્યું નથી. એ પુસ્તક તો એક બિચારો વિદ્યાર્થી, જેના રાધાકૃષ્ણન પરીક્ષક હતા, તેણે લખેલો મહાનિબંધ^૬ છે. રાધાકૃષ્ણને એ આખો મહાનિબંધ ચોરી લઈને પોતાને નામે ચડાવી દીધો છે. અદાલતમાં તેમના ઉપર કેસ પણ કરવામાં આવ્યો હતો, પરંતુ પેલો વિદ્યાર્થી બિચારો એટલો બધો ગરીબ હતો કે તે એ કેસ લડી શકે તેમ નહોતું. એટલે રાધાકૃષ્ણને તેને પૂરતા પૈસા આપી ચૂપ કરી દીધા.

૨. aesthetic.

૩. moving.

૪. inner rhythm.

૫. profundity.

૬. thesis Ph.D. જેવી જિંથી કક્ષાની ડિગ્રીઓ માટે પરિક્ષા ઉપરાંત સ્વતંત્ર મહાનિબંધ પણ તૈયાર કરી આપવા પડે છે. - સં.

આવા લોકો ભારતીય ફિલસૂફીને ન્યાય કરી શકે ખરા? ખાસ કરીને ભારતને તેમ જ ચીનને — એ બે દેશોને એક બર્ટ્રાન્ડ રસેલની ખાસ જરૂર છે. પશ્ચિમના દેશો એટલા ભાગ્યશાળી કહેવાય કે તેમને બર્ટ્રાન્ડ રસેલ જેવો ક્રાંતિકારી વિચારક મળ્યો જે ઍરિસ્ટોટલથી માંડીને છેક પોતાના સુધીના વિચારકોના વિચારોના પ્રવાહનું આટલું સુંદર નિરૂપણ કરી શકે તેમ હતો તથા જેણે તેમ કર્યું પણ ખરું.

૭૭

તંત્ર

૧

પંદરમી બેઠકનો ચોથો લેખક છે અજિત-મુખર્જી. તંત્ર-સાહિત્ય માટે તે ઘણું કરી છૂટ્યો છે. તેનાં બે પુસ્તક હું મારી યાદીમાં સામેલ કરવાનો છું.

આજની બેઠકનું ચોથું પુસ્તક છે અજિત મુખર્જીનું ‘ધ આર્ટ ઓફ તંત્ર’, અને પાંચમું છે, ‘ધ પેઈન્ટીંગ ઓફ તંત્ર’ અથવા ‘ધ તંત્ર પેઈન્ટીંગ’. એ માણસ હજી જીવે છે અને તેનાં એ બે પુસ્તકો બદલ મેં તેને ખૂબ ચાહ્યો છે. કારણ કે, તે બે પુસ્તકો ઉત્તમોત્તમ^૭ છે — તેમાં આપેલાં ચિત્રો, તેમની કળા, અને તે ચિત્રો ઉપર તેણે કરેલું વિવેચન — તે બધું જ. અને તેણે લખેલા ઉપોદ્ઘાતો તો સરખામણી કરી ન શકાય તેટલા અમૂલ્ય છે.

પણ એ માણસ પોતે તો એક બાપડો બંગાળી જ લાગે છે. હમણાં થોડા જ દિવસ પહેલાં તે દિલ્હીમાં લક્ષ્મીને મળ્યો હતો. તે તેને મળવા જ આવ્યો હતો અને તેણે તેની સમક્ષ કબૂલ કરી દીધું કે તેનો મૂળ વિચાર તો તેની પાસેનો બધો સંગ્રહ ભગવાન (રજનીશજી)ને જ અર્પણ કરી દેવાનો હતો. તેની પાસે તંત્રને

૭. masterpieces.

લગતાં ચિત્રો અને કળાનો એક અમૂલ્ય અને સમૃદ્ધ ભંડાર હતો. તેણે લક્ષ્મીને કહ્યું કે, “એ બધું ભગવાનને અર્પણ કરી દેવાનો વિચાર એને એ કારણે આવ્યો હતો કે તે એકલા જ એની કિંમત સમજી શકે તથા તેનું રહસ્ય પામી શકે તેવી લાયકાત ધરાવતા હતા. પણ મને બીક લાગી કે ભગવાન સાથે કાંઈ પણ સંબંધ ધરાવવો એ મારે માટે જોખમકારક વસ્તુ બની રહે; તેથી છેવટે મેં આખી જિંદગીની મહેનતનો મારો સમસ્ત સંગ્રહ ભારત-સરકારને સોંપી દીધો.”

મેં એ બંને પુસ્તકોને ખૂબ ચાહ્યાં છે; પરંતુ એ માણસને - અજીત મુખર્જીને માટે - એ ઉદરડાને માટે શું કહેવું? આવી બીક રાખે? અને એવી બીક રાખીને તાંત્ર ગ્રંથો સમજવા એ શક્ય છે? અશક્ય! તેણે જે કંઈ લખ્યું છે એ કેવળ બુદ્ધિનો વિવાસ છે; તે બધું તેના હૃદયમાંથી નિપજેલું નથી - નિપજી શકે જ નહિ, તેની પાસે હૃદય નામની ચીજ જ નથી. શરીર-તાંત્રનો વિચાર કરીને જ કહીએ તો એક ઉદરડાને પણ હૃદય હોય છે; પરંતુ એ હૃદય નથી, માત્ર ફેફસાં છે. માણસમાં જ ફેફસાં ઉપરાંત વધારે એવી કોઈ ચીજ હોય છે - અર્થાત્ હૃદય! અને હૃદય! અને હૃદય તો હિંમત, પ્રેમ અને સાહસની ભરેલી આબોહવામાં જ પાંગરી શકે. કેવો બાપડો માણસ! છતાં તેનાં પુસ્તકોની હું કદર કરું છું. એ ઉદરડાએ પણ બહુ મોટું કાર્ય કરેલું છે. એ બે ચોપડીઓ તાંત્રને માટે તથા તત્ત્વના શોધકો માટે બહુ મહત્ત્વની રહેવાની છે પણ અજીત ઉદરડાને - અરે અજીત મુખર્જીને ક્ષમા કરો અને ભૂલી જાઓ.

અજીત મુખર્જી, પણ એટલું સમજી રાખજે કે, હું તારો કે કોઈનો પણ વિરોધી કે દુશ્મન નથી. દુનિયામાં હું કોઈનો દુશ્મન નથી. જેકે દુનિયામાં લાખો ને કરોડો એવા લોકો છે જે મને તેમનો દુશ્મન માને છે. પણ એની મારે શી પાંચાત?¹ અજીત મુખર્જી છતાં

૧. It is their business.

હું તને ચાહું છું; કારણ કે, તે તંત્રની સારી સેવા બજાવી છે. તંત્રને ઘણા અભ્યાસીઓની, ફિલસૂફોની, ચિત્રકારોની, લેખકોની, કવિઓની ઘણી જરૂર છે, જેથી કરીને તે પ્રાચીન જ્ઞાન—પ્રાચીન વિદ્યા—ફરીથી જીવંત બને—અને તેં એ કામમાં તારા પૂરતો નજીવો ભાગ જરૂર ભજવ્યો છે.

૨

પંદરમી બેઠકના આઠમા પુસ્તક તરીકે પૉલ રૅપ્સનું એન સિદ્ધાંત વિષેનું ‘એન ફ્લેશ, એન બાન્સ’ નામનું પુસ્તક રજૂ કરવામાં આવ્યું હતું. તે લેખક વિષે વિશેષ માહિતી આપતાં રજનીશજીએ જણાવ્યું હતું કે, એ માણસ હજી કેલિફોર્નિયામાં ક્યાંક જીવે છે. એન વિષેના તેના આ નાના પુસ્તકમાં તેણે ‘વિજ્ઞાન ભૈરવ તંત્ર’—જેમ શિવજીએ પાર્વતીને ૧૧૨ સૂત્રોમાં સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવાની ૧૧૨ ચાવીઓ બતાવી હતી, તેમનો સંગ્રહ પણ છે. ધ્યાન માટે ‘વિજ્ઞાન ભૈરવ તંત્ર’ કરતાં વધુ ઉપયોગી થઈ પડે એવું બીજું કંઈ હોઈ શકે નહિ. કારણ કે, ધ્યાન માટે ૧૧૨ ચાવીઓ પૂરતી છે. એકસો તેર પણ નહિ. ૧૧૨ એ જ સુંદર અલૌકિક^૨ સંખ્યા છે.

આખી ચોપડી ઘણી નાની છે—એને ‘પૉકેટ-બુક’ જ કહોને. તમે તેને ખીસામાં નાખીને લઈ જઈ શકો. એમ તો કોહીનૂરને પણ તમે ખીસામાં નાખીને લઈ જઈ શકો. જોકે હવે તો એ કોહીનૂર બ્રિટિશ રાજવીઓના મુગટમાં જડી દેવામાં આવ્યો છે, અને મુગટ કંઈ ખીસામાં લઈ જઈ શકાય નહિ. પૉલ રૅપ્સ વિષે કહી શકાય એવી અગત્યની વાત એ છે કે, ભાષાંતર કરવામાં તેણે ફાલતુ કે બહારનો એક પણ શબ્દ ઉમેર્યો નથી, તેણે માત્ર ભાષાંતર જ કર્યું છે, પરંતુ એ ભાષાંતર કરીને તેણે એક સુંદર પુષ્પ અંગ્રેજી ભાષાને અર્પણ કર્યું છે.

૨. esoteric.

૫૦ - ૧૦

પૉલ રેન્સે લગભગ અશક્ય કહેવાય તેવું કામ કરેલું છે. અમેરિકન હોવા છતાં તેણે એન સિદ્ધાંતની સંપૂર્ણ સુવાસ હાંસલ કરી છે - પોતાને એકલાને માટે નહિ પણ આખા જગત માટે. દુનિયાએ હમેશ માટે તેના આભારી રહેવું પડશે. જેકે તેણે આત્મજ્ઞાન હાંસલ કર્યું ન હતું, તેથી મેં કહ્યું કે તેણે ‘લગભગ’ અશક્ય કહેવાય તેવું કામ કરેલું છે.

‘વિજ્ઞાન ભૈરવ તંત્ર’ના કવિ - ગાયક શિવજી પોતે છે. તે બહુ નાનું પુસ્તક છે - માત્ર ૧૧૨ સૂત્રોનું. તમે એ આખું ચોપડીના એક જ પાનમાં - બહુ તો બે પાનમાં લખી શકો. મેં તે પુસ્તક ઉપર ઘણું વક્તવ્ય કરેલું છે - પાંચ પુસ્તકો ભરીને - હજારો પાનમાં, ‘વિજ્ઞાન ભૈરવ તંત્ર’ જેવું સંક્ષિપ્ત પુસ્તક બીજું કોઈ નથી. જેકે દરેક સૂત્રમાં ધ્યાન સિદ્ધ કરવાની જુદી જુદી રીત જ બતાવેલી છે.

રજનીશજીએ કહ્યું, ‘મને મારું કામ પૂરું કરવા દો. લોકો ખુરશીમાં બેઠેલા માણસને દરદી ‘patient’ કહે છે, પરંતુ તેમણે દાકતરોને જ ‘પેશન્ટ’ (ધીરજવાળા) બનવા કહેવું જોઈએ. યશુ-ભારતી તું તો દાકતર નથી એટલે તારે કશી ચિંતા કરવાની જરૂર નથી. જેકે કોઈ સ્ત્રી ચિંતા કરતી જ નથી, ઊલટી તે જ બધાને ચિંતા કરાવે છે. પણ એ જુદી વાત થઈ ... અને ગુડિયા તો હસે છે, લાયક અંગ્રેજ સ્ત્રી એમ હસે નહિ ... પણ તમે બધાં હસો કે રડો, મારે મારું કામ ચાલુ રાખવાનું છે. હું ખુરશીભેગો ભલે થયો હોઈશ, પણ તેની કંઈ ફિકર નથી. હું પહાડ જેવો કઠણ તથા કમળ જેવો પોચો છું. એ બંને વસ્તુઓ મારામાં એકસાથે જ રહેલી છે.

મારપા

ચોથી બેઠકના છેલ્લા (દશમા) પુસ્તક તરીકે હું એક વિચિત્ર પુસ્તક રજૂ કરું છું. સામાન્ય રીતે તો સૌ કોઈ એમ જ માને કે, એ પુસ્તકને હું મારી યાદીમાં લઉં જ નહિ. એ પુસ્તક તિબેટના અધ્યાત્મજ્ઞાની મારપાની મહાનકૃતિ છે. એમના અનુયાયીઓ પણ એ પુસ્તક વાંચતા નથી. તે પુસ્તક વાંચવા માટે છે જ નહિ. તેનું તો ધ્યાન જ ધરવાનું હોય છે. તેના ઉપર એક વખત નજર ટેકવો એટલે તરત તે પુસ્તક અદૃશ્ય થઈ જાય, તેમાંનું લખાણ અદૃશ્ય થઈ જાય અને માત્ર ચેતનાની ધારા બાકી રહે.

મારપા બહુ વિચિત્ર માણસ હતા. તેના ગુરુ મિલારેપા કહેતા કે, “હું પણ મારપાને પ્રણામ કરું છું.” કોઈ ગુરુએ પોતાના શિષ્ય માટે એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા નથી. પરંતુ મારપા પોતે એવો માનવી જ હતા એક વખત કોઈએ મારપાને પૂછ્યું, ‘તમે મિલારેપામાં માનો છો? જે માનતા હો તો આ સજગતા અગ્નિમાં કૂદી પડો.’ મારપાએ તરત જ અગ્નિમાં કૂદકો માર્યો. મારપા અગ્નિમાં કૂદી પડ્યા છે એવું જાણતાં વેંત લોકો એ અગ્નિને બુઝાવી નાખવા ચોતરફથી દોડી આવ્યા. જ્યારે અગ્નિ બુઝાઈ ગયો ત્યારે લોકોએ જોયું કે મારપા તો ખડખડ હસતા બુદ્ધ બેસતા તેવા આસનમાં બેઠેલા હતા.

લોકોએ મારપાને પૂછ્યું, “આમાં હસવા જેવું શું છે ભલા?”

મારપાએ જવાબ આપ્યો, “(હું હસું છું એટલા માટે કે, મને પ્રત્યક્ષ દેખાયું કે) શ્રદ્ધા એ જ એક એવી ચીજ છે જેને અગ્નિ બાળી શકતો નથી.”

આ માણસનાં સાદાં ગીતોના પુસ્તક ‘ધ બુક ઓફ મારપા’ને હું દશમા પુસ્તક તરીકે મારી યાદીમાં ઉમેરું છું.

૭૯

રામકૃષ્ણ

૧૬ મી બેઠકના છઠ્ઠા પુસ્તક તરીકે એક વિચિત્ર માણસનું પુસ્તક રજૂ કરું છું. તે પોતાની જાતને માત્ર ‘M’ કહીને ઓળખાવે છે. પરંતુ હું તેમનું ખરું નામ જાણું છું. લેખક પોતાનું ખરું નામ કોઈ જાણે તેમ ઈચ્છતા ન હતા, પણ તેમનું ખરું નામ છે મહેન્દ્રનાથ.

તે બંગાળી હોઈ રામકૃષ્ણના શિષ્ય હતા. મહેન્દ્રનાથ ઘણાં વર્ષ સુધી રામકૃષ્ણના ચરણ પાસે બેસી રહ્યા હતા, તથા પોતાના ગુરુની આસપાસ જે કંઈ બનતું તેની નોંધ લખી રાખતા. તે ચોપડીનું નામ ‘ધ ગોસ્પેલ ઓફ રામકૃષ્ણ’ છે. તે પોતાનું નામ જાહેર કરવા માગતા ન હતા. સાચા શિષ્યનું એ જ લક્ષણ હોય છે. તેમણે પોતાની જાતને છોક જ ભૂંસી નાખી હતી.

તમને જાણીને નવાઈ લાગશે કે જે દિવસે રામકૃષ્ણ ગુજરી ગયા તે દિવસે જ ‘M’ પણ ગુજરી ગયા. તેમને બીજા કથા માટે જીવવાનું બાકી જ રહેતું ન હતું.

પુસ્તકમાં મહેન્દ્રનાથ કયાંય આવતા જ નથી. કારણ કે તે માત્ર રામકૃષ્ણનો જ અહેવાલ લખે છે. ગુરુ સાથે તેમનું અસ્તિત્વ જ જાણે નથી. હું એ માણસને ચાહું છું. તેના પુસ્તકને ચાહું છું, તેમ જ પોતાની જાતને સંપૂર્ણપણે ભૂંસી નાખવા તેમણે જે પ્રયત્ન કર્યો છે તેને પણ ખિરદાવું છું. ‘M’ જેવા શિષ્ય જવલ્લે જ મળે. એ બાબતમાં જિસસ કરતાં રામકૃષ્ણ વધુ ભાગ્યશાળી હતા.

મૂર - MOORE

૧૬ મી બેઠકનું આઠમું પુસ્તક જી.ઈ. મૂર (G E. Moore)નું 'પ્રિન્સિપિયા એથિકા' ('Principia Ethica') છે. રજનીશજી કહે છે કે, તે આ પુસ્તકને ચાહે છે. તે તર્કશાસ્ત્રની મોટી કસરત જેવું છે. "સારું" કોને કહેવાય તેની ચર્ચામાં મૂરે ૨૦૦ થી વધારે પાન રોક્યા છે અને છતાં છેવટે નતીજે એ કાઢ્યો છે કે, "સારું" શું એની વ્યાખ્યા કરી શકાય નહિ - તે અવ્યાખ્યેય (undefinable) છે, પરંતુ આ નિષ્કર્ષે પહોંચવામાં તેણે અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ (mystics)ની પેઠે કૂદકો નથી માર્યો; પોતાના આ નિષ્કર્ષે પહોંચતા પહેલાં તેણે ખૂબ પૂર્વતૈયારી કરી છે. તે ફિલસૂફ હતો, તેથી તેણે પગથિયાવાર એક એક પગલું ભર્યું છે - ઉતાવળ કરી નથી. પરંતુ છેવટે તો તે અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ જે કહે છે તે નિષ્કર્ષ ઉપર જ આવી પહોંચે છે.

"સારું" એટલે શું એ હમેશાં અનિર્વચનીય - અવ્યાખ્યેય જ રહેવાનું. તેવું જ "સુંદર" પણ અનિર્વચનીય રહેવાનું, અને 'ઈશ્વર' પણ. વસ્તુતાએ મૂલ્યવાન વસ્તુઓ હમેશાં અવ્યાખ્યેય જ રહેવાની. નોંધ કરો! જેની વ્યાખ્યા કરી શકાતી હશે તે વસ્તુ મૂલ્યવાન નહીં જ હોય. તમે 'અવ્યાખ્યેય' વસ્તુ સુધી નહીં પહોંચો, ત્યાં સુધી કશું મૂલ્યવાન તમે હાંસલ નહીં જ કર્યું હોય.

વિટગેન્સ્ટીન - WITTGENSTEIN

૧

૧૦ મી બેઠકના ત્રીજા પુસ્તક તરીકે જર્મન લેખક લુડવિગ વિટગેન્સ્ટીનનું 'Tractatus Logico Philosophicus' પુસ્તક રજૂ કરું છું. આ ચોપડી ગાંડપણની બાબતમાં છેક છેલ્લી ડિગ્રી પ્રાપ્ત કરનાર તથા સાઈકીઆટ્રી, સાઈકોઝૉનાલિસીસ વગેરે માનસિક ઉપચાર-પદ્ધતિઓની શક્તિની મર્યાદાની બહાર ચાલ્યા ગયેલા તથા જેમને કાંઈ ઈલાજ જ થઈ શકે તેમ નથી^૧ તેવા લોકો માટે છે. દુનિયામાં જેટલાં પુસ્તકો અસ્તિત્વમાં છે તેઓમાં અઘરામાં અઘરું આ પુસ્તક છે. મહાન અંગ્રેજ ફિલસૂફ મૂર, તથા બીજો મહાન ફિલસૂફ - માત્ર ઈંગ્લેન્ડનો જ નહિ, પણ આખી દુનિયાનો મહાન ફિલસૂફ બર્ટ્રાન્ડ રસેલ, એ બંનેએ કબૂલ કર્યું છે કે, વિટગેન્સ્ટીન અમો બંને કરતાં કયાંય ઊંચી કક્ષાનો માણસ છે.

લુડવિગ વિટગેન્સ્ટીન આમ તો વહાલ ઊપજે તેવો માણસ છે. હું તેને ચિત્કારતો નથી તેમજ મને તેના પ્રત્યે કથો અણગમો પણ નથી. મને તે ગમે છે, તેમજ હું તેને ચાહું પણ છું - પરંતુ તેની ચોપડીને નહિ! તેની ચોપડી તો મોટી કુસ્તી-યુદ્ધ જેવી છે. ઘણા વખત બાદ કોઈક વાર તમને એકાદ વાક્ય મળી આવે જે તમારામાં જ્ઞાન-પ્રકાશ ઉજાળી મૂકે. દાખલા તરીકે - "જે બોલી શકાય એવું

૧. અધ્યાત્મજ્ઞાનની શોધમાં ફૂળેલા - બીજી બધી બાબતોનું જ્ઞાન બૂતી એક જ ધ્યેય પાછળ ગાંડા બનેલા ? - સ્.૦

ન હોય તેને બોલવું જ નહિ. તેને વિષે મીન રહેવું જ ઉચિત કહેવાય.” આ વિધાન તો બહુ સુંદર વિધાન છે. સંતો અધ્યાત્મ-જ્ઞાનીઓ, અને કવિઓ પણ આ વાક્યમાંથી ઘણું શીખી શકે તેમ છે.

વિટગેન્સ્ટીન બહુ ટૂંકાં – નાનાં વાક્યોમાં જ લખે છે. ફકરાઓ પણ નહિ, માત્ર સૂત્રો જ. પરંતુ પાગલપણાની બાબતમાં (અજ્ઞાત જ્ઞાન-સાક્ષાત્કારની બાબતમાં)^૨ બહુ આગળ વધેલાઓને આ ચોપડી ખૂબ જ મદદગાર નીવડે તેવી છે. આ પુસ્તક તેના માથા ઉપર નહિ પણ તેના અંતરાત્મા^૩ ઉપર જ સીધો ઘા કરી દે. ખીલાની પેઠે તે તેના અંતરમાં પેસી જાય, અને તેના ખોટા સ્વપ્નાભાસોમાંથી^૪ તેને જગાડી દે.

લુડવિગ વિટગેન્સ્ટીન બહુ ચાહવાલાયક માણસ હતો. ઑક્સફર્ડમાં બહુ જ વિખ્યાત અને બહુ જ લોકમાન્ય એવી ફિલસૂફીના અધ્યાપકની જગા તેને ધરવામાં આવી. પણ તેણે તે સ્વીકારી નહિ. તેનામાંની આ વૃત્તિને જ હું ચાહું છું. તે તો એક ખેડૂત તથા એક માછીમાર બનવા જ ચાલ્યો ગયો. આ માણસની તે વસ્તુ જ ગમે તેવી છે.

આ ચોપડી-તો વિટગેન્સ્ટીન જ્યારે જી. ઈ. મૂર તથા બર્ટ્રાન્ડ રસેલ પાસે ભણતો હતો ત્યારે લખાઈ હતી. બ્રિટનના બે મહાન ફિલસૂફો અને એક જર્મન તે ત્રણ ભેગા થયા એટલે ‘ટ્રેક્ટેટસ ઓનિફો ફિલોસોફિકસ’ પુસ્તકનું સર્જન શક્ય બન્યું. એ પુસ્તકના નામનું યોગ્ય ભાષાંતર કરવું હોય તો તેનું ‘વિટગેન્સ્ટી, મૂર અને રસેલ’ એવું જ નામ થઈ રહે. મને પોતાને તો મૂર અને રસેલ પાસે વિટગેન્સ્ટીન અભ્યાસ કરવા ગયો તેના કરતાં ગુનિએફનાં ચરણોમાં બેઠો હોત તો વધુ ગમત. તેને માટે તો એ સ્થાન જ યોગ્ય હતું, પણ તે ચૂકી ગયો. કદાચ બીજા જ જન્મમાં ... તેના બીજા

૨. કૌંસમાં મૂકેલા શબ્દો મૂળના નથી.

૦. in his soul.

૪. nightmare.

જન્મની વાત કરું છું; મારા બીજા જન્મની નહિ. કારણ કે, મારો તો આ છેલ્લો જન્મ છે; અત્યાર સુધી ઘણા જન્મ થઈ ગયા. પણ તેને તો હજુ એક વાર ગુજિએફ, ચાંગ ત્ઝુ (chaung TZU), બોધિધર્મ જેવાની સોબત થવાની જરૂર છે - મૂર, રસેલ, વ્હાઈટહેડ જેવાની નહિ. તે એ લોકોની સોબતે ચડી ગયો - ખરો માણસ ખોટા લોકોની. ખરો માણસ ખોટા લોકોને રવાડે ચડ્યો તેથી જ તેનો નાશ થયો.

મારો પોતાનો અનુભવ તો એવો છે કે, ખરી સોબતથી ખોટો માણસ પણ ખરો થઈ જાય, અને ખોટી સોબતમાં ખરો માણસ ખોટો થઈ જાય. પરંતુ આ નિયમ તત્ત્વ-સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય તેવા લોકો માટે છે. તત્ત્વ-સાક્ષાત્કાર થયો હોય તેવા માણસ ઉપર કોઈની સોબતની અસર થાય નહિ. તે ગમે તેની સોબત કરી શકે ... જિસસ મેગડલેના વેશ્યાની, બુદ્ધ એક ખૂનીની - જે ખૂનીએ ૯૯૯ જણને મારી નાખ્યા હતા. તેણે હજાર જણની હત્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી અને તે બુદ્ધની હત્યા પણ કરવાનો જ હતો - એ રીતે તે બુદ્ધના સંપર્કમાં આવ્યો હતો-

એ ખૂનીનું નામ અજ્ઞાત છે. લોકો તેને ‘અંગુલીમાલ’ કહેતા. કારણ કે, તે કોઈની હત્યા કર્યા પછી તેની આંગળી કાપી લઈ પોતે પહેરી રાખેલી માળામાં પરોવી દેતો જેથી કેટલી હત્યાઓ થઈ તેની ગણતરી રહે. હજાર આંગળીઓ પૂરી કરવા માટે તેને હવે એક જ હત્યા કરવાની બાકી રહેતી હતી, અને તે અરસામાં જ બુદ્ધ તેને રસ્તે જતા સામા મળ્યા. અંગુલીમાલે બરાડો પાડીને કહ્યું, “અલ્યા ઊભો રહે.”

બુદ્ધે જવાબમાં કહ્યું, “ખરી વાત. હું પણ લોકોને ઊભા રહેવાનું - થોભવાનું જ કહેતો આવ્યો છું; પણ કોણ સાંભળે છે?”

અંગુલીમાલ નવાઈ પામ્યો. તેને વિચાર આવ્યો કે આ માણસ પાગલ છે કે શું? મારી બૂમ સાંભળીને ભલભલા જીવ લઈને ભાગી

જાય છે, તેને બદલે આ તો મારા તરફ નજીક ને નજીક આવતો જાય છે!

અંગુલીમાલે હવે બુદ્ધને આખરી ચેતવણી આપતાં કહ્યું, “હું હત્યારો છું અને મેં ૧૦૦૦ માણસની હત્યા કરવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે. હવે મારે એક જ હત્યા ખૂટે છે, એટલે તો મારી મા પણ મારી નજીક આવતી નથી. પણ દેખાવે તું ભલો માણસ લાગે છે, એટલે જો તું જલદી પાછો ફરીને ભાગી જઈશ તો હું તારી હત્યા નહીં કરું.”

બુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “મારા પાછા ફરવાની વાત તો ભૂલી જ જા. મારી આખી જિંદગીમાં હું કદી પાછો ફર્યો નથી. અને શોભવાની વાત કરે, તો ચાલીસ વર્ષ પહેલેથી હું થોભી જ ગયો છું.”^૫ હવે ક્યાંયથી શોભવાનું બાકી રહ્યું નથી. અને મારી હત્યા કરવાની બાત્રત માટે તો તું જે રીતે મારી હત્યા કરવા માગે તે રીતે કરી શકે છે. જે જન્મ્યું છે તે દરેકને મરવાનું તો છે જ.”

અંગુલીમાલ થોડી વાર બુદ્ધ સામું જોઈ રહ્યો અને તરત તેમને પગે પડ્યો. અંગુલીમાલ હવે જુદો જ માણસ બની રહ્યો હતો, અંગુલીમાલ બુદ્ધને બદલી નાખી ન શકે; બુદ્ધ જ અંગુલીમાલને બદલી નાખે.

વેશ્યા મેંગડલેના જિસસને ન બદલી શકે; પણ જિસસે મેંગડલેનાને જરૂર બદલી નાખી. એટલે મેં જે કહ્યું તે સામાન્ય લોકો માટે કહ્યું છે, — અધ્યાત્મજ્ઞાનીઓ — જાગેલાઓ માટે નહિ. વિટગેન્સ્ટીન જાગી શકે — બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી શકે. તે આ જીવનમાં જ જાગી શક્યો હોત. પરંતુ દુર્ભાગ્યે તે ખોટી સોબતે ચડી ગયો. પરંતુ તેનું પુસ્તક ત્રીજી કક્ષા સુધી ગાંડા થયેલાઓને ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડે તેવું છે.

૫. સાંસારિક પ્રવૃત્તિઓમાંથી — સુખભોગમાંથી. — સં.૦

૨

૧૪મી બેઠકના સાતમા પુસ્તક તરીકે હું વિટગેન્સ્ટીનનું ‘ફિલો-સોફિકલ ઇન્વેસ્ટિગેશન્સ’ પુસ્તક રજૂ કરું છું. તેને વિષે હું કશી પણ વાત કરવાનો જ ન હતો. પરંતુ કોણ જાણે ક્યાંથી તે આવીને ઊભું જ રહ્યું છે. વિટગેન્સ્ટીને એને પુસ્તકરૂપે લખ્યું જ ન હતું. તે માત્ર જુદે જુદે વખતે કરેલી જુદી જુદી નોંધો જ છે. તે નોંધો પણ વિટગેન્સ્ટીનના મૃત્યુ પછી મરણોત્તર પુસ્તકરૂપે છપાવવામાં આવી છે. માણસને લગતા બધા જ ગંભીર - ઊંડા^૬ પ્રશ્નોનો - સમસ્યાઓનો વેધક અભ્યાસ તેમાં છે. અલગત સ્ત્રીઓ પણ તેમાં આવી ગઈ; કારણ કે, સ્ત્રી વગર પુરુષને લગતી ગંભીર સમસ્યાઓ ઊભી જ ક્યાંથી થવાની હતી? પુરુષની ખરી સમસ્યા જ સ્ત્રી છે, સોક્રેટીસ એવું બોલ્યો હતો કે, “તમને કોઈ સુંદર તથા સારી^૭ સ્ત્રી સાથે લગ્ન કરવાનું મળે - કે જેમ ભાગ્યે જ બને છે - તો તમને પોતાને ભાગ્ય-શાળી માનજો ...”

લુડવિગ વિટગેન્સ્ટીનની આ ચોપડીને, તેની સ્પષ્ટ સમજૂતીભરી રજૂઆતને, તેની પારદર્શકતાને^૮ તથા તેની નિવિરોધ^૯ તર્કસંગતતાને મેં ખૂબ ચાહી છે. તે આખી ને આખી^{૧૦} મને ગમી છે. અને સૌ સાધના-માર્ગીઓને હું તેને વાંચી જવાની સલાહ આપું છું.^{૧૧} જુદી જુદી ઉપચાર-પદ્ધતિઓવાળા પોતપોતાની ઉપચાર-પદ્ધતિમાં ઊછરે છે ને તેમાં જ ને તેને કારણે વેઠવું પડતું દુઃખ વેઠી લે છે, એ અર્થમાં

૬. profound.

૭. beautiful and good - સ્ત્રી સુંદર તેમ જ સારી ભાગ્યે જ હાઈ શકે, એવું કહેવાનો ભાવ લાગે છે.

૮. transparency.

૯. impeccable.

૧૦. all and all.

૧૧. go through it. સળગતા અગ્નિમાં થઈને પસાર થવું. - સ્ક૦

નહિ. ઘણા સંન્યાસીઓ પણ એમ માને છે કે, આ માર્ગે જવું એટલે અઝાની ધાર ઉપર ચાલવું. પરંતુ એ ખોટી વાત છે. આ તો તમારી પોતાની પસંદગીની વાત છે. તમે આ માર્ગમાં આશીર્વાદો બટોરતા તથા પરમાર્નદ માણતા પણ જઈ શકો છો. કેટલીક વાર હું મારું વક્તવ્ય શાબ્દિક રીતે ખરા અર્થમાં પણ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ જોતાં ખોટી રીતે રજૂ કરું છું. અને કદાચ હું ખોટો હોઈશ જ, કારણકે મને ગીતભારતી મોં દબાવીને હસી રહી છે તે સંભળાય છે. પરંતુ આ તો હું જુદે પાટે ચડી ગયો. પણ એમ મારી પોતાની જ અંતરંગ વ્યક્તિઓ દ્વારા તથા બીજા જેઓ જાણતા નથી કે આજે હું અહીં છું અને કાલે ન પણ હોઈ તેમની દ્વારા પણ.

ગીતભારતી, એક દિવસ તો આ ખુરશી ખાલી પડવાની જ છે; અને આમ વચ્ચે હસી પડવા બદલ તું ખૂબ રડવાની છે તથા અફસોસ કરવાની છે. મારું વક્તવ્ય ગમે તે ક્ષણે અટકી જવાનું છે. ત્યારે તે ખૂબ પસ્તાવાની છે. તું પણ એ વાત જાણે છે, પણ અત્યારે ભૂલી ગઈ લાગે છે. સાત સાત વર્ષથી હું સતત બોલતો આવ્યો છું. પરંતુ એક દિવસ હું અચાનક બોલતો બંધ થઈ જઈશ, ગમે તે ક્ષણે. કદાચ કાલે જ બોલતો બંધ થઈ જાઉં અથવા તેની પછીને એટલે કે પરમ દિવસે. પણ એની ચિંતા કરવાની નથી. હું ગમે તે કહું કે બોલું - તમને લોકોને ચીરવું પણ - તોય તે તમારા હિત માટે જ હશે. કારણ કે, મને પોતાને તો તેમ કરવાથી કશું મેળવાનું નથી. આખી દુનિયામાંથી જ મારે કશું મેળવવાનું નથી. માણસને જે વસ્તુ મેળવવાની ધખણા હોય છે ... જે મેળવવા તે હજારો જન્મ ભટકયા કરે છે, તે વસ્તુ^{૧૨} તો મને ક્યારની મળી ગઈ છે ...

૧૨. પૂર્ણતા અથવા પરમાર્નદ. - સ્કૃં

“THE SONG OF SOLOMAN”

ત્રીજી બેઠકનું (આઠમું તેમજ) છેલ્લું પુસ્તક - કારણકે, ‘કાલ કોણે દીઠી છે?’ કાલ વિષે કોઈ જાણી શકે નહિ. કાલે વળી કદાચ પુસ્તકોની બીજી ભૂતાવળ જ મને ઘેરી વળે! પૃથ્વી ઉપર જીવતા કોઈ માનવી કરતાં મેં વધારે પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. અને યાદ રાખજે કે હું બડાચ મારવા આમ કહેતો નથી - માત્ર જે હકીકત છે તે જ કહી બતાવું છું. મેં લાખ કરતાં વધારે પુસ્તકો વાંચ્યાં હશે; કારણકે, લાખની સંખ્યા પૂરી થયા પછી તો મેં ગણતરી રાખવાનું જ બંધ કરી દીધું. એટલે કાલ વિષે હું કશું જાણતો ન હોઈ, આજના આઠમા પુસ્તકની જ વાત માંડીએ.

જે આઠમા પુસ્તકે મારા ઉપર બહુ ભારે અસર પહોંચાડી છે તે એક વિચિત્ર પુસ્તક છે. નહિ તો તેણે મારા ઉપર કથી અસર પહોંચાડી જ ન હોત. તમે એનું નામ સાંભળીને ચોંકી ઊઠશો. તમે કલ્પના કરી જુઓ કે તે કયું પુસ્તક હશે ... હું જાણું છું કે તમે તેની કલ્પના કરી શકવાના નથી. તે કોઈ સંસ્કૃત, ચાઈનીઝ, જાપાનીઝ કે અરેબિક ભાષાનું પુસ્તક છે એવું પણ નથી. તમે એના વિષે સાંભળ્યું હશે અને કદાચ તે ચોપડી તમારા પોતાના ઘરમાં જ હશે! એ ચોપડી બીજી કોઈ નહિ, પરંતુ બાઈબલના ‘ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ’માં આવેલું ‘ધ સોન્ગ ઓફ સોલોમન’ છે. હું એ પુસ્તકને મારા પૂરા દિલથી ચાહુ છું. ‘ધ સોન્ગ ઓફ સોલોમન’ સિવાય બીજું જે કંઈ જાણુ લોકોનું છે તેને હું ધિક્કારું છું

‘ધ સોન્ગ ઓફ સોલોમન’ વિષે બહુ ગેરસમજ ઊભી કરવામાં આવી છે ખાસ કરીને ફ્રાયડ (Freud) ના ‘સાઈકોએનાલિસિસ’

વાળાઓએ તેનો ખરાબમાં ખરાબ અર્થ કરી તેને કામ-સંભોગને લગતું પુસ્તક ઠરાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પણ તે કામ-સંભોગને લગતું હરગિજ નથી. તે ઈંદ્રિયલક્ષી (sensual) જરૂર હશે; પણ તે કામ-સુખને લગતું (sexual) હરગિજ નથી. તે એટલું બધું જીવંત પુસ્તક છે કે તે ઈંદ્રિયલક્ષી જ લાગે. તે રસ (juice) થી છલકાતું પુસ્તક છે એટલે તે તેવું લાગે. પણ તેને કામ-સુખને લગતું (sexual) પુસ્તક ન કહેવાય. કામ-સુખ એનો એક અંશ હશે. પરંતુ તેથી માનવજાતને અવગે પાટે ચડાવવાની જરૂર નથી. હવે તો જ્યૂ લોકો પણ તેનાથી ગભરાવા લાગ્યા છે. તેઓ હવે એમ કહેવા લાગ્યા છે કે, અકસ્માતથી જ ‘ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ’માં એનો સમાવેશ થઈ ગયો છે. ખરી વાત તો એ છે કે, એ પુસ્તક એકલાને જ બચાવી રાખવાની જરૂર છે; બાકીનું બધું તો સળગતી આગમાં હોમી દેવા જેવું છે.

૮૩

પાયથેગોરાસ

આ ચોથી બ્રેઠકના જ બીજા પુસ્તક તરીકે હું પાયથેગોરાસનું ‘ધ ગોલ્ડન વર્સિસ’ (‘The Golden Verses’) પુસ્તક રજૂ કરું છું, પાયથેગોરાસ જેટલી ગેરસમજ બીજા કોઈ વિષે લાગ્યે ઊભી કરાઈ હશે. તમે જો જ્ઞાની બનો,^૧ તો તમારે વિષે ગેરસમજ જ ઊભી થવાની, એ નિશ્ચિત વાત છે. જ્ઞાની થવામાં મોટો ખતરો જ એ છે કે, તમારે વિષે ગેરસમજ જ ઊભી થવાની. પાયથેગોરાસને તેના પોતાના શિષ્યો જ સમજી શક્યા ન હતા — તેનું ‘ધ ગોલ્ડન વર્સિસ’ પુસ્તક તૈયાર કરનારા શિષ્યો પણ! તેઓએ યંત્રની પેઠે જ^૨ તે પુસ્તક તૈયાર

૧. if you know.

૨. mechanically.

કરેલું છે. કારણકે, પાયથેગોરાસની ઉચ્ચ કક્ષાએ તેમનો કોઈ શિષ્ય પહેચી શક્યો ન હતો.^૩ તેમના એકે શિષ્યને અધ્યાત્મ-જ્ઞાનનો પ્રકાશ લાધ્યો ન હતો, અને ગ્રીક લોકોએ તો તેને પડતો જ મૂક્યો હતો.^૪ ગ્રીક લોકોએ હેરેકલીટસ, સોક્રેટીસ, પાયથેગોરાસ, પ્લેટિનસ જેવા તેમના સારામાં સારા (best) પુરુષોની અવજ્ઞા જ કરી છે.

તેઓને તો સાંકેટિસની પણ અવજ્ઞા કરવી હતી, પણ એ તેમના બરની વાત ન હતી.^૫ તેથી છેવટે તેઓએ તેને ઝેર દઈને મારી નાખ્યો. તેને માત્ર અવજ્ઞા કરીને જ પતવી દેવાય તેમ ન હતું; પરંતુ પાયથેગોરાસની તો તેઓએ અવજ્ઞા જ કરી છે. જેકે પાયથેગોરાસ પાસે ગૌતમ બુદ્ધ, જિસસ વગેરે જ્ઞાન-પ્રકાશ લાધનારા મહાપુરુષો પાસે હતી તેવી જ જ્ઞાન-પ્રકાશ લાધવાની ચાવી હતી. પાયથેગોરાસમાં એક વસ્તુ વધારે હતી. જિસસ, બુદ્ધ કે લાઓત્સુને એ ચાવી મેળવવા પાયથેગોરાસ જેવો ભગીરથ પ્રયત્ન નહોતો કરવો પડ્યો. પાયથેગોરાસે તે માટે સૌથી વધારે પરિશ્રમ કર્યો છે. પાયથેગોરાસ સૌથી વધુ - ખરા અર્થમાં^૬ જિજ્ઞાસુ - સાધક હતો. તેણે પોતાનું સર્વસ્વ - પોતાની દરેક વસ્તુ તે માટે કુરબાન કરી દીધી હતી. તે દિવસોમાં જાણમાં આવેલી આખી દુનિયામાં તે ફરી વળ્યો હતો; બધા પ્રકારના ગુરુઓની નજર હેઠળ તેણે સાધના કરી હતી; બધા પ્રકારનાં ગૂઢ રહસ્યવાદી મંડળોમાં^૭ તે જોડાયો હતો અને તેમની બધી શરતોનું પાલન કર્યું હતું. તે પોતાના જુદા જ વર્ગનો માણસ હતો.

૩. not enlightened.

૪. completely ignored.

૫. he was too much.

૬. authentic.

૭. mystery schools.

સરાહ

આ થોથી એકનું ત્રીજું પુસ્તક ‘ધ સોન્ગ ઓફ સરાહ’ (Sarah) છે. સરાહ બહુ જાણીતો માણસ નથી – તેના દેશવાસીઓમાં પણ તે જાણીતો નથી. એ તિબેટન ભાષાનું પુસ્તક છે. તે પુસ્તક કોણે લખ્યું તે કોઈ જાણતું નથી. સરાહ પોતે તે લખ્યું નથી એટલું નક્કી છે. પણ તે પુસ્તકમાં સરાહ જે જાણ્યું હશે – જે પ્રાપ્ત કર્યું હશે તેની બધી સુવાસ મોજૂદ છે. એ કાવ્ય કોઈ કવિની કૃતિ નથી, તે તો એક અધ્યાત્મજ્ઞાનીનો આત્મ-સાક્ષાત્કાર છે. તેમાં બહુ થોડી જ લીટીઓ કે કડીઓ છે, પણ એવી પ્રકાશમાન તથા તેજસ્વી છે કે ભલભલા તારાઓ પણ તેની સામે શરમથી ઝાંખા પડી જાય.

એ કાવ્યનું ભાષાંતર થયું નથી. મેં તો તેને એક લામાને મુખે સાંભળ્યું હતું. મને તે કાવ્ય વારંવાર સાંભળવાનું જમત; પણ જે લામા પાસે મારે એ સાંભળવાનું હતું તે એટલો બધો ગંધાતો હતો કે એક વાર સાંભળી લીધા પછી લામાને ‘શૉન્ક યુ’ કહીને મારે ત્યાંથી નીકળી જવું પડ્યું. લામાઓ ગંધાય છે કારણકે તેઓ કદી નહાતા નથી. અને મને ગંધની એવજી છે. એટલે વધુ વખત ત્યાં બેસું તો મને અસ્થમાનો એટેક આવે.

મેં સરાહ વિષે ઘણું વક્તવ્ય કરેલું છે. સરાહ જ તંત્ર-શાસ્ત્રનું મૂળ ઉદ્ભવ-સ્થાન હતો.

૮૫ તિલોપ

ચોથી બેઠકનું ચોથું પુસ્તક તિલોપે ગાયેલી કવિતાઓની તેમના શિષ્યોએ પાછળ મૂકેલી નોંધો છે. એ શિષ્યો ન હોત તો દુનિયાએ કેવી અમૂલ્ય ચીજ હમેશ માટે ગુમાવી હોત? ગુરુ જે કંઈ બોલતા તે આ શિષ્યો લખી લેતા. ગુરુએ કહેલું ખરું છે કે ખોટું તેની પંચાત નહિ કરવાની. ગુરુ જે કંઈ બોલે તેનો શબ્દે શબ્દ લખી લેવાનો. અને એ બહુ અઘરું કામ છે. ગુરુ તો ગાંડા માણસ હોય છે. તે ગમે તે કંઈ બોલી નાખે. ગમે તે ગાઈ પણ નાખે કે પછી છેક ચૂપ જ રહે. હાથ વડે તે જે કંઈ ચેષ્ટા કરે તેનો પણ અર્થ સમજી લેવાનો. મેહરબાબાએ ૩૦ વર્ષ સુધી એમ જ કર્યું હતું. તે મૌન જ રહેતા, માત્ર હાથ વડે અમુક ચેષ્ટાઓ કરીને જ પોતાને જ જણાવવું હોય તે જણાવતા.

આટલે સુધી આવી રજનીશજી પોતાનાં વક્તવ્યની નોંધ લખવા બેઠેલ ગીતભારતીને પૂછી બેસે છે કે, પોતે પુસ્તકોની જે યાદી લખાવે છે તેમાં પુસ્તકને ‘ચોથું’-‘પાંચમું’ એવો જ નંબર આપે છે તે બરાબર હોય છે કે નહીં. ગીતભારતી જવાબ આપે છે કે, ભગવાને (રજનીશજીએ) કહેલો નંબર બરાબર છે. તે વખતે ‘નંબર’-‘સંખ્યા’ એ શબ્દો બોલતાં કે સાંભળતાં રજનીશજી સંખ્યા કે નંબરથી પર એવા પરમાત્મ-તત્ત્વની ધારણામાં ઊતરી જાય છે અને બોલે છે કે, સંખ્યા કે નંબરની બાબતમાં હું એકદમ ભિન્નભેદ કરી દઉં છું. હું કયાની ગણતરી કરી શકતો નથી.^૧ તેનું સીધુંસાદું કારણ એટલું જ છે કે, મારી નજર

૧. can not count.

સામે^૨ માપી ન શકાય (unmeasurable) કે ગણતરી ન કરી શકાય (unaccountable) એવી પરમ વસ્તુ છે. જે સત્ય મારી નજર સમક્ષ છે, તે શબ્દોમાં વર્ણવી શકાય તેવું નથી કે સંખ્યામાં ગણતરી કરી શકાય તેવું નથી. પરમ તત્ત્વ એ બધાથી પર છે.

૮૬

“ધ સૉન્ગ ઓફ નરૌપા”

છઠ્ઠી બેઠકનું ૧૧મું પુસ્તક ‘ધ સૉન્ગ ઓફ નરૌપા’ છે. રજનીશજી તેને રજૂ કરતાં જણાવે છે કે, આજની બેઠકનું એ છેલ્લું પુસ્તક છે. કાલની વાત કોણ જાણે છે? અને આજનું આ છેલ્લું પુસ્તક એટલું સુંદર છે કે હું ખરેખર ‘ડાહ્યો’ હોઈશ, જેથી અત્યાર સુધી તેને રજૂ કરવાનું ચૂકી ગયો. યાદ રાખો કે, હું ગાંડો હતો તેથી ચૂકી ગયો એમ નથી કહેતો. જોકે પૂરેપૂરો ગાંડો હોત, તો તેને ભૂલી જવું અશક્ય હતું; તો તેને મેં સૌથી પહેલું યાદ કર્યું હોત — સૌથી છેલ્લું નહિ.

મેં એ કાવ્ય વિષે અત્યાર આગમય કર્યું વક્તવ્ય કરવું નથી. કારણકે, એને વિષે કાંઈ કહી શકાય એમ હું માનતો ન હતો. પણ એ મારા અંતરમાં તો મોજૂદ હતું જ. હું તેનો ઉલ્લેખ કરીને જ અત્યારે તો થોભી જાઉં છું; પરંતુ જો એ મને ખરેખર ચાહતા હોય, તેઓ તેની શોધમાં તરત લાગી જાય, એવી મારી ભલામણ છે.

૨. I am facing.

હેરેકલીટસ : જયદેવ

ચોથી બેઠકની શરૂઆતમાં રજનીશજી પોતાને ગમતી ચોપડીઓની યાદી લખાવવાનું શરૂ કરવાને બદલે એક જુદી જ ચર્ચા ઉપાડે છે. તે એવું વિધાન કરે છે કે, અધ્યાત્મ-જ્ઞાનનો પ્રકાશ લાધનારા (enlightened) મહાપુરુષો જાતે કશું લખીને પાછળ મૂકતા જતા નથી. તેમને નામે જે કંઈ ઉપદેશ કે લખાણ ચડેલું હોય છે, તે તેમના શિષ્યોએ લખેલું કે સંપ્રદેલું હોય છે. ખેટોએ સોક્રેટીસે કરેલાં વક્તવ્યોની નોંધ ન રાખી હોત તો આપણે સોક્રેટીસ વિષે કશું જાણતા ન હોત. તેવું જ બુદ્ધની બાબતમાં કે બોધિધર્મની બાબતમાં પણ સમજવું. જિસસ વિષે તો આપણે જે કંઈ જાણીએ છીએ તે તેમના શિષ્યોની નોંધો ઉપરથી જ. મહાવીર એક શબ્દ પણ મુખે બોલ્યા ન હતા એમ કહેવાય છે. પરંતુ મારે મતે તેનો અર્થ એટલો જ સમજવાનો છે કે, તેમણે દુનિયાને સ્વમુખે સીધો સંદેશ નથી આપ્યો; તેમના તરફથી જે સંદેશ જગતને મળ્યો છે, તે તેમના શિષ્યોએ તેમનાં વક્તવ્યોની રાખેલી નોંધો ઉપરથી મળ્યો છે.

એવો એકે દાખલો મોજૂદ નથી જેમાં આત્મજ્ઞાનીએ જાતે કશું લખ્યું હોય. પરંતુ ગુરુ અને શિષ્ય વચ્ચે એવો તાદાત્મ્યભાવ ઉત્પન્ન થતો હોય છે જેથી શિષ્ય ગુરુની ક્લમરૂપ જ બની રહે.

ગઈ બેઠકને અંતે હું ગીત-ગોવિંદ કાવ્યના રચયિતા કવિ જયદેવનું નામ લેવાનો હતો; પણ ગમે તેમ કરીને મેં એમનું નામ લેવાનું ટાળ્યું હતું. પણ આજે આખો વખત મને એમનો જ વિચાર

આવ્યા કર્યો. એટલે અત્યારે તેમના નામના ઉલ્લેખથી જ આજની બેઠકમાં રજૂ કરવાની યાદીની શરૂઆત કરું છું.

પણ જયદેવનું નામ ઉમેરવામાં મને સંકોચ શા માટે થતો હતો? કારણ એટલું જ હતું કે, તે આત્મજ્ઞાનની નજીક સુધી પણ પહોંચી શક્યા ન હતા. મેં 'ધ બુક ઓફ મિરદાદ'ના કર્તા મિખિલ તેઈમીનું નામ લીધું છે; ખલિલ જિબ્રાનનું લીધું છે; તથા બીજા કેટલાય — નિત્યે, ડોસ્તોવસ્કી (Dostoevsky), વોલ્ટ વ્હીટમૅન (Walt Whitman) વગેરેનાં નામ લીધાં છે. તે બધા પણ આત્મજ્ઞાની ન હતા, પરંતુ તેની બહુ નજીક આવી પહોંચેલા હતા. એટલા બધા નજીક કે સહેજ ધક્કો વાગે કે સીધા મંદિરની અંદર જ આવી જાય. તેઓ બારણાની નજીક જ આવીને ઊભા છે, પરંતુ અંદર પેસવા માટે બારણા ઉપર ટકોરો મારવાની હિમત હજી તેમનામાં નથી આવી ... બારણાને તાળું છે જ નહિ; તેઓ સહેજ ધક્કો મારે કે તરત ઊઘડી જાય તેવું ઉઘાડું જ પડેલું છે, તેને માત્ર થોડો ધક્કો વાગવાની જ વાર છે — જેમ તે લોકોને પોતાને પણ થોડો ધક્કો વાગવાની જ વાર છે. એટલે જ તે બધાનાં નામ મેં લીધાં છે.

પરંતુ જયદેવ તો હજી મંદિરની લગોલગ પણ આવી પહોંચ્યા નથી. 'ગીત-ગોવિંદ' કાવ્ય તેમના જીવાના અંતરમાં સ્ફૂર્ત્ય અને ચમત્કાર જ ગણી કાઢવો જોઈએ. પરંતુ ઈશ્વરનાં કે કુદરતનાં ગૂઢ રહસ્યો કોઈ જાણતું નથી. તેનો ભંડાર અખૂટ છે; છતાં કોઈક વાર તે વેરાન જમીન ઉપર વરસી દે છે, તો કોઈ વાર ફળદ્રુપ જમીન ઉપર બિલકુલ નથી પહોંચી વરસતો. તે બધું એમ જ સાચું છે. કોઈ તેમાં કશો ફેરફાર કરી શકતું નથી.

જયદેવ એક વેરાન ભૂમિ જેવા માણસ છે. અતિ સુંદર^૧ એવું 'ગીત-ગોવિંદ' (ભગવાનનું ગીત) તેમના અંતરમાં સ્ફૂર્ત્ય છે ખરું.

૧. tremendously beautiful.

પણ પોતે શું કરી રહ્યા છે તે જાણ્યા-સમજ્યા વિના તે રચ્યું હશે, એમ હું માનું છું. મેં તેમને મંદિરની આસપાસ પણ કયાંય જોયા નથી; તેથી તેમનું નામ લેતાં હું ખચકાતો હતો. એમને મોટું અભિમાન ચડી ન જાય તે માટે - તેમનું ભલું ઈચ્છીને જ - મેં તેમનું નામ લીધું ન હતું. એ બિચારા તો જોવા છે તેવા છે - તેમાં તેમનો કશો વાંક કાઢી ન શકાય. પરંતુ તેમણે એક સારા સંતાનને જન્મ આપ્યો છે. અને સંતાનની વાત કરીએ ત્યારે તેના પિતાની વાત પણ કરી લેવી જોઈએ, નહીં તો લોકો પેલા સંતાનને ‘બાપ વિનાનું’ (bastard)^૨ ગણી કાઢે. હમણે માટે જ્યદેવને આમ પતવી દેવાથી મને ‘હાથ’ની લાગણી થઈ આવે છે.

હવે આ ચોથી બેઠકમાં રજૂ કરવાનાં દશ^૩ પુસ્તકોની યાદીની શરૂઆત કરીએ, તો પહેલું પુસ્તક હેરેકલીટસનું ‘Fragments’ (‘ફ્રેગમેન્ટ્સ’) છે. હું એ માણસને ચાહું છું (love). કાગળમાં લખતાં લખતાં હાંસિયામાં જેમ થોડુંક ઉમેરી લઈએ છીએ, તેમ હું આ જગાએ એટલું ઉમેરી લઉં છું કે, હું ચાહું છું બધાને; પરંતુ બધા જ મને ગમે છે (like) એવું નથી. કેટલાક મને ગમે છે અને કેટલાક નથી પણ ગમતા; પરંતુ હું ચાહું છું તો બધાને, એ બાબતમાં મને જરા પણ શંકા નથી. એટલે હું હેરેકલીટસને ચાહું છું તેટલા જ જ્યદેવને પણ ચાહું છું; પરંતુ હેરેકલીટસ મને ગમે પણ છે.

હેરેકલીટસની સમાન કક્ષામાં મૂકી શકાય એવા બહુ થોડા માણસો હશે. ખરેખર તો એમ કહેવું એ પણ સાચું નથી. કારણ કે, હેરેકલીટસની

૨. જેનો બાપ કોણ છે તે ખબર પડતી ન હોય તેવા માટે લગભગ ગાળ જેવો જ bastard શબ્દ છે. - સં.°

૩. મૂળ યોજના ૫૦ પુસ્તકોની યાદી રજૂ કરવાની હતી. તેથી દરેક બેઠક વખતે દરેક પુસ્તકોની યાદી રજૂ કરવામાં આવતી. પરંતુ પછી ત્રણ વાર ૫૦ પુસ્તકોની યાદી રજૂ કરીને કુલ ૧૬ બેઠકોમાં થઈને ૧૬૭ પુસ્તકો રજૂ કરવામાં આવ્યાં હતાં. - સં.°

સમાન કક્ષામાં મૂકી શકાય એવું કોઈ નથી. હમેશાં મારે જે કહેવું હતું તે હવે મેં કહી દીધું. હું ફરીથી કહું છું કે હેરેકલીટસની તોલે મૂકી શકાય એવું બીજું કોઈ નથી. બધાનાથી એ બહુ આગળ નીકળી જાય છે — તેમને કારમો જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર થયો છે.^૪ પોતે જે કહે છે તેનાં થાં પરિણામ આવી શકે તેની તેમને જરા પણ દરકાર નથી.

આ ‘ફ્રેગમેન્ટ્સ’ પુસ્તકમાં — એ પુસ્તક તેમના શિષ્યોએ કરેલી નોંધારૂપ જ છે, એ હું ફરીથી યાદ દેવાવું — હેરેકલીટસે પોતે કશું લખ્યું જ નથી; આ જ્ઞાન-સાક્ષાત્કાર કરનારાઓ જાતે કશું નથી લખતા તેનું કશું કારણ તો હોવું જોઈએ — હેરેકલીટસ એવું વિધાન કરે છે કે, તમે તે ને તે નદીમાં બે વાર પ્રવેશ ન કરી શકો. અને પછી તે તરત જ ઉમેરે છે કે, બે વાર તો શું, એક વાર પણ તમે એ ને એ નદીમાં પ્રવેશ કરી ન શકો.

આ અતિસુંદર વિધાન છે, તેમ જ સાચું પણ છે !

દરેક વસ્તુ નિરંતર બદલાતી રહે છે, અને એટલી ઝડપથી બદલાતી રહે છે કે, તમે એ ને એ નદીમાં બે વાર પ્રવેશ ન કરી શકો — એ ને એ નદીમાં એક વાર પણ તમે પ્રવેશ કરી ન શકો. નદી નિરંતર વહ્યા કરે છે : સમુદ્ર તરફ સતત ધસ્યા જ કરે છે — અનંત^૫ તરફ, અગમ્યમાં અલોપ થઈ જવા માટે !

૪. dangerously awakened.

૫. infinite.

જયોર્જ બર્નાર્ડ શૌ : એની ખેસંટ

આઠમી બેઠકનું આઠમું પુસ્તક જયોર્જ બર્નાર્ડ શૌ કૃત ‘ધ મોકિસમ્સ ઓફ એ રેવોલ્યુશનરી’^૧ છે. રજનીશજી ઉમેરે છે કે, તે પુસ્તક બહુ જાણીતું નથી. જેકે જયોર્જ બર્નાર્ડ શૌએ રચેલું હોઈ તે પુસ્તક લોકોમાં બહુ જાણીતું થયું નથી એ બહુ નવાઈની વાત છે. આ પુસ્તક સિવાયનાં તેનાં બીજાં પુસ્તકો બહુ જાણીતાં છે. મારા જેવો ગાંડો માણસ જ આ પુસ્તકને પસંદ કરી શકે. શૌએ લખેલું બીજું બધું હું ભૂલી ગયો છું; કારણ કે, તે બધા કચરાપેટીને લાયક કવરો જ છે.

મારા એક સંન્યાસીનું નામ બોધિગર્ભ છે — અર્થાત્ ગર્ભસ્થ બુદ્ધ — બુદ્ધ તરીકે અવતરવાને માટે જેને થોડી જ વાર છે, પણ બીજા બધા મશ્કરીમાં તેને બોધિ-ગાર્બોજ કહે છે. ગાર્બોજ એટલે મ્યુનિસિપાલિટીની કચરાપેટીમાં ફેંકી દેવાલાયક કચરો. જેકે મને તેનું તે ઉપનામ ગમે છે. કારણ કે, એક વાર તમે બોધિજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરો તો કચરો પણ તમારા સ્પર્શથી અલૌકિક બની જાય. તે વિના બાકીનું બધું કચરો જ છે.

મને જયોર્જ બર્નાર્ડ શૌનું નાનું પુસ્તક ‘ધ મોકિસમ્સ ઓફ એ રેવોલ્યુશનરી’ ગમે છે. બધા તેને ભૂલી ગયા છે, પણ હું નથી ભૂલી ગયો. હું વિચિત્ર વસ્તુઓ, વિચિત્ર લોકો અને વિચિત્ર સ્થળો પસંદ કરનાર માણસ છું. એ પુસ્તક જાણે જયોર્જ બર્નાર્ડ શૌનું

૧. ‘એક ક્રાંતિકારીનાં જીવનસૂત્રો’ એવો અર્થ. — સં’

પોતાનું લખેલું પુસ્તક છે જ નહિ - બેભાન અવસ્થામાં અચાનક તેના અંતરમાં આકાશમાંથી ઊતર્યું હશે! કારણ કે, તે પોતે બધી રીતે નાસ્તિક^૨ માણસ હતો. તે એક સંત-પુરુષ (saint) પણ નહોતો, તથા જ્ઞાન-પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરનાર જ્ઞાની (enlightened) પણ નહોતો. અરે, જ્ઞાન-પ્રકાશ બાબત તેણે વિચાર પણ કર્યો નહોતો. તેણે એ શબ્દ પણ સાંભળ્યો નહિ હોય. તે તદ્દન જુદી જ દુનિયાનો વતની હતો.

સાથે સાથે અહીં તમને કહેતો જાઉં કે, એક છોકરી ઉપર તેને પ્રેમ થઈ ગયો હતો. તે તેની સાથે લગ્ન પણ કરવા માગતો હતો. પણ પેલી છોકરીને જ્ઞાન-પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવો હતો - તેને પરમ સત્ય - પરમ તત્ત્વની ખોજ કરવી હતી. તેથી તે ભારત ચાલી ગઈ. તે સ્ત્રી બીજી કોઈ નહિ પણ એની બેસંટ હતી. ઈશ્વરને ધન્યવાદ ઘટે છે કે જ્યોર્જ બર્નાર્ડ શૉ તેને પોતાની સાથે લગ્ન કરવા સમજાવી ન શક્યો. નહિ તો આપણે એક મહા શક્તિશાળી^૩ સ્ત્રી ગુમાવી હોત. તેની ઊંડી સમજ (insight), તેનો પ્રેમ, તેનું ડહાપણ ખરેખર તે અલૌકિક શક્તિવાળી બાઈ (witch)^૪ હતી - bitch - કૂતરી નહિ. witch એ બહુ સુંદર શબ્દ છે, તેનો અર્થ થાય છે ડહાપણ-વાળું - ડાહ્યું.

આ દુનિયા પુરુષ-પ્રધાન દુનિયા છે. કોઈ માણસ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે તેને બુદ્ધ, કાર્લસ્ટ કે પેગબર કહેવામાં આવે છે. પણ

૨. skeptic. કશામાં ન માનનાર; બધી જ બાબતો અંગે શંકાઓ રાખનાર.

૩. tremendously powerful.

૪. witch નો સામાન્ય અર્થ ડાકણ થાય છે. અહીં રજનીશજી ગાજી ભાંડી છે તે નથી ભાંડી એવો દેખાવ શબ્દોના અર્થની મારામારી કરીને શા માટે કરે છે તે સમજવું નથી. - સં.

કોઈ સ્ત્રી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે તો તેને witch કહે છે. જેકે witch શબ્દનો મૂળ અર્થ ‘સુંદર’ થાય છે.

‘મોકિશ્મસ ફોર એ રેવોલ્યુશનરી’ ગ્રંથની શરૂઆત પહેલા આ મોકિશ્મથી (સુત્રથી) થાય છે : “સોનેરી (golden) - શ્રેષ્ઠ સર્વોત્તમ - એવા કોઈ નિયમ હોય નહીં.” એ પ્રથમ સૂત્ર છે. આ નાનું સૂત્ર પણ ખરેખર સુંદર છે. ખરી વાત છે - સોનેરી - સર્વોત્તમ એવા કોઈ નિયમ હોય જ નહિ, એ જ ખરો સોનેરી નિયમ છે. બાકીનાં સૂત્રો જાણવા માટે તો તમારે એ ચોપડીનો જ ‘અભ્યાસ’ કરવો જોઈશે. જ્યારે હું ‘અભ્યાસ’ કરવો જોઈએ એમ કહું, ત્યારે તમારે એમ સમજવું કે તેના ઉપર ધ્યાન કરવાનું છે (meditate over it). જ્યારે હું માત્ર ‘વાંચવાનું’ (read) કહું, ત્યારે તમારે ધ્યાન કરવાની આવશ્યકતા નથી એમ સમજવું - માત્ર તેનો શબ્દાર્થ સમજી લો એટલું જ બસ છે.

૮૯

નિકોલ

૧૦મી બેઠકનું છઠ્ઠું પુસ્તક મોરિસ નિકોલ^૫ (Mauric Nicoll)નું પાંચ મોટા વૉલ્યુમવાળું “કૉમેન્ટરીઝ” નામનું છે. નિકોલ ગુર્જીએફનો શિષ્ય હતો અને જુડાસે જેમ પોતાના ગુરુ જિસસને દગો દીધો હતો, તેમ તેણે પોતાના ગુરુને કદી દગો દીધો ન હતો.^૬ નિકોલે લખેલી ‘કૉમેન્ટરીઝ’ બહુ વિશાળ - વિસ્તૃત છે, અને કોઈ તેમને વાંચતું હોય એમ હું માનતો નથી. હજારો પાન ... પણ કોઈ જે તે હજાર પાન વાંચવા તસ્દી લે, તો તેને જરૂર મોટો

૫. એનો ઉચ્ચાર અંગ્રેજીમાં ‘નિકલ’ કરાય છે એમ રજનીરાજ અંગ્રેજ શિષ્યાને પૂછીને નોંધતા જાય છે. - સ્.૦

૬. ગુર્જીએફના શિષ્ય Ouspenskyએ તેમને દગો દીધો હતો. - સ્.૦

લાભ થશે. મારે મતે નિકોલની ‘કૉમેન્ટરીઝ’ દુનિયામાં ઉત્તમમાં ઉત્તમ પુસ્તકોમાંનું એક છે.

(૫છી આ ૧૦મી બેઠકના સાતમા પુસ્તક તરીકે રજનીથજી ગુજિએફના બીજા શિષ્ય હાર્ટમૅન (Hartman)ના ‘અવર લાઈફ વિથ ગુજિએફ’નો ઉલ્લેખ કરે છે. હાર્ટમૅન અને તેની પત્ની બંને ગુજિએફને ગુરુ માનતા હતા. હાર્ટમૅન સંગીતશાસ્ત્રી હતા અને ગુજિએફનાં નૃ-યો વખતે વાજિત્ર વગાડીને સાથ આપતો.)

૯૦

તાલમુડ – TALMUD

૧૪મી બેઠકનું ત્રીજું પુસ્તક જ્યૂ લોકોનું ‘તાલમુડ’ છે.

રજનીથજી શરૂઆતમાં જ જણાવી દે છે કે, આ પુસ્તકને મારી યાદીમાંથી બાકાત રાખવા હું હમિશ પ્રયત્ન કરતો; પણ છેવટે મારે તેને દાખલ કરવું પડ્યું છે. રજનીથજી પોતે જ્યૂ લોકોની વિરુદ્ધનું જ બોલતા આવ્યા છે અને અહીં જ જણાવતા જાય છે કે, હજુ પણ હું જ્યૂ લોકોની વિરુદ્ધનું જ બોલ્યે જવાનો છું, એટલે આ પુસ્તકને મારી યાદીમાં લેવાનું મને મન ન હતું. પરંતુ એ પુસ્તકમાં એક સુંદર વાક્ય છે, તેને કારણે જ હું તે પુસ્તકને મારી યાદીમાં લઈ લઉં છું. તે વાક્ય આ છે —

“ઈશ્વર બહુ ભયંકર (terrible) છે. તે તમારો કાંકો થતો નથી. તે હરગિજ સદ્ભાવ દાખવતો નથી.”^૧

માત્ર આ વાક્યને જ હું ચાહું છું — મને તે ગમે છે. એ ખરેખર મહા-વાક્ય છે. બાકીનો તો બકવાસ^૨ છે — તદ્દન પુરાણ-

૧. He is not nice.

૨. gibberish.

કાળને છાજે તેવું (primitive) - ફેંકી દેવા યોગ્ય. આખું તાલમું ફેંકી દો ત્યારે આ એકલું વાક્ય બચાવી લેજો. તમારા સૂવાના ઓરડામાં પણ લખી રાખજો કે, “ઈશ્વર તમારો કાકો નથી; તે હરગિજ સદ્ભાવ દાખવતો નથી.” એ વાક્ય યાદ રાખશો તો તમે તમારી પત્ની પ્રત્યે, તમારાં સંતાનો પ્રત્યે, તમારા નોકરો પ્રત્યે ... અરે તમારી જાત પ્રત્યે, કંઈ મૂર્ખતાભર્યું પગલું ભરવા જતા હશો ત્યારે તમારી સાન ઠેકાણે લાવી દેશે.

૯૧

બાલ શેમ ટોવ

છઠ્ઠી બેઠકના સાતમા પુસ્તક તરીકે હું બાલ શેમ ટોવની ટૂંકી વાર્તાઓ રજૂ કરું છું. બાલ શેમે^૩ કોઈ પુસ્તક કે ગ્રંથની રસના કરી નથી. અધ્યાત્મ-વાદ (Mysticism)ની દુનિયામાં ગ્રંથ કે પુસ્તક એ ગદો શબ્દ ગણાય. બાલ શેમે તો અતિ સુંદર એવી નાની નાની વાર્તાઓ જ કહી છે, અને કેટલીક વસ્તુઓ એવી છે જે એવા નાના નાના દુયકાઓ મારફત જ કહી શકાય - વ્યક્ત કરી શકાય, બાલ શેમની વાર્તાઓમાંથી જયુ-યહુદી લોકોનો ‘હસીદ’ સંપ્રદાય^૪ ઊભો થયો છે. ‘હસીદ’ શબ્દનો અર્થ ‘અંત’ થાય છે. એટલે યહુદીઓમાં જે સંત-સંપ્રદાય ઊભો થયો, તે જાણે જયુ લોકોફમી છોડ ઉપર ખીલેલું સુંદરમાં સુંદર પુષ્પ છે. હસીદ-સંપ્રદાયને જન્મ આપવા જેવું બીજું એકે અગત્યનું કામ જયુ લોકોએ કર્યું નથી, એમ કહેવાય.

૩. બાલ શેમના નામની પાછળ ટોવ શબ્દ છે તે તેમના ગામનું નામ છે. એટલે ‘ટોવ ગામના બાલ શેમ’ એવો એમના આખા નામનો અર્થ થાય.

૪. હસીદ-સંપ્રદાય વિષે લાંબો પરિચય ‘બ્યૂબર’ નામના ૫૬ મા ખંડમાં આપ્યો છે. — સં.

હસીદ-સંપ્રદાય હવે એક નાના પ્રવાહ જેવો જ બની રહ્યો છે, પરંતુ તે હજુ જીવતો છે અને વધ્યા કરે છે.

બાલ શેમની વાર્તાઓ ખૂબ સુંદર છે, નમૂનારૂપે એક વાત રજનીશજીએ કહી બતાવી, તે નીચે પ્રમાણે છે —

એક દિવસ એક સ્ત્રી બાલ શેમ પાસે આવી અને આજીજી કરતી કહેવા લાગી, મને સંતાન નથી — હું વાંઝણી છું. તમે મને આશીર્વાદ આપો કે હું પુત્રવતી થાઉં. મને પુત્રી નહિ — પુત્ર જ આપજો.

પેલી સ્ત્રીની કાકલૂદીઓથી ત્રાસેલા બાલ શેમે તે સ્ત્રીને છેવટે કહ્યું, જે સાંભળ; મારી માતાને પણ સંતાન નહોતું. તેથી તે વારંવાર ધર્માચાર્ય (Rabbi) પાસે જઈ તેમને કાકલૂદીઓ કર્યા કરતી કે, ‘મને સંતાન થાય એવો આશીર્વાદ આપો.’

મારી માતાની કાકલૂદીઓથી ત્રાસેલા ધર્માચાર્યે પછી તે સ્ત્રીને કહ્યું, ‘પહેલાં તો તું મારે માટે એક સુંદર મુગટ બનાવી લાવ.’

પેલી સ્ત્રી બહુ મહેનત કરી એક સુંદર મુગટ બનાવી લાવી; અને ધર્માચાર્યના માથા ઉપર તે પહેરાવી દીધી. મુગટ એટલો બધો સુંદર હતો તથા ધર્માચાર્યના મસ્તક ઉપર એવો શોભતો હતો કે, પેલી સ્ત્રી બોલી ઊઠી, “આચાર્યજી, આ મુગટ આપના મુખ ઉપર એવો શોભે છે કે જાણે તે આપને માટે સરજાયો હોય. એ મુગટ સાથેના આપના મુખના દર્શનથી હું ધન્ય થઈ ગઈ. મારી મહેનતનું એ મોટું ફળ મને મળી ગયું. એટલે એના બદલામાં આપની પાસે મારે વધુ કંઈ માગવાનું રહેતું નથી. તથા આપે પણ તેને માટે બદલામાં વિશેષ કંઈ મને આપવાનું રહેતું નથી.

આટલું કહી મારી મા ત્યાંથી પાછી ચાલી આવી. ત્યાર બાદ તેને ગર્ભ રહ્યો અને તેને પેટે હું જન્મ્યો.

પેલી સ્ત્રી બોલી ઊઠી, તો તો હું કાલે આપને માટે અતિ સુંદર મુગટ બનાવી લાવીશ, અને આપને પહેરાવીશ, જેથી મને પણ આપના જેવો પુત્ર મળશે.

અને બીજે દિવસે પેલી સ્ત્રી ખરેખર એક સુંદર મુગટ બનાવી લાવી અને બાલ શેમને મસ્તકે પહેરાવી દીધા. મુગટ સુંદર હતો પણ બાલ શેમે તેને ‘થૅન્ક યુ’ (આભાર, ધન્યવાદ) એટલું પણ કહ્યું નહિ.

પેલી સ્ત્રી તો ઈન્તેજર થઈ બાલ શેમ પુત્રનો આશીર્વાદ ક્યારે આપે છે તેની રાહ જોઈ રહી. પછી બહુ વખત સુધી બાલ શેમ કંઈ બોલ્યા નહીં ત્યારે પેલી સ્ત્રીએ જ પૂછ્યું, ‘મને આપના જેવો પુત્ર થાય એવો આશીર્વાદ ક્યારે આપો છો?’

બાલ શેમે જવાબ આપ્યો, ‘મોં તને કાલે મારી માની વાત કહી હતી તે તને યાદ નથી? મારી માતાએ મુગટના બદલામાં કશું માગવાની ના પાડી તેથી જ હું તેને પેટે જન્મ્યો હતો. પરંતુ તું તો મુગટના બદલામાં કશું મારી પાસેથી મેળવવાની આશા રાખી રહ્યો છે એટલે તારે પેટે કશું સંતાન નહિ જન્મે.

બાલ શેમે આમ તે સ્ત્રીને મોટા આધ્યાત્મિક સિદ્ધાંત સંભળાવી દીધા કે, કરું માગશો નહિ, બદલામાં કશું મેળવવાની આશા રાખશો નહીં, તો તમને મન-વાંછુ બધું મળશે!

૯૨ બહાઉદ્દીન

૧૦મી બેઠકનું ૧૦મું પુસ્તક ‘ધ બુક ઓફ બહાઉદ્દીન’ છે. રજનીથજી જણાવે છે કે, બહાઉદ્દીન એ મૂળ સૂફી અધ્યાત્મજ્ઞાની છે. સૂફીવાદની પરંપરા તેમણે જ શરૂ કરેલી. આ નાની ચોપડીમાં બધું જ આવી જાય છે ; પ્રેમ, ધ્યાન, જીવન, મૃત્યુ એમ બધું જ. તે પુસ્તક એક બીજા જેવું છે જેમાં ભવિષ્યનું વૃક્ષ, ફળ, ફૂલ એમ બધું (અલબત્ત બીજરૂપે) રહેલું છે. એના ઉપર ધ્યાનસ્થ થાઓ.^૧

૯૩ આઉરપેન્સ્કી : OWPENSKY

બીજી બેઠકના દશમા પુસ્તક તરીકે રજનીથજી આઉરપેન્સ્કીનું ‘ઈન સર્ચ ઓફ દ મિરેક્યુલસ’ પુસ્તક રજૂ કરે છે અને જણાવી દે છે કે, આઉરપેન્સ્કી ગુર્જિએફનો શિષ્ય પણ હતો તથા પછી (જિસસને જેમ તેમના શિષ્ય જુડાસે દગો દીધો હતો તેમ) ગુર્જિએફને તેણે દગો પણ દીધો હતો. પરંતુ આ પુસ્તક તો તેણે દગો દીધા પહેલાં લખેલું હતું, એટલે તેને મારી યાદીમાં ઉમેરી લઉં છું.

એ અતિ સુંદર^૨ પુસ્તક છે. કારણ એટલું જ કે, પોતે હજુ શિષ્યાવસ્થામાં — સાધકાવસ્થામાં હતો ત્યારે તે પુસ્તક તેણે લખેલું છે. — જ્ઞાન સાક્ષાત્કાર કર્યા બાદ નહિ. શિષ્યાવસ્થામાં સાધકને ઓળંગવાં

૧. meditate over it.

૨. tremendously beautiful.

પડતાં વિદ્વનો. કરવો પડતો પરિશ્રમ, દાખવવો પડતો સંયમ વગેરે જરૂરી બધી બાબતો જાણવી પડે છે તથા નોંધવી પડે છે. ત્યારે જ્ઞાનાવસ્થા પ્રાપ્ત કર્યા પછી તો માર્ગની આંટીઘૂંટીઓ પસાર કરવાની ન હોઈ, જ્ઞાન-પ્રકાશની પરિપૂર્ણતાનો મહિમા જ માણવાનો હોય છે.

આઉસ્પેન્સ્કીનું પુસ્તક ગુર્જિએફના પોતાના પુસ્તક કરતાં ગુર્જિએફ (તથા તેના સિદ્ધાંત) વિષે વધુ સ્પષ્ટ માહિતી પૂરી પાડે છે. કદાચ ગુર્જિએફે પોતે જ અમુક સ્થિતિમાં આઉસ્પેન્સ્કીમાં પ્રવેશ કરી તેનો હાથા તરીકે ઉપયોગ કર્યો હોય એમ પ્રભુ બને.

આઠમી બેઠકના બીજા પુસ્તક તરીકે રજનીશજી આઉસ્પેન્સ્કીનું જ બીજું પુસ્તક Tertium Organum રજૂ કરે છે અને જણાવે છે કે, આ પુસ્તક આઉસ્પેન્સ્કીએ પોતાના ગુરુ ગુર્જિએફને મળતા પહેલાં લખેલું છે.

આઉસ્પેન્સ્કી ગુરુની શોધમાં આખી દુનિયા ખૂંદી વળ્યા હતા. ભારતમાં પણ ઘણાં વર્ષ સુધી તેમણે તપાસ કરી હતી. મુંબઈ જેવું શહેર પણ બાકાત રાખ્યું ન હતું. એ અરસામાં જ તેમણે પોતાનું અતિ સુંદર^૩ ‘એ ન્યૂ મોડેલ ઓફ ધ યુનિવર્સ’ (A New Model of the Universe) પુસ્તક લખ્યું હતું. એ પુસ્તક તો કવિની કલ્પના જેવું છે; પણ એ કલ્પના સત્યની ઘણી નજીક પહોંચી જાય છે. ‘નજીક’ આવી જાય છે એટલું જ યાદ રાખજો. કારણકે તત્ત્વની બાબતમાં એક વાણ જેટલા દૂર રહો તો પણ તમે તત્ત્વથી અસ્પૃષ્ટ જ રહેવાના. આઉસ્પેન્સ્કી પણ તત્ત્વથી દૂર જ રહ્યા હોઈ તેમણે પોતાની શોધ જરી રાખી.

આ પુસ્તકમાં તે પોતે આદરેલી શોધની વાત કરે છે. ચોપડી વિચિત્ર કહેવાય તે રીતે મેસ્કોમાં એક વીશીમાં^૪ પૂરી થાય છે, જ્યાં

૩. કૌંસમાં મૂકેલો ભાગ મૂળનો નથી. - સં.

૪. cufeteria.

આઉસ્પેન્સ્કી ગુર્જિએફને મળે છે. એ દષ્ટિએ જોતાં ગુર્જિએફ બહુ અનોખા ગુરુ કહેવાય. તેમણે પોતાનું બધું લેખનકાર્ય એવી વીશી-ઓમાં બેસીને જ કર્યું છે — જ્યાં કેટલાય લોકો જમતા હોય. છોકરાં આમતેમ દોડાદોડ કરતાં હોય, શેરીમાંથી પણ અવાજે આવતા હોય, ઘોડાઓનો હણહણાટ સંભળાતો હોય ... અને ગુર્જિએફ બારી પાસે બેસી પોતાનું પુસ્તક “ઓલ ઑન્ડ એવરીથિંગ” (‘All and Everything’) લખતા હોય?

આઉસ્પેન્સ્કીએ ગુર્જિએફને જોયા કે તરત જ તેમના તરફ તેમને ભાવ-પ્રેમ પ્રગટ થયો. અને પૂર્ણ ગુરુના દર્શનનો સામનો કોણ કરી શકે? તેનાથી અવિમ્ન રહેનાર તો પશ્ચરનો બનેલો કે સિન્થેટિક પદાર્થોના જ બનેલો હોવો જોઈએ — તદ્દન મરેલો જ એમ કહોને. ગુર્જિએફની સામું જોયું કે તરત જ આઉસ્પેન્સ્કીને ખાતરી થઈ ગઈ કે, પોતે જે આંખોને ભારતની ગંદી શેરીઓમાં કે આખી પૃથ્વીમાં દૂર દૂર સુધી શોધવા ગયા હતા, તે આંખો તો મોસ્કોમાં જ તેમના ઘરની સામે આવેલી વીશીમાં જ વિરાજમાન છે!

‘એ ન્યૂ મોરેલ ઑફ ધ યુનિવર્સ’ પુસ્તક ઠાવ્યમય છે તથા મને થયેલા દર્શન (vision)ની ઘણું નજીક આવી જાય છે, તેથી મેં તેને મારી ચાંદીમાં ઉમેરી લીધું છે.

દશમી બેઠકના નવમા પુસ્તક તરીકે પણ રજનીશજીએ ‘ધ ફ્યુચર સાઈકોલોજી ઑફ મેન’ (The Future Psychology of Man) નામનું આઉસ્પેન્સ્કીનું પુસ્તક જ લીધું છે. આઉસ્પેન્સ્કીએ પોતાના વીલમાં જ લખાવ્યું હતું કે તે ચોપડી તેમના મૃત્યુ પછી જ પ્રકાશિત કરવી. આમ કરવાનું કારણ કદાચ એમ પણ હોય કે, તેમને તે પુસ્તક પોતે ધારેલી કલાનું નહિ લાગ્યું હોય. મને તે માણસ બિલકુલ ગમતો નથી, પરંતુ નવાઈની વાત એ છે કે આ ચોપડીમાં જણે તેણે મારી અને મારા સંન્યાસીઓની કામગીરી કેવી

હથે તેનું જાણે આબેહૂબ વર્ણન કર્યું છે. ભવિષ્યનું માનસશાસ્ત્ર કેવું હથે તે એમણે ભાખ્યું છે, અને હું હાલમાં એ જ કામ કરી રહ્યો છું... ભવિષ્યનો - નવો - માણસ ઘડવાનું! એ નાની ચોપડી બધા સંન્યાસીઓના અભ્યાસનો વિષય બનવી જોઈએ.

મને આઉસ્પેન્સ્કીની ચોપડીઓ હમેશ ગમી છે; જેકે તે માણસ પોતે મને મદદી ગમ્યો નથી. તે ગુરુ (master) કરતાં શાળાના મહેતાજી (school-master) જેવો વધુ લાગે છે. અને શાળાના મહેતાજી વળી કોઈને ગમે? મેં પ્રાથમિક શાળામાં ભણતી વખતે પણ પ્રશન્ન કર્યો હતો, કોલેજ વખતે, તથા યુનિવર્સિટી વખતે પણ, પરંતુ હું નિષ્ફળ જ નીવડ્યો હતો. હું કોઈ સ્કૂલ-માસ્ટરને ચાહી નહોતો શક્યો, અને બીજે કોઈ પણ ચાહી શકે એમ હું માનતો નથી. ખાસ કરીને સ્કૂલ-માસ્ટર જે સ્ત્રી હોય તો તો તેને ચાહવી અશક્ય જ છે. કેટલાક મૂખાઓ એવા પણ છે જેઓ સ્ત્રી-શિક્ષિકાઓને પરણ્યા હોય. માનસશાસ્ત્રીઓ જેને ‘masochism’ કહે છે તેવા કોઈ રોગથી તેઓ પીડાતા હોવા જોઈએ. તેઓને કોઈ સતત રિભાવ્યા કરે એવી વ્યક્તિની જરૂર લાગતી હોવી જોઈએ.

આઉસ્પેન્સ્કી ગુર્જિએફના સિદ્ધાંતો વિષે ભાષણ આપતો હોય ત્યારે પણ હાથમાં ચાક લે, બ્લૉક-બોર્ડ સમક્ષ ઊભો રહે, સામે જ ટેબલ-ખુરશી અને નાકે ચશમાં, એમ સ્કૂલ-માસ્ટરને છાજતી બધી સામગ્રી મેં જૂદા હોય! અને જે રીતે ઉપદેશ આપે તે પણ એવી સ્કૂલ-માસ્ટરની રીતે આપે, કે ભાગ્યે થોડા લોકો તેને સાંભળવા ઈચ્છે - ભલે તે સોનાનો સંદેશ^૫ સંભળાવતા હોય.

આઉસ્પેન્સ્કીને હું ધિક્કારું છું તેનું બીજું કારણ એ છે કે, જુડાસે જેમ જિસસને દગો દીધો હતો તેમ તેણે ગુર્જિએફને દગો દીધો^૬ હતો અને દગાખાજને હું કદી ચાહી શકું નહિ. બીજાને દગો

૫. Golden message.

૬. betrayed.

ઝોરો રજનીશજની કીમતી ભેટ

“વનુખીના જીવનને સજીવનમાં પવત્રી નાથે ઝોરા સંતો અને મહાન સાહિત્ય સમ્રાટોનો સંગ તો કોઈ લાચર લડખાચીને જ મળે. પરંતુ મહાન સાહિત્ય સ્વામીઓનાં પુસ્તકો તો સદાકાલ સૌને ઉપવબ્ધ રહેવાનાં જ. ઝોરો રજનીશજએ ઉત્તમ પુસ્તકો કુંઠર રીતે ચૂંટીને આપણને કીમતી ભેટ આપી છે. તેનો સૌએ ‘બરપટ્ટે’ ઉપયોગ કરવો જોઈએ.”

ગોપાલદાસ હવાભાઈ પટેલ

જીવનના સાહિત્ય સ્વામીઓનાં
પુસ્તકો આજે પણ રસપૂર્વક વંચાય છે

“કવાની જેઠે જ પુસ્તકો પણ બહુ કાવજીથી પસંદ કરવાં જોઈએ અને ઉપયોગમાં લેવાં જોઈએ. જીવનના સાહિત્ય સ્વામીઓનાં પુસ્તકો આજે પણ રસપૂર્વક વંચાય છે.”

મયનભાઈ પ્રજ્ઞદાસ દેસાઈ